

Аскар Нигматов
Шерзод Мухамедов
Нигора Хасанова

**ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ
ХАВҒСИЗЛИГИ
ВА
ЭКОЛОГИЯ**

МЕНЕЖМЕНТИ

Ушба
5

M-53

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИ МАРКАЗИ

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИ ТИЗИМИ КАДРЛАРИНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ВА УЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ
ИНСТИТУТИ

Асқар Нигматов, Шерзод Мухамедов, Нигора Хасанова

ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ ВА ЭКОЛОГИЯ МЕНЕЖМЕНТИ

(чизмалар, тушунчалар, фактлар ва рақамларда)

дарслик

577.4.371 (045)

B 17966

ТОШКЕНТ
«НАВРЎЗ» НАШРИЁТИ
2014

КВК 84.12(50'zb)2

М 45

УКК: 158.10.4

Нигматов А.Н., Мухамедов Ш.Н., Хасанова Н.А. *Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экология менежменти (қизмалар, тушунчалар, фактлар ва рақамларда). Дарслик.* - Т. «Наврўз», 2014. 200 б.

Масъул муҳаррир:

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти Менежмент ва информатика кафедраси профессори, г.ф.д. Нигматов А.Н.

Такризчлар:

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессори

к.ф.д., проф. Кулматов Р.А.

Тошкент ирригация ва мелиорация институти Экология ва сув ресурсларини бошқариш кафедраси профессори

б.ф.д., проф. Исмаилходжаев Б.Ш.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти Менежмент ва информатика кафедраси доценти

п.ф.и., доц. Савдахмедова Д.С.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти Илмий Кенгаши томонидан (2014 йил 3 декабрь 11-сонли баённома) муҳокама қилинган ва тегишли йўналиш бўйича дарслик сифатида нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-381-06-3

© Нигматов А., 2014

© «Наврўз», 2014

Дарслик Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экология менежменти ўқув модулининг мазмун ва моҳиятини кўргазмалли тарзда ёритиб берувчи чизмалар, жадваллар, тушунчалар, фактлар ва рақамлардан иборат. Уни тайёрлашда тегишли фонд материаллари, адабиёт ва Интернет маълумотларидан кенг фойдаланилди. Шунинг учун ҳам ундаги мавзулар мазкур масаланинг долзарб муаммоларини инобатга олган ҳолда атрофлича ёритилган. Ҳар бир чизма ёки маълумотлар баён этилган жадвал ёкм чизмадан сўнг уларда қўлланилган асосий термин ёки сўзлар бирикмасининг тушунчаси берилган. Дарслик икки қисмдан – ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти ва экология менежменти ҳамда тавсия этиладиган манба ва адабиётлардан иборат.

Дарслик таълим тизимининг барча босқичларида фаолият олиб бораётган раҳбар ходимлар учун мўлжалланган. У Ф-1-121 “Миллий касбий таълимда узлуксиз экологик таълим тизимининг назарий асосларини яратиш” фундаментал лойиҳа ва ИТД-1 “Педагогларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим тизими учун ҳаёт фаолияти хавфсизлиги фанининг янги авлод ўқув, ўқув-методик асосларини яратиш” амалий лойиҳаларини бажариш жараёнида тайёрланган ва чоп этилган.

Учебник состоит из схем, определений, таблиц, фактов и цифр, иллюстративно отражающие суть и содержание Менеджмента безопасности жизнедеятельности и экологии. В его разработке были всесторонне использованы фондовые материалы, литературные источники и Интернет данные. Поэтому, охват соответствующих тем были более расширены за счет актуальных проблем современности. После каждой схемы или таблиц даны термины и словосочетания, использованные в этих иллюстрациях. Учебник состоит из двух частей – менеджмент безопасности жизнедеятельности и экологический менеджмент, а также рекомендуемых источников и литератур.

Учебник рассчитано руководителям всех уровней образования. Оно подготовлено и издано в процессе реализации фундаментального проекта Ф-1-121 «Разработка научных основ экологического образования в национальной системе подготовки профессиональных кадров» и прикладного проекта ИТД-1 «Разработка нового поколения учебных, учебно-методических основ науки Безопасность жизнедеятельности для образовательной системы повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров»

МУНДАРИЖА

Муқаллима	9
I-қисм. ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ МЕНЕЖМЕНТИ	
1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов хавфсизлик ҳақида	11
2. Кишиларнинг ўртача умр кўриш динамикаси	12
3. Ўзбекистон аҳолиси	12
4. Дунё мамлакатларида менежмент ва хавфсизлик индекслари ҳамда кишиларнинг ўртача умр кўриши	13
5. Ҳаёт фаолиятига таъсир этувчи хавфлар	17
6. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш зарурати	19
7. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигига онд муаммолар ва уларнинг ечимлари	21
8. ҲФХ фанининг тадқиқотлар мазмуни	23
9. Инсонларни ҳаёт, жумладан меҳнат фаолияти турлари ва муқоти	24
10. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таснифлаш талаблари ва мазмуни	25
11. Ер планетаси техносферасини қисмларга ажратилиши ва номланиши	25
12. Технотизимларнинг майдон ва маконга қараб таснифланиши	27
13. Ҳаёт фаолиятини хавфсизлик кўрсаткичлари бўйича гуруҳлаштириш	30
14. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлашда бошқарув зарурати	31
15. Бошқарув турлари	32
16. Кишилиқ жамиятини бошқариш турлари	32
17. Ҳаёт, фаолият, хавфсизлик ва менежмент тушунчалари	35
18. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежментга (ҲФХМ) кирувчи субъектлар	40
19. ҲФХМнинг ижтимоий муносабат йўналишлари	41
20. ҲФХМ тизими	42
21. Менежментнинг таркибий қисмлари	43
22. ҲФХМ фанининг мақсад ва вазифалари	46
23. ҲФХМ муаммолари	47
24. Ўзбекистонда ҲФХМнинг айрим ҳуқуқий-норматив асослари	48
25. ҲФХМ – комплекс фан соҳаси	52
26. ҲФХМ фанининг приоритет тадқиқот йўналишидаги лойиҳалар	53
27. Ер қуруқлик юзаси (педосфера) технотизимларини ҲФХМ нуқтан назардан таснифлаш тажрибаси	55
28. ҲФХМнинг тадқиқот предмети	58
29. ҲФХМга юқлатилдиган методологик талаблар	60
30. ҲФХМнинг айрим фан соҳаларига доир методлари	61
31. ҲФХМ методларини ишлатиш жойи ва хусусиятларига қараб таснифланиши	62
32. Минитехнотизимларга таъсир этувчи омиллар	64

33.	ҚФХМнинг ички ижтимоий-психологик салбий омиллар	64
34.	Ижтимоий гуруҳлар бўйича ҚФХМга таъсир этувчи омилларнинг хавфлилик даражаси	65
35.	ҚФХМни таъминлаш принциплари	67
36.	ҚФХМни кондалари ва қонуниятлари	68
37.	ҚФХМга оид янги фанлар	68
38.	Ўзбекистонда “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти” таълими	70
39.	Миллий таълим тизими таркиби	71
40.	Узлуксиз миллий таълим турлари	71
41.	Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассаси – ҚФХМ объекти сифатида	72
42.	ҚФХМ модули, курсининг максали ва кутилаётган натижалари	75
43.	ҚФХМ таълими муаммолари	77
44.	ҚФХМ тарбияси мезонлари	78
45.	Таълим муассасаларида ҚФХни таъминлаш талаблари	79
46.	Халқаро миқёсда ҚФХМга доир принциплар	81
47.	Халқаро ҚФХМ йўналишлари	82
48.	ҚФХМ таъминлаш механизми	82
49.	Турли шаклдаги иш жойларига қўйиладиган хавфсизлик талаблари	84
50.	Корхона, ташкилот ва муассасаларда ҚФХМни лойиҳалаш тизими	85
51.	Минитехнотизимларда хотин-қизлар ва ўсмирлар меҳнат фаолияти хавфсизлиги	86
52.	Санитария назорати амалга оширувчи давлат идоралари	87
53.	Санитария назорати ва текширувнинг амалга оширувчи давлат идоралари ва муассасаларининг ваколатлари	88
54.	Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида микроклим кўрсаткичлари	89
55.	Намликни ўлчаш асбоблари ва ускуналари	89
56.	Ҳаво ҳаракат тезлигини ўлчовчи асбоблар	90
57.	Ишлаб чиқариш хоналари ва иш жойлардаги ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракат тезлигининг энг қулай миқдорлари	90
58.	Йилнинг соvuқ ва илқ даврида ишлаб чиқариш хоналарининг ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракати тезлигининг йўл қўйиладиган миқдори	91
59.	Хоналарни ёруғлик билан таъминлаш турлари	92
60.	Ўқув хоналарини сунъий ёруғлик билан таъминлаш турлари	93
61.	Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида шовқин кўрсаткичлари	93
62.	Шовқин ўлчовчи ИШВ-1 нинг соддалангтирилган чизмаси ва умумий кўриниши	93
63.	Маҳаллий электр токи жароҳатининг кўринишлари	94

64.	Электр тоқининг уриш даражалари	95
65.	Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб боришда ток кучини қийматига кўра инсонга таъсир этиш даражалари	95
66.	Ёнгининг келиб чиқиш сабаблари	97
67.	Ёнгининг хавfli омиллари	97
68.	Ёнгини ўчириш методлари ва воситалари	98
69.	ОВП-10 русумидаги кимёвий-кўпикли ёнгин ўчириш қурилмаси	99
70.	Ёнгин доскаси ва жиҳозларининг жойланиши	99
71.	Ҳаракат хавфсизлиги	101
72.	Пиёдалар учун ҳаракат хавфсизлиги	102
73.	Шошилинч биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш тизими	103
74.	Туризм турлари	104
75.	Туризмдаги бахтсиз ҳолисаларнинг кўринишлари	104
76.	Саёхатда хавфсизликни таъминлашда аркондан фойдаланиш усуллари	105
77.	Терроризм турлари	107
78.	Террорчилик кўлами ва уни амалга оширишда фойдаланиладиган воситалар	107
79.	Фавқулодда вазиятларни тарқалиш тезлигига кўра гуруҳлаш	109
80.	Ўзбекистонда фавқулодда вазиятларнинг амалдаги ҳудудий таснифи	109
81.	Ўзбекистонда амалдаги фавқулодда вазиятлар таснифи	110
82.	Ўзбекистонда ФВда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	111
83.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ваколатлари	113
84.	Ўзбекистон Республикасида ФВдан муҳофаза қилишнинг асосий принциплари	114
85.	Фавқулодда вазиятлар натижасида вайрон бўлган ҳудудларда шикастланган кишиларни кидириш усуллари	115
86.	АҚШда фавқулодда вазиятлар натижасида инсонларнинг қурбон бўлиши	115
87.	Бирлашган миллатлар ташкилоти(БМТ)нинг Кидирув қа қутқарув ташкилоти	116
88.	Фавқулодда вазиятлар давлат тизими (ФВДТ)нинг асосий вазифалари	117
89.	ФВДТнинг ташкилий тузилмаси	118
90.	ФВДТнинг ташкилий ҳимояланиш даражалари	118
91.	Зилзила ҳақида маълумот	119
92.	Зилзила оқибатларини камайтириш тадбирлари	119
93.	Сейсмик магнитуда, сунами магнитудаси ва асосий тўлқин баладлиги орасидаги боғланиш	120
94.	Суности зилзила магнитудасидан сунамини пайдо бўлиш эҳтимоли	120
95.	Сув тошқинларининг масштаби ва талафот келтириш бўйича таснифланиши	121

96.	Довул, тўфон ва қуюн вақтида аҳоли ҳаракатлари	122
97.	Сел хавфи бор ҳудудларда хавфсизлик тадбирлари	122
98.	Гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлашга қўйиладиган асосий талаблар	124
99.	ҲФХМни таъминлашда раҳбарларнинг асосий вазифалари кетма-кетлиги	125
100.	Таълим муассасалари раҳбарларининг ФВда корпоратив муносабат субъектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари	126
101.	Таълим муассасаларида ҲФХМнинг поғоналик назорати	127
102.	Таълим муассасаларининг ўқув хоналари, ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устaxonалари машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари	128
103.	Таълим муассасаларининг ўқув-лаборатория, информатика хоналарида ва спорт залида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари	136
104.	Таълим муассасаларининг ўқув устaxonаларида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари	139
105.	Таълим муассасаларининг амалиёт хоналарида бажариладиган ишларга (технологик жараёнларга) қўйиладиган хавфсизлик талаблари	140
106.	ЎзР ОУМТВ Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларининг лавозимлари ва тоифалари	143
107.	Академик лицей ва касб-хунар коллежи директорининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	144
108.	Академик лицей ва касб-хунар коллежи ўқув ишлари бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	147
109.	Академик лицей ва касб-хунар коллежининг маънавий-маърифий ишлари бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	148
110.	Касб-хунар коллежи ишлаб чиқариш таълими бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	150
111.	Академик лицей ва касб-хунар коллежи маъмурий-хўжалик бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	152
112.	Касб-хунар коллежи катта устасининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари	153
113.	Академик лицей ва касб-хунар коллежи психологининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари	154
2-қисм. ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ		
1.	“Экология” тушунчаси	157
2.	Экология фани, таълими ва амалиётининг асосий вазифалари	158
3.	Экологик хавфсизлик ва уни таъминлаш зарурати	160

4.	Орол денгизи (кўли) ва дунё океани сувининг шўрлик даражаси	164
5.	Экологик тусдаги фавкулдда вазиятлар (ЭФВ)	166
6.	Ўзбекистонда ХФХга таъсир этувчи экологик хавфлар	167
7.	Ўзбекистонда аҳолини экологик фавкулдда вазиятлардан муҳофаза қилиш тadbирлари	167
8.	Экологик менежмент тушуничаси	168
9.	Экологик менежментнинг ривожланиш босқичлари	169
10.	Экологик менежментнинг максaди ва вазифалари	172
11.	Экологик менежментнинг тузилиши	173
12.	Экологик менежмент принциплари	174
13.	Экологик фаолиятни режалаштириш	175
14.	Экологик менежмент методлари	176
15.	Экологик менежментни жорий қилиш механизми	176
16.	Ўзбекистон Республикасида экологик бошқарув тизими	177
17.	Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг экологик ваколатлари	179
18.	Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ҳуқуқий ҳолати	182
19.	Экологик йўналишдаги нодавлат нотижорат ташкилотлари (ЭННТ) ва уларнинг ҳуқуқий фаолиятлари	183
20.	Ўзбекистон экологик ҳаракати (Экоҳаракат) жамоат бирлашмасининг ҳуқуқий мақоми	184
21.	“Экологик бошқарув” билан “Экологик менежмент”нинг фарқи	185
22.	Экологик менежментнинг асосий талаблари	186
23.	Экологик кадастрни олиб бориш объектлари	187
24.	Экологик назорат объектлари, шакллари, турлари ва методлари	188
25.	Экологик экспертиза турлари, принциплари, объектлари, субъектлари ва усуллари	194
26.	АҚШда ХФХМга таъсир этувчи экологик хавфларнинг хавфлилиқ даражаси	195
Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати		196

МУҚАДДИМА

Кўпгина ривожланган мамлакатларда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам Вазирлар Маҳкамасининг “Аҳолини зилзилалар оқибатида юзага келган фавқулодда вазиятларда (табiiй ва техноген тусдаги) ҳаракат қилишга тайёрлаш тўғрисида”ги 2011 йил 19 июлдаги 208-сонли қарорига илова қилинган комплекс дастурига мувофиқ “Ҳаёт хавфсизлиги” ўқув курсини миллий таълим тизимининг барча босқичларига тадбиқ этиш, тегишли ўқув, ўқув-методик адабиётларни чоп этиш масаласи қўйилган. Чунки, XXI асрга келиб Ер планетасига антропоген босимнинг ортиши натижасида глобал миқёсда иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий зиддиятлар ўчоғининг пайдо бўлиши фавқулодда вазиятларнинг кучайиши, атроф-муҳит ҳолати ва экологик вазиятнинг кескинлашуви, иқлим ўзгариши, чўлланиш жараёнларининг жадаллашуви, биологик хилма-хилликнинг йўқола бориши инсонларнинг беҳатар яшаш даражасини таъминлашни зиг долзарб муаммолар туркумига киритди.

Ўзингиз ўйлаб кўринг, сўнги 30 йил ичида Сайёрамизда юз бераётган биргина фавқулодда вазиятлар натижасида миллионлаб кишилар ҳаётига турли хавфлар дучор келиши кучаймоқда. Маълумотларга кўра фақатгина АҚШнинг ўзида йилига йўл транспорти ҳодисасидан ҳар 10 минг нафардан 3 таси, захарланишдан ҳар 100 минг нафардан 2 таси, ёнгиндан куйишдан ҳар 100 минг нафардан 4 таси, яшин уришдан ҳар 10 млн нафардан 5 таси, ишлаб чиқариш воситаларининг носозлигидан ҳар 100 минг нафардан 1 таси ва бошқа турдаги фавқулодда вазиятлар натижасида ҳар 100 минг нафардан 4 таси инсон ўлими билан тугамоқда. Яқин Шарқ, Болқон бўйи, Шарқий Африка минтақаларида сиёсий ва ҳарбий тўқнашувлар натижасида, Фукусимо, Чернобил, Чад кўли, Оролбўйи экологик инқирозли ҳудудларда аҳоли миграциясининг жадаллашуви кузатилмоқда. Аксарият ҳолларда бундай жараёнлар қурбони бўлиб ёшлар ва улар таълим олаётган муассасалар чиқмоқда.

Мамлакатимиз аҳолисининг 62 фоизидан ортигини қамраб олган ёшлар ва уларга таълим-тарбия бераётган ходимларнинг аксарияти 11,4 мингдан зиёд таълим муассасаларида фаолият юритмоқдалар. Шунинг учун ҳам ўз мазмуни ва моҳиятига ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг барча жабҳалари – меҳнат, фуқаролар ва фавқулодда вазиятларни қамраб олувчи “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экология менежменти” орқали раҳбар ва педагог кадрларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш орқали тегишли корпоратив таълим-тарбияни йўлга қўйиш Ўзбекистон учун бирламчи аҳамият касб этмоқда.

1-қисм

ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ МЕНЕЖМЕНТИ

*Хавфсизлик – бу бехатар яшаш
даражаси демакдир*

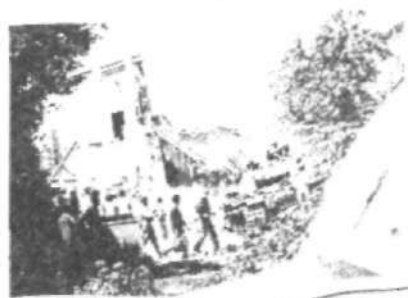
**1-қизма. Ўзбекистон Республикаси Президенти
Ислом Каримов хавфсизлик ҳақида¹**

“Хавфсизликка таҳдид
солиб турган муаммоларга
нимани қарши қўя оламиз?”

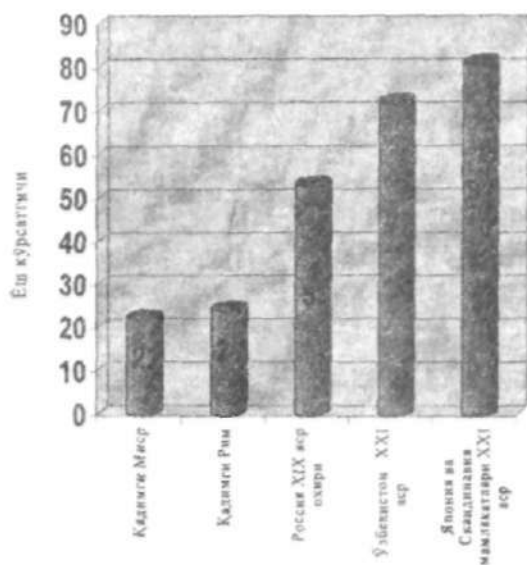
“Энг мураккаб саволлардан
бири шуки, биздаги
барқарорлик ва хавфсизлик
йўлида таҳдид бўлиб
турган муаммоларни
англаб етаяпмизми?”

“Хавфсизликни қандай
сақлаб қолиш мумкин?”

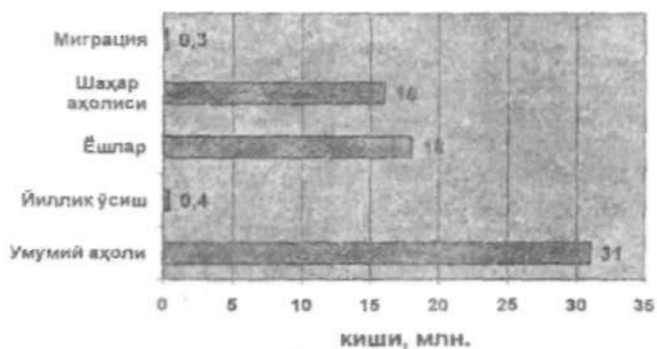

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 4-6.

2-чизма. Кишиларнинг ўртача умр кўриш динамикаси

3-чизма. Ўзбекистон аҳолиси²

² <http://kun.uz/2013/02/21/thirtymillion/>

4-қизма. Дунё мамлакатларида менежмент ва хавфсизлик индекслари ҳамда кишиларнинг ўртача умр кўриши³

Мамлакатлар	Ўртача умр кўриш буйича эгалаган ўрни	Менежмент индекси	Хавфсизлик индекси	Ўртача умр кўриш, йил
Япония	1	21	25	83,6
Швейцария	3	1	11	82,5
Австралия	5	7	16	82,0
Жанубий Корея	21	31	18	80,7
БАА	49	36	24	76,7
Перу	79	79	91	74,2
Ўзбекистон	100	119	63	73,0
Судан	155	134	138	61,8
Ангола	181	133	129	51,5
Афғонистон	188	142	139	49,1
Серра-Леона	194	114	125	48,1

Аҳоли – Ер қурраси ёки унинг бирон қисмида (мамлакатлар, минтақалар, аҳоли пунктлари каби маъмурий ёки табиий бирликларида) яшовчи кишиларнинг узлуксиз янгилашиб

³ United Nations Development Programme: Human Development Report 2010. Life Expectancy Index, 2012.

туриладиган мажмуи, ижтимоий муносабатлар асоси ва субъекти.

Аҳоли ҳисоби – тугилиш, ўлиш, турмуш қуриш ва ажралишни қайд этиш йўли билан аҳоли сони ва ёш-жинсий тузилишидаги ўзгаришлар ҳақида мунтазам равишда маълумотларни тўплаш, миграцияни қайд этиш ва уларни турли йўллара ва усуллар орқали рўйхатга олиб бориш (Энциклопедик лугат. 1-жилд.-Т.: ЎЗСЭБР, 1988. 73-б.).

Умр кўриш – организм, жумладан инсонларнинг яшаш давомийлиги. У организмнинг қарилтик ва ўлимга олиб келадиган, емирадиган ва қайта тиклайдиган физиологик ва биокимёвий жараёнларнинг ўзаро таъсири (ЎЗМЭ, 9-жилд. –Т.: ДИН, 2005, 96-б.).

Индекс – латин тилида “index” кўрсаткич ёки рўйхат деган сўздан олинган бўлиб, у инсон фаолиятининг турли жабҳаларида ишлатилади (Словарь иностранных слов – М.: «Русский язык», 1989.-С.196). Бизнинг ҳолатда эса индекс давлатларнинг муайян кўрсаткич бўйича эгалланган нисбий ўрнидир.

Дунё мамлакатларининг фаровонлик индекс кўрсаткичлари Буюк Британиянинг “The Legatum Institute” таҳлил маркази томонидан 2006 йилдан буён олиб борилади. Индекс инсон ҳаёт фаолиятининг 70 кўрсаткичлари 8 та категория бўйича умумлаштирилади: иқтисодиёт, тадбиркорлик, менежмент ёки давлат бошқаруви, таълим, соғлиқни сақлаш, хавфсизлик, шахсий эркинлик ва ижтимоий капитал. Ҳар бир давлатнинг рейтинги, яъни инобатга олинган мамлакатлар ичида нечанчи ўринда туриши ушбу саккиз категория кўрсаткичларининг ўртачаси асосида ҳисобланади. Маълумотлар БМТнинг турли ташкилотлари, Жаҳон банки, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти, Жаҳон савдо ташкилоти, Gallup, Economist Intelligence Unit, IDC, Pyramid Research ва бошқа институтлардан олинади ҳамда етук мутахассислар томонидан таҳлил қилинади.

Кишиларнинг ўртача умр кўриши – инсонларнинг Ер кўрраси ёки бир маъмурий ёки табиий бирликлар доирасида аҳоли ҳисобининг кўп йиллик маълумотларини таҳлил қилиш натижасида аниқланадиган ўртача умр кўриш ёши. Ўртача ёш эса инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигига тўғри пропорционал равишда ўзгаришини

2-чизмадаги маълумотларни солиштириш орқали билиб олиш мумкин.

Халқаро ташкилотлар инсонларнинг ўртача умр кўриш ёшини индексда (Life Expectancy Index), рейтингда (Гуманитар энциклопедия) ёки йилда бериши мумкин. 3-чизмадаги маълумотлар Халқаро гуманитар технологиялар маркази томонидан 2009 йилда тўпланган ва 2014 йилда таҳрир қилинган “Гуманитар энциклопедия”дан олинган. БМТ ушбу маълумотларни илмий тадқиқотларни олиб бориш, таълим бериш ва ахборотларни оммалаштириш мақсадида фойдаланишни тавсия этади. Жадвалдаги Ўзбекистонда кишиларнинг ўртача ёши Миллий ахборот агентлиги маълумотларига таянган ҳолда баён этилган.

Аҳоли миграцияси – *кишиларнинг яшаш жойини ўзгартириши билан боғлиқ бўлган кўчиши* (Энциклопедик луғат. 1-жилд. –Т.: ЎЗСЭБР,1988. 517-б.).

Аҳоли сонининг ортиши ва саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиши билан табиатга антропоген таъсир кучи ўсиб бормоқда. Тарихий 2 млн. йил ичида Ер юзи аҳолиси 40 марта кўпайган бўлса, 1850 йилдан бошлаб планетамиз аҳолиси тахминан ҳар 50 йилда икки ҳисса ортган. Агар XX асрнинг биринчи 50 йилида аҳолининг ўртача йиллик ўсиши тахминан 1 фоизни ташкил этган бўлса, 1950 йилдан то бугунги кунгача аҳоли 3 маротаба ортди. Ҳозирги кунда атроф-муҳитга антропоген босимнинг янада фаоллашиши туфайли кейинги ўн йилликда атмосферага чиқариб ташланаётган биргина захарли модда – олтингурут оксиди 50-60 фоизга ортди.

Ёшлар – *ўзининг фаол физиологик кўрсаткичларига қараб ҳар бир давлатда алоҳида белгиладиган аҳолининг муайян бир қисми.* “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги қонунга мувофиқ 30 ёшгача бўлган аҳоли ёшлар категориясига киритилади.

ҲФХ халқаро бошқаруви – *инсонларнинг Ер планетасида бехатар ва давлатларнинг эса барқарор меъёрда ривожланишини таъминловчи халқаро ҳуқуқ принциплари, нормалари ва муносабатлари тизими.*

ҲФХ концепцияси — *шахс, жамоа, жамият, давлат ва ҳамжамиятнинг ҲФХга оид қарашлар тизими*

Ўзбекистоннинг ХФХга оид сиёсати — давлатнинг фуқароларни бехатар яшаши ва меҳнат қилишини таъминлашга доир олиб бораётган ички ва ташқи фаолият мажмуи ва натижалари.

ХФХ принципи — инсонларни бехатар яшаши ва меҳнат қилишини таъминлашнинг йўналтирувчи қондалари.

Халқаро миқёсда хавфсизликни таъминлаш — мегатехнотизимлар сифатини барча организмлар учун етарли даражада ушлаб турувчи халқаро муносабатларни тартибга солиш.

Технотизимларни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари — мегатехнотизимларни организмларни бехатар даражада ушлаб туришни таъминлайдиган бутун дунё ҳамжамияти аъзоларининг хоҳиши ва иродалари акс этган халқаро ҳужужий-норматив ҳужжатлар тизими.

Халқаро универсал ташкилот — фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан хавфсизлик масалаларини глобал миқёсда ҳал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро регионал ташкилот — фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан хавфсизлик масалаларини минтақавий миқёсда ҳал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро иқтисодий жавобгарлик — технотизимларга етказилган зарарни қоплаш учун халқаро муносабат субъектларини халқаро жамғармаларга туширадиган бадал тўловлари.

Халқаро ҳуқуқий жавобгарлик — технотизимлардан фойдаланиш натижасида атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплаш юзасидан халқаро ҳуқуқ субъектларига қўлланиладиган ноқулай моддий ва сиёсий шароитларнинг мажбурий кечинмаси.

5-чизма. Ҳаёт фаолиятига таъсир этувчи хавфлар

Х А В Ф Т У Р Л А Р И	Экологик
	Техноген
	Иқтисодий
	Сийёсий
	Маънавий
	Маърифий
	Информатик
	Метерологик
	Ҳарбий
	Террористик
	Диний экстремистик
	Психологик
	Космик
	Ижтимоий
Геологик	
Гидрологик ва х.к.	

Миллий хавфсизлик – давлатнинг кенг миллий қизиқишларини ташиқи иқтисодий ва ҳарбий қудрати, халқнинг интеллектуал ҳамда руҳий қийматига бўлган хавфни бартараф қилиши билан боғлиқ сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, экологик хавфлардан ҳимояланганлик ҳолати (O.Funke, 1994; O.Ю.Романова, 2000). Миллий хавфсизлик тушунчаси муайян миллат манфаатлари нуктаи назаридан қаралмасдан давлат хавфсизлиги тушунчаси билан уйғунликда талқин қилиниши мақсадга мувофиқдир. Чунки, кўп миллатли мамлакатларда миллий хавфсизлик тушунчасининг тор маънода ишлатилиши бошқа миллат вакиллари орасида ғоявий бўшлиқни келтириб чиқариши мумкин. Республикамизда бугунги кунда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қиладилар. Улар мустақиллигимиз эгаси ва давлатимизнинг асосий таянчидир. Шундан келиб чиққан тарзда миллий хавфсизлик давлат хавфсизлиги билан синоним сифатида ишлатилмоқда.

Инсон – Ер қуррагининг жонли қобиғи биосфера, тўғрироғи Ер юзасида яшовчи ва организмлар туркумига кирувчи, лекин мураккаб ҳаётий фаолият юритувчи индивид. У онгининг юқорилиги, нутқининг ривожланганлиги, ижодий фаоллиги, такомиллашган меҳнат қуролиларини ярата олиши, ахлоқий, маънавий ҳамда руҳий ўз-ўзини англай олиши билан бошқа тирик организмлардан тубдан ажралиб туради.

Жамият – инсонларни маълум бир ҳудудда тарихан қарор топган гуруҳи ёки уюшмаси.

Давлат – инсонларнинг, тўғрироғи фуқароларнинг, муайян маъмурий ҳудудда уюшган қисми.

Ҳамжамият – давлат ёки жамиятни ўзга жамият ёки давлатлар билан бўлган уюшмаси. Глобаллашув шароитида инсон ҳаёт фаолиятини таъминлашда ҳамжамиятнинг ўрни беқиёсдир. Зеро Украинадаги Чернобил АЭС ёки Япониядаги Фукусимо АЭС фалокатининг глобал миқёсдаги атроф-муҳитга салбий таъсири ёки Амазонка дарё ҳавзасидаги доимий яшил тропик ўрмонзорларининг Ер атмосферасига бўлган ижобий таъсири орқали кўриш мумкин. Хуллас, инсон, жамият, давлат ва ҳамжамият ўзаро узвий боғланган, бири иккинчисидан, иккинчиси учинчисидан, учинчиси тўртинчисидан ёки аксинча келиб чиқадиган кишилиқ жамиятининг турли шакллари дур. Улар доимо инсонларнинг яшаш муҳити билан узвий боғланган.

6-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш зарурати

- Технотизимлар доирасининг кенгайиши ва уларга инсон фаолияти босимининг ортиши
- Фавқуллодда вазиятларнинг кўпайиши
- Глобал миқёсда иқлим ўзгариши
- Ичимлик сувининг етишмаслиги

- Озиқ-овқат маҳсулотларининг сифат даражасининг камайиши
- Биологик хилма-хилликнинг йўқолиб бориши
- Чикиндилар муаммоси
- Янги турдаги оммавий касалликларнинг тез суратларда тарқалиши
- Чўлланиш жараёнининг “юмшоқ иқлим” минтақалари томон бостириб кириши

- Минтақавий можароларнинг майдон ва макон бўйича кенгайиши
- Ҳаво, темир йўл ва бошқа транспорт ҳалокатларининг ортиб бориши
- Демографик муаммоларнинг янги шакл ҳамда турларининг пайдо бўлиши ва ҳ.к.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги – Инсонни ҳар қандай муҳитдаги фаолиятида унинг хавфсизлиги ва соғлигини таъминловчи, хавfli ва зарарли омиллардан ҳимоя қилувчи амалиёт ва назарияни қамраб олган илмий билимлар мажмуидир (БухДУ. ҲФХ ўқув-методик мажмуа, 2012).

Ушбу тушунчанинг, бизнинг фикримизча, қуйидаги мулоҳазага муҳтож жойлари бор:

Биринчидан, фанда ёзилмаган, лекин умумэтироф этилган бир қоида бор. Ҳар бир атама, ибора ёки сўз бирикмаларига тушунча берилётганда унда ишлатилган сўз тушунчанинг таркибида турмаслиги лозим. Биз “ҳаёт” сўзига таъриф берар эканмиз, тушунчада яна “ҳаёт” сўзини ишлатиш мантиқан тўғри эмас. Юқорида келтириб ўтилган ҳаёт фаолияти хавфсизлиги тушунчасида фаолият ва хавфсизлик сўзлари таърифда қайтарилгандир.

Иккинчидан, хавфсизликка фақатгина саломатлик нуқтан назаридан қаралган. Зеро, хавфсизлик инсон фаолиятининг барча (сиёсий, маърифий, маънавий, руҳий, психологик, иктисодий, экологик...) жиҳатларини қамраб олади.

Учинчидан, ҳар қандай муҳит сўзлар бирикмасига “яшаш” деган сўзни қўшиш лозим. Зеро инсон ҳаёти унинг яшаш муҳити билан чамбарчас боғлиқ. Қуйида биз бунга иқрор бўламиз.

Туртинчидан, тушунчада фан, таълим ва амалиёт сўзларининг ўрнига “амалиёт ва назария” сўзлари ишлатилган. Ваҳоланки, фан нафақат назарий фундаментал асосдан, балки амалий ва инновацион характердаги фаолиятдан ҳам иборат. Амалиёт назариядан олдин келган, таълим – кадрлар тайёрлаш жараёни эса тушириб қолдирилган. Ваҳоланки, ҲФХ ўқув курси деярли барча таълим муассасаларида алоҳида ўқув курси сифатида ўқитилмоқда.

Бешинчидан, ҲФХ нафақат илмий билимлар мажмуи, балки кўникма ва малакаларни тадқиқ қилувчи фан, таълим ва уларни амалда қўлловчи хўжалик фаолияти ҳамдир.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги (ҲФХ): 1. Кенг маънода – муайян технотизимларда кишиларнинг барқарор ривожланган яшаш тарзининг хавfliлик даражасини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма ва малакаларни (компетенцияларни) берувчи таълим йўналиши, ушбу даражани таъминловчи амалиёт тармоғи.

2. Тор маънода – муайян технотизимларда кишиларнинг барқарор ривожланган яшаш тарзининг хавфсизлик даражаси.

ХФХ ҳам айнан кишилиқ жамиятининг экологик хавфсиз, иқтисодий таъминланган, ижтимоий муҳофазаланган ва барқарор бирлашган муносиб ҳаёт тарзини таъминловчи жараённинг бир бўлаги.

Хавфсиз яшаш даражаси – организмлар, жумладан инсонларнинг муайян технотизимларда нормал ҳолатда кўпайиши, ўсиши ва ривожланиши учун тоза, соғлом ва қулай атроф-муҳит ҳолати.

7-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигига оид муаммолар ва уларнинг ечимлари

Муаммолар	Ечим йўллари
ХФХ норматив ҳуқуқий асосининг шаклланимаганлиги	Глобал, регионал ва миллий миқёсда ХФХга оид сиёсатни шакллантириш ва ҳуқуқий норматив асосларини яратиш
ХФХнинг мустақил фан сифатида шаклланимаганлиги, яъни умумэтироф этилган илмий-назарий асосининг йўқлиги	Мазкур соҳада приоритет фан тамойилларини аниқлаш ва уни амалга ошириш учун фундаментал, амалий ва инновацион илмий-тадқиқот ишларини олиб боришни йўлга қўйиш
ХФХга оид таълим соҳасининг тўлиқ йўлга қўйилмаганлиги	Тизимлашган (иерархик поғонага жойлаштирилган), регионаллик (реал табиий ва ижтимоий шарондан келиб чиқувчи) ва ихтисосликка йўналтирилган (мухтаassis-ликка қараб мослаштирилган) ДТС, ўқув режа ва намунавий таълим дастурларини яратиш махсус жикҳозланган полигон, ҳона, аудитория ва лабораторияларни ташкил этиш ва унда ўқув машғулотларини олиб бориш
ХФХ кадрлар тайёрлаш масаласининг ҳал этилмаганлиги	Тураи соҳа ва йўналишларни инобатга олувчи, шу соҳага комплекс ёндаш оладиган кадрларни тайёрлаш, турдои соҳалардаги педагогларни малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш
ХФХ ўқув курсининг номи, мазмуни ва моҳиятининг аниқланмаганлиги	Аънавий ва ноънавий ўқитиш шакли, тури, юкламаси, босқичларини аниқлаш мақсадида методологик ва методик нуқтаи назардан ташкиллантирилган тажриба-синов ишларини таълимнинг барча босқичларида олиб бориш
ХФХ амалиётининг нямалардан иборат эканлиги, курсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллариини ишлаб чиқилмаганлиги ва ҳ.к.	Ўзбекистонда ХФХни таъминлаш концепциясини яратиш орқали давлатнинг тегшили йўналишдаги тактик ва стратегик режаларини ишлаб чиқиш ҳамда моддий ва молиявий имкониятларни барпо этиш ва ҳ.к.

Муаммо – ҳал этишни талаб қиладиган назарий ёки амалий масала. Кўпинча уни илмий адабиётларда ижтимоий категория сифатида, яъни фақатгина инсонларга тегишли ва ижтимоий муносабатларда юзага келадиган ҳолат, деб қаралади. Ҳаттоки Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида⁴ “Муаммо” сўзи фақат мумтоз адабиётга тегишли сўз нуқтаи назаридан ёритилган. Уни араб тилидан олинган кўр, кўр қилинган ёки яширин ифода этилган сўз ёки исм, дея таърифланган. Фалсафий-илмий нуқтаи назардан эса бунга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Чунки муаммо сўзи нафақат адабиётда, балки инсон фаолиятининг барча жабҳаларида ва, айниқса, фанда жуда кўп ишлатиладиган сўздир.

4 жилдлик “Рус тилининг изоҳли луғати”да “Муаммо – ечимини топиш лозим бўлган назарий ёки илмий муаммо”⁵, дея таърифланган. Бу жамият қонун.

Лекин муаммо нафақат инсониятга, балки организмларга ҳам тегишлидир. Улар олдида ҳам турли хил муаммолар туради ва уларни ечишга организмлар ҳам ҳаракат қиладилар. Ушбу ҳаракат кўпинча яшаш учун кураш ёки мослашишдан иборатдир. Уни биология фанида “Биогеоценозлар эволюцияси”, “Биотоплар эволюцияси”, “Биосфера эволюцияси” деб аталади⁶. Ҳар уччала табиий шароитда ҳам организмлар яшаш учун курашадилар ва ўзларига тегишли бўлган муаммоларни ҳал этадилар. Бу табиат қонун.

Шунинг учун ҳам экологик фанларнинг нафақат биргина табиатшунослик ёинки жамиятшунослик нуқтаи назардан қараш, балки комплекс равишдаги назарий асосларини яратиш ўта муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади.

ҲФХ муаммоси – инсонларнинг технотизимларда беҳатар яшашларини таъминлашда юзага келадиган ва ечимини кутаётган масала.

Муаммоларнинг ечиш йўллари – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, технологик, ҳуқуқий ва бошқа воситаларни танлаш ва қўллаш орқали ечимини топмаган масалани ҳал қилиш чора-тадбирлари.

⁴ Муаммо. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 6-ж. –Т.: “ЎзМЭдин”, 2003. 105-б

⁵ Проблема. Словарь русского языка 3-том. -М.: Гос. Изд. иностранных и нац. словарей., 1959. - С.628.

⁶ Н.Ф.Реймерс. Природоальзование.-М.:, 1990.- С.587-588.

8- чизма. ҲФХ фанининг тадқиқотлар мазмуви

Т/р	Кўриладиган масалалар	Нима ҳақида эканлиги
1.	Долзарблиги	Замон талаби эканлиги
2.	Миллий ва халқаро тажриба	Ижобий ва салбий натижалар
3.	Муаммолари	Ечилмаган масалалари
4.	Тушунчаси	Нима ҳақида?
5.	Мақсади ва вазифалари	Нима учун?
6.	Тарихи	Келиб чиқиши
7.	Ҳолати	Қандай ютуқларга эга эканлиги
8.	Прогнози	Келажак истиқболлари
9.	Концепцияси	Ҳолат тизими
10.	Объекти	Нимани ўрганиш кераклиги
11.	Предмети	Объектининг қайси жиҳатлари тадқиқ этилади
12.	Принциплари	Қандай йўналтирувчи қондаларга риоя этиши лозим?
13.	Методологияси ва методлари	Қандай қилиб ва нималар асосида
14.	Баҳолаш, экспертизалаш, назоратлаш, мониторинг-лаш ва кадастрлаш йўллари	Технотизимларни сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш, текшириб ва кузатиб туриш, рўйхатини олиб бориш
15.	Таъсир этувчи омиллари	Белгилловчи ички ва ташқи кучлар
16.	Районлаштириш	Типологик ва регионаллик хусусиятлари
17.	Хавфсизлик кўрсаткичлари	Нималарни ҳисобга олиш даркорлиги
18.	Таваккалчилиги	Қай даражада оптимал бўлиши
19.	Оптималлаштириш йўллари	Энг қулай даражасини таъминлаш самарадорлиги
20.	Фанлар тизими	Қандай фанларни қамраб олиши
21.	Фанлар ўртасида тутган ўрни	Умумий ва хусусий томонлари
22.	Ҳуқуқий таъминланиши	Норматив асослари
23.	Бошқаруви	Ижтимоий муносабатларни тартибга солиниши
24.	Барқарор ривожланиши	Иқтисодий, ижтимоий, экологик ва институционал муаммолар бирлиги
25.	Амалияти	Олинган натижаларни тадбиқ этиш имкониятлари
26.	Таълим ҳамда тарбия ва ҳ.к.	Классларнинг онги ва маданиятини кўтариши

Назария – билимнинг бирор бир соҳага оид гоялар тизими ёки воқелик қонуниятлари ва ундаги муҳим алоқалар ҳақида бир бутун тасаввур берадиган билим шакли (Назария. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд.–Т.: «ЎЗМЭ давлат илмий нашриёти», 2003. 242-б.).

Назариянинг асосий вазифаси тажрибалар берган далилларни изоҳлаш, воқеа ва ҳодисаларнинг мазмун ва моҳиятига чуқурроқ кириб бориш, янги пайдо бўлганларини аввалдан кўра билиш ҳамда янги билимлар ҳосил қилишдаги бошланғич асосни шакллантириш. Назария амалиёт билан узвий боғландагина у яшовчан бўлади, ҳаракат ва ривожланиш қуролига айлана олади.

Фан: 1. *Дунё ҳақидаги билимлар тизими, ижтимоий онг шакллари*дан бири (О.Файзуллаев. Фалсафа ва фанлар методологияси. – Т.: “Фалсафа ва ҳуқуқ назарияси” нашриёти, 2006. 16-б.). Ушбу фикрни у ёки бу кўринишда деярли барча файласуфлар эътироф этишади. Лекин билимлар ёки дунёни билиш нафақат фан орқали, балки фанлардан ташқарида – параилмий, ақидали, квазиилмий, антиилмий, псевдоилмий тарзда ҳам амалга оширилади (Н.Шермухаммедова. Фалсафа ва фан методологияси.–Т.: ЎЗМУ нашриёти, 2005). Шунинг учун ҳам фан тушунчасида “илмий билиш” иборасини ишлатилиши мақсадга мувофиқдир.

2. *Ижтимоий характерга эга бўлган (кишилик жамиятига тегишли) илмий билишлар тизими.*

9-қизма. Инсонларни ҳаёт, жумладан меҳнат фаолияти турлари ва муҳити

<i>Инсон фаолияти турлари</i>	<i>Инсон фаолият юритиш муҳити</i>
Космонавт ёки аэронавтлар	Атмосферанинг мезосфера, термосфера қатламлари ва коинот
Учувчилар	Атмосферанинг тропосфера ва стратосфера қатламлари
Фермер ва деҳқонлар	Педосферанинг юзаси
Алоқа ва бошқа коммуникацияларни ётқизувчилар ва гўрковлар	Педосферанинг туби
Шахтёр ва ер ости транспорт ходимлари	Литосферанинг юқори қатламлари
Дарё, денгиз ва океан кемачилари	Гидросферанинг юқори қатламлари
Сув ости кемасида хизмат килувчилар	Гидросферанинг ўрта қатламлари
Океанологлар	Гидросферанинг юқори, ўрта ва куйи қатламлари

10-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таснифлаш талаблари ва мазмуни

Т/р	Таснифлаш талаблари	Талаблар мазмуни
1.	Фалсафанинг фанлар методологиясидан келиб чиқиши	Барча фанларнинг назарий асосини фалсафа ҳал этиб берар экан, таснифлашда унинг методологик асосидан келиб чиқиш қондаси
2.	Муайян мақсадларга йўналтирилганлик	Корпоратив даражада фаолият хавфсизлигини таъминлаш
3.	Илмий ва амалий аҳамият касб этиши	Корпоратив муносабат иштирокчиларининг фаолияти қачон, қаерда ва қай даражада хавфсиз бўла олиши
4.	Ажратилган гуруҳларнинг қайтармаслиги	Турли даражадаги таксономик бирликлар зинаюясида туриши ва бири иккинчисини қайтармаслиги
5.	Гуруҳларни номланиши оддий ва раво кўринишда ифода этилиши	Ҳар бир ажратилган технотизим қисмини аниқ, лўнда ва тушунарли (асл мазмун ва моҳиятини ақс эттирган тарзда) номлаш
6.	Методологик ва методик жиҳатдан уни тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлишлик	Ажратилган технотизим қисмларини ўрганиш ёки тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлишлик

11-чизма. Ер планетаси техносферасини қисмларга ажратилиши ва номланиши

Космотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан кoinот кенгликларида ажратилиши мумкин бўлган технотизимлар.

Аэротехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг атмосфера кенгликларида ажратиладиган технотизимлар.

Гидротехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг гидросфера акваторияларида ажратиладиган технотизимлар. Гидротехнотизимларга Ернинг куруклик қисмидаги кичик сув объектлари ва ер ости сувлари кирмайди. Зеро улар Ер планетасининг педосфера ва литосфера қатламларининг ажралмас қисмларидир.

Литотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг литосфера кенгликларида ажратиладиган технотизимлар.

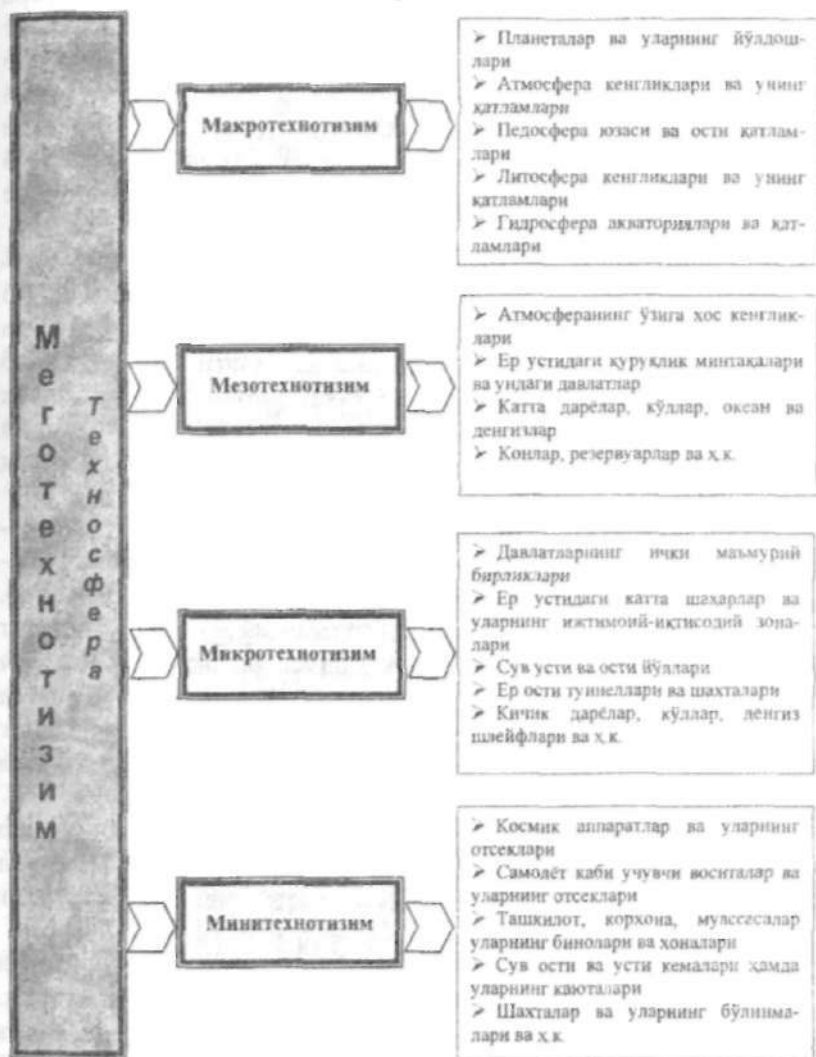
Педотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг тупроқ усти ҳудудлари ва ости қатламларида ажратиладиган технотизимлар.

Демотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан аҳоли яшайдиган жойларда ажратиладиган технотизимлар.

Агротехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқтаи назардан Ер планетасининг қишлоқ хўжалиги фаол юритиладиган ҳудудларда ажратиладиган технотизимлар.

Мегатехнотизим (грекчада *megas* – йирик) – Ер планетасининг энг йирик технотизими. Мегатехнотизим инсон ҳаёт фoлиятининг хавфсизлигини таъминлаб берувчи атмосфера қатламларидан тортиб то ер ости литосфера ва сув ости гидросферагача бўлган Ер қобиғини камраб олади. Кўпгина тадқиқотлар инсон фoлиятини кенгайтиши туфайли ҳаттоки узоқ космосни ҳам киритишни тақлиф қилмоқдалар. Бу мантиқан тўғри, зеро Ой ва Куёш тизимидаги планеталарга кишиларнинг сафарлари уюштирилмоқда экан ундаги инсон ҳаёт фoлияти хавфсизлигини таъминлаш муаммоси кишилик жамиятининг ижтимоий характердаги ечимини кутаётган масала бўлиб қолади. Маълумотларга кўра Коинотда космик чикиндиларнинг миқдори йилига ошиб бормоқда. Улар ҳам инсонлар томонидан бошқариладиган ва унда иштирок этадиган космик аппаратлар учун хавф-хатар тугдиради.

12-чизма. Технотизимларнинг майдон ва маконга қараб таснифланиши

Макротехнотизим (грекчада makros – катта) – Ер планетасининг энг катта технотизимлари. Қамраб олган ва инсон ҳаёт фаолияти юритадиган узоқ космос ва унинг кенгликларидан

ташқари Ер планетасининг 4та катта сферасимон типлари ва уларнинг турлари: атмосфера ва унинг қатламлари, педосфера (тупроқ қобиғи) юзаси ва ости қатламлари, литосфера ва унинг қатламлари, гидросфера ва унинг қатламлари киритилади. Зеро ушбу тўрт муҳитнинг барчасида инсон ҳаёт фаолиятини юритади ва барчасида ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш бирламчи аҳамият касб этади. Лекин, ушбу касб эгалари коинот ва мазкур 4 сферанинг турли қатламларидаги турли шароитларда ўзига хос ҲФХни таъминлаш турларига эгадирлар.

Мезотехнотизим (грекчада *mesos* – ўртача) – *Ер планетасининг ўртача катталикидаги технотизимлари*. Бу ерда инсонлар Ер юзасида ҳаёт фаолиятини олиб борувчиларни Атмосфера қобиғига ёки лито-педосфера қобиғига киритиш кераклиги жумбок бўлиб қолди. Чунки инсоният нафақат тупроқ устида, балки тупроқ бўлмаган ва тоғ жинслари очилиб қолган ерларда ҳам уй-жой ва шаҳарлар қуришади. Литосферани эса педосферадан тубдан фарқ қиладиган жойлари кўп.

Микротехнотизимлар (грекчада *mikros* – кичик) – *Ер планетасининг кичик технотизимлари*. Бевосита маҳаллий миқёсга тушадиган тип ва турлардан иборат ҲФХни таъминлаш маконларидир. Ўзбекистон Республикаси маъмурий birlikлари – ҚҚР, Тошкент шаҳри ва 12 та вилоятлари ҳамда қишлоқ ва шаҳар туманлари микротехнотизимларга мисол бўла олади. Ҳокимларни ўқишини ташкил этишда айнан микротехнотизимлар доирасида ҲФХнинг таъминлаш масаласини кун тартибига қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Минитехнотизимлар (грекчада *minos* – жуда кичик) – *Ер планетасининг жуда кичик технотизимлари*. Ушбу таснифлаш тип ва турлари ҳаттоки таълим муассасаси биноси ва унинг хоналаригача бўлган технотизимларни қамраб олади.

Мазкур технотизимларнинг макон ва майдон бўйича таснифланиш тажрибаси, албатта, махсус тадқиқотларга муҳтож. Чунки ушбу инсон ҳаёт фаолияти объектлари қандай ўлчов birlikларида акс этиши, уларнинг майдони ёки макони қандай катталикларда намоён бўлиши, чегаралари қаерлардан ўтиши жуда мураккаб, лекин амалий жиҳатдан ўта муҳим аҳамият касб этади. Зеро давлат, жамият ёки ҳамжамият томонидан ҲФХни таъминлаш чора-тадбирлари, кўлами, молиявий-моддий ресурслар миқдори ва

ҳажми қайси бир технотизимларга тегишли эканлигига қараб ажратилади. Тегишли маҳаллий, миллий, регионал ва глобал миқёсдаги ҲФХ концепциялари, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари, дастурлар, режалар ва ҳаттоки таълим мазмуни ва моҳияти ишлаб чиқилади ҳамда тегишли назорат йўлга қўйилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳар бир тадқиқотчи, педагог ёки амалиётчи ўзининг олдида қўйган мақсади, касбий йўналиши, ихтисослигидан келиб чиққан тарзда техносферани турли технотизимларга ажратиш олишлари мумкин. *Лекин ҲФХда уни таснифлашда қуйидаги илмий-назарий ва амалий қоидаларга риоя этилиши керак:*

➤ *нима мақсадда таснифлаш кераклигини аниқлаштириб олиш;*

➤ *ўрганиш, ўргатиш ёки амалий тадбиқ қилиш зарур бўлган технотизимни аниқлаштириб олиш;*

➤ *фалсафа ва фанлар методологиясидан келиб чиққан тарзда техносферани технотизимларга ажратиш;*

➤ *технотизимларни оддий кўринишда ифодалаш ва номлаш;*

➤ *технотизимларни тизимлашган, яъни иерархик поғонага жойлаштириб чиқиш;*

➤ *ажратилган технотизимларга оид тадқиқотларни, таълим-тарғибот ишларини, таълимни ва чора-тадбирларни олиб бориш.*

Мисол тариқасида қуйида келтирилган чизмада ҲФХни миллий таълим соҳаси кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлашда ишлатиш учун техносферани макон ва майдон бўйича таснифлаш. Унда техносферанинг факатгина педосфера, яъни Ернинг тупроқ қобигига тегишли қисмини тур ва тип жиҳатдан таснифлашга уриниб кўрилди. Ушбу таснифлаш тизими мазкур тадқиқотларнинг нақадар зарурлиги, аммо жуда ҳам чуқур илмий-назарий асосга муҳтожлигини кўрсатади.

**13-чизма. Ҳаёт фаоллигини хавфсизлик кўрсаткичлари бўйича
гуруҳлаштириш**

ҲФХвн белгиловчи гуруҳлар ва уларнинг айрим кўрсаткичлари		
<i>Меҳнат фаолияти хавфсизлиги</i>	<i>Фуқаролар хавфсизлиги</i>	<i>Фавқулодда вазиятлар хавфсизлиги</i>
Санитар – гигиеник ҳолат	Йўл ҳаракати хавфсизлиги	Зилзила
Иқлим шароити	Дам олиш хавфсизлиги	Вулқон отилиши
Ёруғлик билан таъминланиши	Даволаниш хавфсизлиги	Сув тошқини
Шовқинлилиги	Овқатланиш хавфсизлиги	Ёнғин
Энергетик хавфсизлик	Диний-экстремистик хавфсизлик	Кучли шамол эсиши
Ахборот-коммуникацион хавфсизлик	Туризм хавфсизлиги	Қор кўчиши
Ёнғин хавфсизлиги	Ижтимоий-сиёсий хавфсизлик	Сел келиши
Ижтимоий-психологик хавфсизлик	Иқтисодий хавфсизлик	Ўққон ва қарет жараёни
Сиёсий хавфсизлик	Гуманитар хавфсизлик	Метеоритлар тушиши
Маърифий-маънавий хавфсизлик	Террористик хавфсизлик	Аномал иқлим шароитининг юзага келиши
Террористик хавфсизлик	Технологик хавфсизлик	Ядровий хавфсизлик
Экологик хавфсизлик ва ҳ.к.	Экологик хавфсизлик ва ҳ.к.	Экологик хавфсизлик ва ҳ.к.

14-чизма. Ҳаёт фаолият хавфсизлигини таъминлашда бошқарув зарурати

15-чизма. Бошқарув турлари

16-чизма. Кишилик жамиятини бошқариш турлари

Бошқарув:

1. Танлов, қарор қабул қилиш ва унинг бажарилишини назорат этиш жараёнидир. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-ж., 2003. 593-б.)

2. Ҳар хил табиатли (биол., соџиал, тех) уюшган системалар элементи функцияси (Энциклопедик луѓат.1988. 119-120-б.). Бу системаларни муайян структурада сақлаш, фаолият режимини бирор маромда тутиб туриш, уларнинг программа ва мақсадларини амалга оширишни таъминлайди.

3. Организмларнинг ҳаракат қилишини тартибга солиш жараёни. У нафақат инсонларга, балки фаол ҳаракатдаги барча тирик мавжудодларга хос бўлган жараёндр. Чунки ҳайвонот

дунёси ҳам ўз ҳаракатларини бошқаради. Масалан, тоғ шаронтида чорва тўдаларини серка эчкилар томонидан бошқарилиши. Бўри тўдаларини уларнинг етакчиси ёки йўл кўрсатувчиси томонидан бошқарилиши. Менежмент эса фақатгина инсонларга хос бўлган ижтимоий категориядир.

Глобал жамият бошқаруви – Ер курраси доирасида дунё ҳамжамятини универсал ёки фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Ҳамма босқичда ҲФХ назорат қили халқаро-ҳуқуқий қондаларнинг амалий татбиғини кузатиб бориш ва қафолатловчи институтлар тизимини яратишни талаб қилади. Агарда халқаро ҳавфсизликка оид ҳамкорлик меъёрларининг амалий татбиғи унинг қатнашчилари ёки учинчи бир ваколатли идоралар томонидан назорат қилинмаса, ҳар қандай халқаро ҳужжат декларатив кўринишда намоён бўлади ва улар қоғозда қолиб кетади. Бундай халқаро назорат институтининг универсал тарзда БМТнинг ЭКОСОС, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ТМХИ, ЖССТ, ХДК, МАГАТЭ каби умумий ёки махсус масалалар бўйича тузилган ташкилотлар ёки регионал тарздаги – ОБСЕ, АДА, АБТ, АДТ, АСЕАН каби ташкилотлари томонидан олиб борилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Регионал жамият бошқаруви – минтақалар доирасида ҳамжамятнинг универсал ёки фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларини тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Регионал доирадаги назорат институтлари умумий ёки махсус масалалар бўйича тузилган ташкилотлар – Европада ҳавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ОБСЕ), Араб давлатлари лигаси (АДЛ), Африка бирлиги ташкилоти (АБТ), Америка давлатлари ташкилоти (АДТ), Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси (АСЕАН), Давлатлараро экологик Кенгаш (ДЭК), Орол денгизи ҳавзаси муаммолари бўйича Кенгаш ва шу кабилар томонидан олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

Миллий жамият бошқаруви – давлат миқёсида жамиятни универсал ёки фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни

танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Хукукий-демократик давлат ҳамда фуқаролик жамиятида барча ижтимоий муносабатлар қатори ХФХ муносабатларининг бошқарилиши ва тартибга солиниши нафақат давлат органлари, балки жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлари томонидан ҳам олиб борилади. ЎзР Президенти Ислоҳ Каримов Олий Мажлиснинг II чақириқ 6-сессиясида жамиятни демократлаштириш масаласига алоҳида ургу бериб: «Ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўткази боришни тақозо этади», деган эди.

Маҳаллий жамият бошқаруви – давлатнинг ўзини ўзи маҳаллий бўлинмалари (фуқаролар йиғини, маҳалла қаби) доирасида жамоани универсал фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Гарчанд Ўзбекистон АҚШ қаби ўзининг эркин бозор муносабатлари ёки демократик институтлари, Германия қаби қонун ёки Швеция қаби фуқаролик жамиятининг устиворлиги билан донг чиқарган бўлмасада, лекин ўзининг “маҳалласи” билан улар олдида гурурланиши мумкин. Чунки “маҳалла” қаби нуфузли фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бошқа юртларда йўқ. Абу Райҳон Берунийнинг маълум қилишича, тарихан жамоанинг тўпланадиган жойи, яъни “маҳалла маскани” жамоага тегишли масалалар кўриб чиқилган, диний маросимлар ўтказилган, кўпчилик келиб овқатланадиган жой ҳисобланган⁷.

Локал-корпоратив бошқарув – корпоратив бирликлар доирасида жамоани фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Корпорация – латинчада “corpulentia” – тўлалик деган сўздан олинган бўлиб (Словарь иностранных слов.-М.: «Русский язык»,

⁷ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Аскар Маҳкам таржимаси. –Т.: “Шарк”, 2001.

1989. – С. 261.), у умумлаштирилган тарзда қуйидаги маъноларни англатади:

1. Кишилар жамоасини тўлалигича бир мақсад сари уюштириш;

2. Бозор иқтисодиёти шароитида кишиларни акционерлик жамоасига тўлалигича уюштириш ёки бирлаштириш;

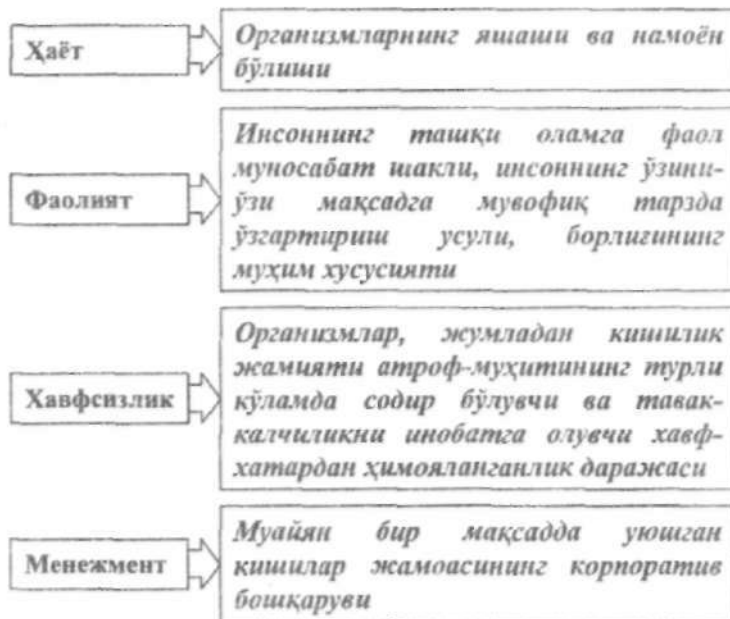
3. Касбий йўналишига қараб кишиларни давлат назорати остида тўлалигича уюштириш.

4. Муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоаси.

Корпоратив бошқарув – муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоасини (муассаса, корхона, ташкилот доирасида) танлаш, тегишли қарорлар қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Корпоратив бошқариш турли хил номларда аталувчи, лекин юридик шахс мақомида фаолият юритувчи кишилар жамоасидир.

17-чизма. Ҳаёт, фаолият, хавфсизлик ва менежмент тушунчалари

Ҳаёт: 1. *Одам яшати ва намоён бўлишининг энг мураккаб шаклларидан бири* (Ҳаёт. Фалсафий лугат. –Т.: ЎМФЖН; 2004. 487-б.). Бу тушунчада, биринчидан, “одам” физиологик характерга эга бўлиб қолган. Ваҳоланки одамларнинг халқаро ҳуқуқлари “инсон”га тегишлидир. У инсон руҳияти, онги, тафаккури билан узвий боғланган. Инсонларнинг кадр-қиммати айнан шу ҳаётни қандай ўтказганлиги билан ўлчанади. Инсонлар ҳаёти нафақат кишилиқ жамиятига, балки атроф табиатга ҳам боғлиқдир. Иккинчидан, ҳаёт тушунчаси нафақат ижтимоий, балки табиий характерга ҳам эга. Зеро ҳаётни нафақат инсон, балки барча мавжудод(организм)лар ҳам кечирадилар. Улар ҳам ўз ҳаётларида муайян фаолият олиб борадилар.

2. *Организмлар(тирик мавжудодлар)нинг яшати ва намоён бўлиши.* Чунки барча тирик мавжудодлар ҳам ҳаёт кечирадилар ва унда турли хавфларга дучор бўладилар. Лекин, мазкур хавфларнинг турли жиҳатлари, даражалари ва бартараф этиш йўллари мавжуддир.

Хавф – *ички ёки ташқи омиллар таъсирида объект ёки субъектнинг динамикаси, ривожланиш жараёни ва хусусиятларига зарар етказувчи фаолият ёки ҳолат* (Реймерс, 1990; Яблоков, 1994; Сергунин, 2003).

Жаҳон адабиётида хавф, таваккалчилик (риск), хавфсизлик сўзлари нафақат инсон фаолияти, балки барча тирик организмларнинг турли жабҳалари учун қўлланилади.

Таваккалчилик – *олдидан режалаштирилмаган, бугун ёки эртага тўсатдан содир бўлиши мумкин бўлган хавф* (Kates, 1971; Альгин, 1989; Head, 1991; Медеу, 2002; Eldon,Bradley, 2004). Хавф ёки таваккалчиликни режалаштирилган тарзида олдини олиш ёки режалаштирилмаган ҳолда тартибга тушириш мумкин. Бу орқали хавфсизлик озми ёки кўпми таъминланади. Хавфларнинг тўлиғича олдини олишнинг имконияти йўқ, яъни доимо таваккалчилик қилинади, лекин таваккалчилик даражаси турлича бўлади.

Адаптация – *организмларнинг ноқулай муҳитга мослашиши.* (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. I жилд.–Т.:“ЎзМЭ нашриёти”. 2000; Реймерс, 1990; Charles, 1978). Бу ҳолатда ҳам хавфсизлик таъминланиши мумкин.

Хавфсизлик: 1. *Алоҳида шахс, жамият ва табиат объектларини кучли даражадаги хавф-хатардан ҳимояланганлик*

даражаси бўлиб, унинг асосий мезони келажакда ёки ҳозирда содир бўлувчи табиий ёки ижтимоий хатардан келиб чиқувчи кўрқув ҳисси (Л.Ю.Хотунцев, 2002).

2. Кенг маънода ҳаёт, саломатлик, инсониятнинг асосий ҳуқуқлари, ҳаётини манфаатларини таъминловчи манбалар, ижтимоий тартибдаги ресурслар билан боғлиқ хавфларга чидамлилиқ даражаси (К.Я.Кондратьев, 1993; Т.Арошидзе, 1994).

3. Замонавий, ўзаро тартибли фан йўналиши бўлиб, инсоният, жамият, давлатни ҳаётини зарур манфаатларини техноген ва табиий фавқулодда ҳолатлардан ҳимояланганлик даражаси (В.Н.Бурков, А.В.Шепкин, 2003).

4. Организмлар, жумладан инсонларнинг турли шакл ва кўринишдаги жамоасининг атроф-муҳитнинг турли кўламда содир бўлувчи ва таваккалчиликни инобатга олувчи хавф-хатардан ҳимояланганлик даражаси (Нигматов, Матчанов, 2005).

5. Организмлар, жумладан кишилик жамияти атроф-муҳитининг турли кўламда содир бўлувчи ва таваккалчиликни инобатга олувчи хавф-хатардан ҳимояланганлик даражаси.

Хавфсизлик нафақат инсонларнинг, балки барча организмларнинг ҳимояланганлик даражаси. Ваҳоланки, хавфсизлик тушунчаси «бехатар яшаи даражаси»ни ифода этар экан, у маълум бир маънода ҳар қандай организмлар, яъни табиат биологик компонентларининг ҳам бехатар яшаи демакдир. Негаки, биологик хилма-хиллик инсон хавфсизлигининг асосий элементи ва уни таъминлаш ҳозирги кунда бевосита ёки билвосита тарзда инсониятга боғлиқ бўлиб қолди.

Табиат компонентларининг ўзаро алоқаси натижасида юзага келувчи ҳар қандай жараён ёки ҳодиса табиий жараён ҳисобланиб, табиий танланиш босқичида туради. Аммо, ундаги айрим жараёнлар, масалан, чигирткаларнинг сон жиҳатдан кўпайиб кетиши ва уларнинг ўсимлик дунёси билан бўладиган муносабатлари, албатта, инсон хавфсизлигига таъсир этади. Бу илгари (инсониятнинг табиатга таъсири кам ёки деярли бўлмаган даврларда) ҳам учраб турган табиий жараён ҳисобланиб, озуқа майдонини инсоният томонидан қискартирилиши эвазига тезлашди. Табиатнинг эса инсондан хавфлироқ унсури йўқ. Шунинг учун ҳам хавфсизлик сўзига албатта гапнинг эгасини, яъни «Инсон хавфсизлиги», «Организмлар хавфсизлиги», «Табиат мажмуалари

хавфсизлиги”, “Ҳайвонот дунёси хавфсизлиги” шу каби сўзлар бирикмасини қўйиб ишлатиш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, хавфсизлик нафақат техноген ёки табиий фавқулодда ҳолатлар ва жараёнлардан организмларнинг ҳимояланганлик даражаси, балки у кўзга кўринмас ҳамда билвосита таъсир этувчи ҳодиса ва жараёнлар орқали секин аста юзага келиши ҳам мумкин. Масалан, иссиқхона самараси туфайли иқлимнинг аста-секинлик билан исиб бориши ва унинг натижасида чўлланиш жараёнининг юзага келиши. Оқибатда чўлланган ерларда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тур ва сон жиҳатдан камаяди, яъни биологик хилма-хиллик деградацияланади ҳамда инсонлар учун ноқулай атроф табиий муҳит ҳолати юзага келади. Албатта, бундай хавфсизлик экологик характердаги хавфсизликка киради. Лекин у ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий ва шу каби характерларга ҳам эга. Шунинг учун ҳам хавфсизликка унинг характерига қараб қўшимча, тўлдирувчи ва аниқловчи сўз ёки сўз бирикмаларини қўшиб ишлатиш зарур. Масалан “Экологик хавфсизлик”, “Маънавий хавфсизлик”, “Сиёсий хавфсизлик” ва ҳ.к.

Учинчидан, хавфсизликни таъминлашда таваккалчиликни эътиборга олиш, унинг даражасини аниқлаш ва бошқариш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки, ҳар бир инсон фаолияти, у қандай юқори технологик хавфсиз даражада амалга оширилмасин, муайян бир таваккалчилик даражасига эгадир. Масалан, сув омборининг қурилиши, завод ёки фабрикаларнинг ишга туширилиши, табиатдаги аномал ҳолатлар ҳам организмлар ва уларнинг яшаш муҳитига доимо таҳлика солиб туради. Шунинг учун ҳам “Оптимал хавфсизлик”, “Минимал хавфсизлик”, “Максимал хавфсизлик” деб ишлатиш керак.

Фаолият – 1. Организмларнинг, жумладан инсонларнинг турли шакл ва кўринишида ҳаракат қилишлари. Шунинг учун ҳам фаолият сўзини ишлатаётганда “Инсон фаолияти”, “Ҳайвонот дунёси фаолияти”, “Ўсимлик дунёси фаолияти” дейиш мақсадга мувофиқдир. Инсон фаолияти эса бошқа организмларга нисбатан жуда мураккаблиги, бир пайтнинг ўзида уни тартибга солиш имкониятининг мавжудлиги билан ажралиб туради. Мураккаблиги шундаки у сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-социал, маърифий-маънавий, ва ҳаттоки экологик характердаги фаолият турлари билан бошқа организмлардан тубдан ажаралиб туради. Шунинг

учун ҳам фаолият сўзини “эгаси” билан қўллаш, яъни “*Инсон меҳнат фаолияти*”, “*Инсон экологик фаолияти*”, “*Инсон сиёсий фаолияти*” каби кўшимчалар билан ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Тартибга солиш эса инсонлар ўртасида юзага келадиган мураккаб турдаги ижтимоий муносабатларни улар ўз билимлари, кўникмалари ва малакалари, яъни онги ва маданияти билан турли даражада бошқариб турилишидир. Айнан турли даражада, чунки тартибга солувчи кишиларнинг бошқарув онги ва маданияти турличадир. У нафақат маконда, балки замонда ҳам турли мазмун ва моҳият касб этади. Ўзбекистон ва унинг маъмурий бирликлари ҳам бундан истисно эмас, албатта.

2. *Кишиларнинг ташқи оламга фаол муносабат шакли, инсоннинг ўзини-ўзи мақсадга мувофиқ тарзда ўзгартириш усули, инсон борлигининг муҳим хусусиятларидан бири.* (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-ж., 2005. 186 б.). Фаолият замиридагина инсон моҳияти намоён бўлиши, жамиятнинг, ҳар қандай ижтимоий тузилманинг мавжудлиги таъминланиши мумкин. Фаолият шакллари асосан қуйидагича туркумлаштирилади: моддий, ижтимоий-сиёсий, маърифий-маънавий, иқтисодий, экологик ва х.к.

3. *Киши ва унинг уюшган қисми – жамиятнинг муайян яшаш муҳитдаги ҳаракати.* Масалан, корхона, ташкилот, муассасадаги кишилар фаолиятини назорат қилиш, тартибга солиш, бошқариш.

4. *Инсоннинг ташқи оламга фаол муносабат шакли, инсоннинг ўзини-ўзи мақсадга мувофиқ тарзда ўзгартириш усули, борлигининг муҳим хусусияти.*

Менежмент – 1. (*инглизча management – бошқариш, раҳбарият, дирекция*) бошқарувни ташкил этиш, раҳбарлик қилиш маъноларини англатиб, қўзланган мақсадларга эришиш учун фаолиятни, яъни инсонлар ёки уларнинг гуруҳлари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш усуллари, шакллари ва воситалари мажмуи (Р.Х.Джураев, С.Т.Тургунов. Таълим менежменти, 2006. 6-б.).

2. *Махсус бошқариш фаолияти, бошқариш тўғрисидаги фан.* (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-ж., 2003. 593-б.) Менежмент фанининг мазмуни бошқарув тизими ва объекти ўртасидаги ўзаро муносабат бўлиб, унинг асосий вазифаси бошқарувнинг замонавий усулларини, раҳбарлик санъати сирларини ўрганишдан иборат.

3. *Ишлаб чиқаришни бошқариш* (Словарь иност.слов.1979. 311). Ишлаб чиқаришда бошқарувни тамойиллари, методлари, восита ва шакллар йиғиндиси бўлиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва фойдани кўпайтириш мақсадида ишлаб чиқилади ва қўлланилади.

4. *Ижтимоий-иқтисодий тизимда самарали бошқарувни ишлаб чиқиш, ташкиллаштириш ва назорат қилиш.*

5. *Муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоасини корпоратив (муассаса, корхона, ташкилот доирасида) бошқаруви* (А.Н.Нигматов, 2014).

Менежмент ижтимоий категорияга эга бўлиб, унга ҳайвонот дунёсидаги тўдаларни бошқариш, инсоннинг ўзини ўзини бошқариш, халқаро ҳамжамиятни бошқариш, давлат ва жамоат бошқаришлар кирмайди ва улардан фарqli равишда у фақатгина корпоратив бошқарувга хос фаолиятдир.

18-қизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти(ҲФХМ)га қирувчи субъектлар

ҲФХМ таркибига қирувчи субъектлар	Корхоналар
	Ташкилотлар
	Муассасалар

Корхона – *юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган иқтисодиётнинг хилма-хил турлари (маҳсулотлар ва товарлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш ҳамда ишларни бажариш) билан шуғулланиб мустақил хўжалик фаолиятини юритувчи ижтимоий муносабат субъекти.*

Корхоналар давлат, муниципал, жамоа, қўшма, яққа каби турларга ажратилади.

Ташкилот – *юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган гуруҳларнинг меҳнат ва мажбуриятлар тақсими ҳамда бошқарув тузилмаси асосида у ёки бу турдаги вазифаларни ҳал этиш учун тузилган ижтимоий муносабат субъекти.*

Улар тижорат ёки нотижорат шаклда тузилади ҳамда ички тартиб-интизомга асосланган мувофиқлаштириш фаолиятини таъминлаш учун ташкиллаштирилади.

Муассаса – юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган ўзини ўзи тўла ёки қисман молиялаштирадиган бошқарув, ижтимоий-маданий, жумладан таълим ёки бошқа нотижорат вазифаларни амалга оширувчи ижтимоий муносабат субъекти.

Муассасага бириктирилган мулкка бўлган ҳуқуқлари ЎЗР Фуқаролик Кодексининг оператив бошқарувга оид нормаларда белгилаб берилади. Ўз мажбуриятлари бўйича тасарруфидаги пул маблағлари билан жавоб беради. Мазкур маблағлар етишмаган тақдирда тегишли мулк эгаси унинг мажбуриятлари бўйича жавобгардир.

Уюшма – маълум бир мақсадларда уюшган юридик шахслар иттифоқи.

Юридик шахс – ўз мол-мулкига эга бўлган, хўжаликни тўла равишда юритадиган, алоҳида мол-мулкни тезкорлик билан бошқарадиган, ўз мажбуриятлари бўйича ана шу мол-мулк билан жавоб бера оладиган ва судда жавобгар сифатида чиқа оладиган жамоа.

Юридик шахс муайян мақсадда уюшган жамоа бўлиб, у фуқаролик ҳуқуқи субъекти тариқасида фаолият юритади. Фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи) ёки қилиб олмаган (нотижоратчи) юридик шахс турлари мавжуд.

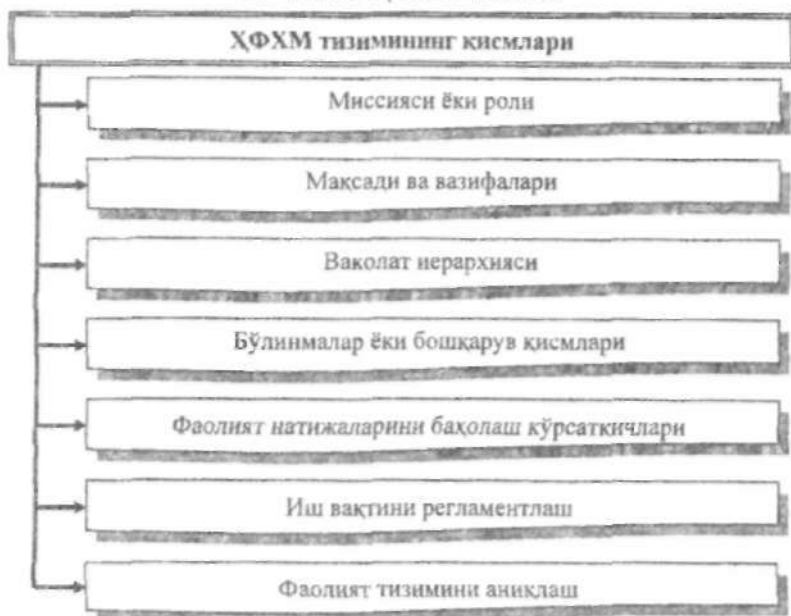
19-чизма. ҲФХМнинг ижтимоий муносабат йўналишлари

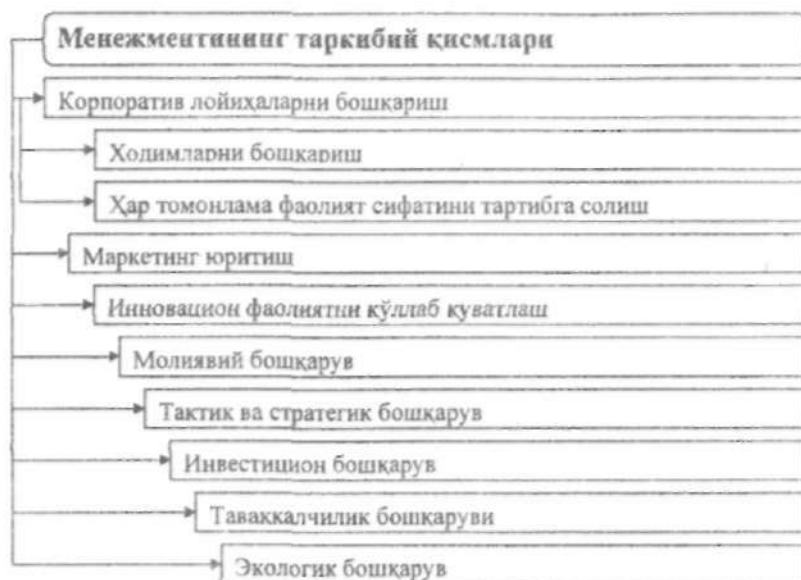
Менежмент йўналишлари – Кишилик жамоасининг муайян мақсадларда уюшган қисми ўртасида юзага келадиган ижтимоий муносабат жиҳатлари. Шунинг учун ҳам менежмент иқтисодий, экологик, ижтимоий, ҳуқуқий, сиёсий ёки умумлаштирилган ҳолдаги йўналишларга ажратилади. Менежментга нисбатан фақатгина иқтисодий жиҳатдан ёндошув масаланинг туб моҳиятини очиб бермайди.

Айрим муаллифлар томонидан менежментнинг турларига: инновацион, молия, стратегик, инвестициявий, таваккалчилик, экологик каби йўналишларга ажратилади. Бундай турларга ажратиш, бизнинг фикримизча, ягона мақсад нуқтаи назардан туркумлашмагандир. Зеро, молиявий менежментга экологик, инвестицион, таваккалчиликнинг молиявий жиҳатлари ҳам киради. Шунинг учун ҳам менежментни йўналишларга ажратишда фалсафанинг таснифлаш қонуниятларига амал қилиниши лозим.

20-чизма. ҲФХМ тизими

21-чизма. Менежментнинг таркибий қисмлари

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти (ҲФХМ) тизими – муассаса, корхона, ташкилот, бирлашма каби уюшмалар доирасида инсонларни бехатар фаолият юритишларини таъминлашни бошқариш учун зарур бўлган қисмларни белгилаш ва уларни иерархик поғонага жойлаштириши.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш реал ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, экологик, сиёсий, маънавий-маърифий шароитдан келиб чиққан тарзда турли қисмларга ажратилади ва уларни ваколат ёки аҳамият нуқтаи назаридан босқичма-босқич амалга ошириш учун тизимлаштирилади, яъни иерархик поғонага зинапоясимон қилиб жойлаштирилади. Мазкур чизмада берилган ҲФХМ қисмлари умумлаштирилган тарзда олинган бўлиб, унга турли хил шароитда турли хилдаги бошқарув элементлари қўшилиши мумкин.

ҲФХМ миссияси ёки роли – муассаса, корхона, ташкилот, бирлашма доирасида инсонларни бехатар фаолият юритишларини таъминлашни бошқариш қандай функцияларни бажариши ёки уни глобал, регионал, миллий ва локал миқёсда тутган ўрни.

ҲФХМ мақсади ва вазифалари – муассаса, корхона, ташкилот каби доирасида инсонларни беҳатар фаолият юритишларини таъминлашни бошқаришдан мақсад ва вазифалар.

Менежмент тизими – менежмент таркибий қисмларининг маълум бир қонуниятларга асосланган тарзда иерархик жойлашуви.

Менежмент фан тариқасида тадқиқот қилиш, таълим тариқасида билим, кўникма ва малакаларни бериш, амалиёт тариқасида эса ҳаётда қўллани учун зарур бўлган институтларни қисмларга ажратиш ва улар бошқарувни зинапоясимон қилиб жойлаштирилади. Масалан, Менежмент фанининг назарий асослари биринчи навбатда унинг долзарблиги, мақсади ва вазифаларини аниқловчи қисмларни ажратишдан бошланади. Сўнгра, корпоратив бошқарув объекти ва предметини очиб беради. Менежмент фанининг тарихий келиб чиқиши, ривожланиш босқичлари, улардан олинган сабоқлар алоҳида бир таркибий қисмлардан иборат бўлади.

Менежмент фанида унинг ҳолати, шу кундаги муаммолари ва ечимлари тадқиқот предмети сифатида қаралади. Келажак истиқболлари, концепцияси, тактик ва стратегик ривожлантириш режа ҳамда дастурлари унинг тизимидаги истиқболли қисмларини ташкил этади. Албатта, ҳозирги ҳолати ва келажак истиқболлари орасида фалсафанинг мустақил фанларга қўйиладиган бир қатор талабларини ўзида акс эттиради.

Менежмент тизими ҳар бир муассаса, корхона, ташкилот ва бирлашмаларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан тарзда амалга оширилади. Таълим муассасасида ажратиладиган қисмлар – педагогик кенгаш, ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари, маънавият-маърифат бўйича директор ўринбосари, кафедра мудирини каби бошқарув қисмлари ташкилот, корхона ва бирлашмаларда ажратилмайди. Аксинча корхоналарда цех бошлиғи, бош инженер, статистика бўлими каби бошқарув қисмлари таълим муассасаларида учрамайди. Ажратиладиган қисмларнинг иерархик поғоналарда жойлашуви ҳам реал шароитдан келиб чиққан тарзда турлича бўлиши мумкин.

ҲФХМ тизими қисмлари – иерархик зинапоясимон равишда жойлаштирилган корпоратив бошқарув элементлари. Халқаро миқёсда ўзининг имиджга эга бўлган муассаса, ташкилот ва

корхоналар (Sony, Chevrolet, LG сингари) корпоратив бошқарув самарадорлигига эришиш учун ҲФХМни таъминлашда қуйидаги қисмларни инобатга олишни тавсия этадилар:

➤ корхона, ташкилот, муассаса, бирлашманинг давлат ва жамиятнинг ҳаёт фаолиятини барқарор таъминлашдаги роли, яъни миссияси нимадан иборатлиги;

➤ корпоратив муносабат иштирокчиларининг оператив, тактик ва стратегик бошқарувнинг мақсади ва вазифаларини аниқлаш;

➤ қўйилган мақсадга эришиш жараёнини мониторинг (кузатиб бориш ва тегишли чора-тадбирларни қўллаш) ҳамда таҳлил қилиш учун самарадорликнинг асосий кўрсаткичларини тўғри танлаш;

➤ ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, таълим ва тарбия бериш каби жараёнларни ҲФХ нуқтаи назардан тузилишини аниқлаш;

➤ корпоратив муносабат субъектлари ва бошқарув қисмларининг ҲФХ нуқтаи назардан тузилмасини ташкиллаштириш;

➤ ҲФХга оид ахборот билан таъминлаш тизими ва сифатининг борлигини аниқлаш;

➤ тегишли қарорларни қабул қилиш ва иш юритишни тадқиқ қилишга доир методларни билиш;

➤ ҲФХни бошқаришнинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олиб бориш;

➤ корпорациянинг моддий ва молиявий таъминот балансини ҲФХни инобатга олган тарзда ушлаб туриш ва х.к.

Юқорида келтирилган корпоратив бошқарув элементларини амалда қўллаш, албатта, замонавий ахборот-коммуникацион воситаларни менежментга кенг жорий этишни талаб этади. Ҳозирги кунда муассаса, ташкилот, корхона ва бирлашмаларда умумлаштирилган ёки фаолият йўналишлари бўйича яратилган компьютер дастурлари орқали бошқарув фаолияти йўлга қўйилган. Лекин, ҲФХМни тўлиқ ёки комплекс равишда бошқаришнинг ягона бир интеллектуаллашган дастури бор, деб айта олмаёмиз. ҲФХМнинг фундаментал назарий асосларини ишлаб чиқиш, унинг мазмун ва моҳиятини тўлиқ ақс эттиришга кўмаклашади. У ўз навбатида тегишли комплекс бошқарув дастурини яратиш алгоритмларини танлаш ва амалда қўллаш имкониятини беради, деб ўйлаймиз. Ҳуқуқий демократик давлатда ҲФХМни амалдаги қонунчиликдан четга чиқмаган ҳолда ишлаб чиқиш зарурлигини уқтириш лозимдир.

Менежментнинг таркибий қисмлари – менежмент мазмунини ақс эттирувчи ички тизимлашган тузилма.

22-чизма. ҲФХМ фақининг мақсад ва вазифалари

23-чизма. ҲФХМ муаммолари

Ҳ Ф Х М М У А М М О Л А Р И	Ҳуқуқий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ҳуқуқий-норматив асосларини яратиш; ✓ қонуи устуворлигини таъминлаш ва уларни амалга татбиқ механизмини яратиш; ✓ жавобгарлик ва раъбатлантиришнинг ягона норматив асосини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.
	Маърифий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ приоритет таълимнинг йўналишларини аниқлаш ва уни қўллаб-қувватлаш; ✓ ҲФХМ ўқув курсининг ягона узвийлашган ва узлуксизлашган ДТСни ишлаб чиқиш; ✓ тегишли соҳадаги кадрларни тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш ва ҳ.к.
	Маънавий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ҲФХМнинг амал қилиш муҳитини яратиш; ✓ ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти негизда тегишли тарбиявий ишларни олиб бориш; ✓ миллий ўзига ҳосликдан келиб чиққан ҳолатда юқсак маънавийатли шахсни тарбиялаш ва ҳ.к.
	Сийёсий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ҲФХМ концепциясини ишлаб чиқиш; ✓ ҲФХМ глобал, регионал, миллий ва локал миқёсда ягона тизимлашган сийёсатга эришиш; ✓ Миндлий дастур, тактик ва стратегик режаларни ишлаб чиқиш ва уларни татбиқ этиш ва ҳ.к.
	Иқтисодий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Макро ва микроиқтисодиёт даражасида ҲФХМнинг моддий базасини яратиш; ✓ минтақавий иқтисодиётни янабатга олган ҳолда ҲФХМни шакллантириш; ✓ ҲФХМ молиялаштиришнинг йўлга қўйиш ва ҳ.к.
	Ижтимоий	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ходимларни ҲФХ нуктаи назаридан таъминлаш бошқарувини йўлга қўйиш; ✓ ҲФХМда инсонпарварлик тамойиллини бирламчи кўрсаткич сифатида қиришни йўлга қўйиш ва ҳ.к.
Институционал	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ҲФХМ нуктаи назаридан глобал ва регионал миқёсда бирлашиш; ✓ Рио-92 Барқарор ривожланиш Концепцияси нуктаи назаридан ҲФХМни қайта кўриб чиқиш; ✓ ҲФХМга толерантлик ёндашуви ва ҳ.к. 	

24-қизма. Ўзбекистонда ҲФХМнинг айрим ҳуқуқий-норматив асослари

Т/р	Ўзбекистон Республикаси ҲФХМга оид айрим ҳуқуқий-норматив асослар номи	Қабул қилинган вақти ва сони
<i>Қонулар</i>		
1.	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	8.12.1992
2.	Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида	9.12.1992
3.	Стандартлаштириш тўғрисида	28.12.1993
4.	Метрология тўғрисида	28.12.1993
5.	Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида	1993
6.	Маъмурий жавобгарлик тўғрисида кодекс	1.04.1995
7.	Жиноят кодекси	1.04.1995
8.	Меҳнат кодекси	1.04.1996
9.	Фуқаролик кодекси	1.03.1997
10.	Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик концепцияси тўғрисида	29.08.1997
11.	Таълим тўғрисида	29.08.1997
12.	Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулудда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида	20.08.1999
13.	Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида	20.08.1999
14.	Экологик экспертиза тўғрисида	25.05.2000
15.	Фуқаро муҳофазаси тўғрисида	26.05.2000
16.	Радиациявий хавфсизлик тўғрисида	31.08.2000
17.	Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноят хавфсизлиги тўғрисида	28.09.2006
18.	Техник жиҳатдан тартибга солиш тўғрисида	23.04.2009
19.	Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида ва х.к.	29.09.2010
20.	Онлавий тadbиркорлик тўғрисида	26.04.2012
<i>ЎзР Президенти Қарорлари</i>		
1.	Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида ва х.к.	28.05.2012 1761-сонли
<i>ЎзР Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари</i>		
1.	Сертификатланиши мажбурий бўлган маҳсулотлар	12.08.1994

	рўйхати, сертификатлашни ўтказиш тартиби, ЎзР ҳудудда хавфсиз эканини тасдиқлашни талаб қилувчи товарларни олиб кириш ва ўз ҳудудидан олиб чиқиш талабларини тасдиқлаш тўғрисида	409-сонли
2.	Таълим муассасаларида меҳнат фаолияти билан боғлиқ равишда содир бўлган бахтсиз ҳодисалар ва бошқа жароҳатланишларни текшириш ва ҳисобини юритиш тўғрисида	6.06.1997 286-сонли
3.	Радиоактив моддалар ва радиоактив чиқиндилар, шунингдек ядровий материаллар айланишини давлат томонидан ҳисобга олиш ва назорат қилиш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш тўғрисида	13.08.2009 231-сонли
4.	Аҳолини зилзилалар оқибатида юзага келган ФВда (табiiй ва техноген тусдаги) ҳаракат қилишга тайёрлаш комплекс дастури	19.07.2011 208-сонли
5.	Ўзбекистон Республикасида фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида	24.08.2011 242-сонли
6.	Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманида юз берган табiiй офат (сел, сув тошқини) натижасида етказилган зарарни бартараф этиш чора-тадбирлари (илова) ва ҳ.к.	4.04.2012 89-сонли
<i>Давлат бошқарув органининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари</i>		
1.	Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирининг «Меҳнат муҳофазаси бўйича ишларни ташкил этиш тўғрисидаги намунавий Низоми	14.08.1996 273-сонли
2.	Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирининг «Таълим муассасаларининг ўқув хоналарида машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш қондаларини тасдиқлаш ҳақида»ги буйруғи	1.03.2013 14-б-сонли
3.	Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирининг «Таълим муассасаларининг ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устaxonалари учун меҳнатни муҳофаза қилиш қондаларини тасдиқлаш ҳақида» ги буйруғи	1.04.2013 20-б-сонли
4.	Шовқин. Умумий хавфсизлик талаблари	ГОСТ 12.1.003-89
5.	Тебранма. Умумий хавфсизлик талаблари	ГОСТ 12.1.012-90
6.	Ёнгин хавфсизлиги. Умумий талаблари	ГОСТ 12.1.004-91

Давлат – умумий муносабатларни ҳал этиши воситаси, яъни ҳокимият ва халқ ўртасида юзага келадиган ўзаро алоқаларни тартибга соладиган аппарат.

Хукук – 1. Давлат ҳокимияти томонидан ўрнатилган ва ҳимоя қилинадиган ёзма кўринишида ифода этиладиган умуммажбурий ижтимоий муносабат қоидалари тизими.

2. Жамиятда мавжуд умуммажбурий ижтимоий нормалар сифатида, давлат мажбурлов кучи билан таъминланувчи муносабатларни юридик жиҳатдан мувофиқлаштирувчи тизим.

3. Императив, яъни ҳуқуқнинг устиворлиги, уни ҳам давлат, ҳам қонунлардан юқори туриши, жамият ўзўзини бошқаришнинг бир шакли

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар – ваколатли давлат органининг белгиланган тартибда қабул қилган, умуммажбурий кучга эга бўлган ва ёзма тарзда ифода этилган юридик ҳужжат. Уларда ҳуқуқий нормалар белгиланади, ўзгартирилади ёки бекор қилинади, қоидаларнинг мазмун ва моҳияти баён этилади.

Қонун – олий юридик кучга эга бўлган, давлатнинг қонун чиқарувчи муассаса томонидан ёки аҳоли томонидан тўғридан-тўғри, референдум ўтказишнинг талабларига мувофиқ қабул қилинган ва ўзида қонуннинг амал қилиш ҳудуди, муддати ва шахслар доирасида ҳуқуқий муносабатлар субъектлари фаолиятининг умумий намунасини мужассамлаштирган норматив-ҳуқуқий ҳужжат.

Қарор – давлат ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи ва мансабдор шахслар томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

Ҳуқуқий муносабатлар – ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар. Ҳуқуқий муносабат тузилишига кўра объект, субъект ва мазмун каби элементлардан иборат бўлади. Ушбу муносабат иштирокчиларнинг ҳаракати нимага қаратилган бўлса – объект, унинг иштирокчилари – субъект, уларнинг ҳуқуқ ва муажбуриятларини амалга ошириш йўлларини кўрсатувчи нормалар мазмунидир.

Ҳуқуқбузарлик – ҳуқуқ нормаларида белгиланган ва жамият учун хавfli бўлган қилмиш.

Сертификат – маълум бир фактларни тасдиқловчи ёзма гувоҳнома.

Фармон – давлат бошлиғи чиқарадиган муҳим ҳуқуқий ҳужжат. У мазмун ва моҳиятига кўра конституциявий нормаларни ижтимоий ҳаётга тадбиқ этиш воситаси сифатида намоён бўлади (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.: ДИН, 2005. 191-б.).

Фармойиш – бошқарувга доир тез ҳал қилиниши керак бўлган жорий масалаларга оид қарорлар сифатида қабул қилинадиган ҳуқуқий ҳужжат (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.: ДИН, 2005. 191-б.).

Қарор – давлат органи ёки мансабдор шахснинг ўз ваколати доирасида муайян мақсадга эришиш йўлида қабул қиладиган ва бирор оқибат келтириб чиқарадиган ҳужжат (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 10-ж.Т.: ДИН, 2005. 607-б.).

У одатда ижро этувчи ҳокимият томонидан қабул қилинади ва юридик ҳужжат сифатида эътироф этилади.

Устав (низом) – муайян муносабат доирасидаги фаолият ёки бирор давлат органи, муассаса, ташкилот, корхона тузилиши, мақсади, вазифасини йўналтириб турадиган асосий қонун-қоидалар мажмуи. Устав юридик шахсларнинг асосий таъсис ҳужжати ҳисобланади ва у шу ҳужжатга мувофиқ равишда фаолият юритади. Устав юридик шахс муассислари томонидан тасдиқланади ва давлат рўйхатидан ўтказилади. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.: ДИН, 2005. 144-б.).

Йўриқнома – 1. Қонун ёки бошқа меъёрий ҳужжатларни тушунтириш мақсадида чиқариладиган ҳуқуқий ҳужжат.

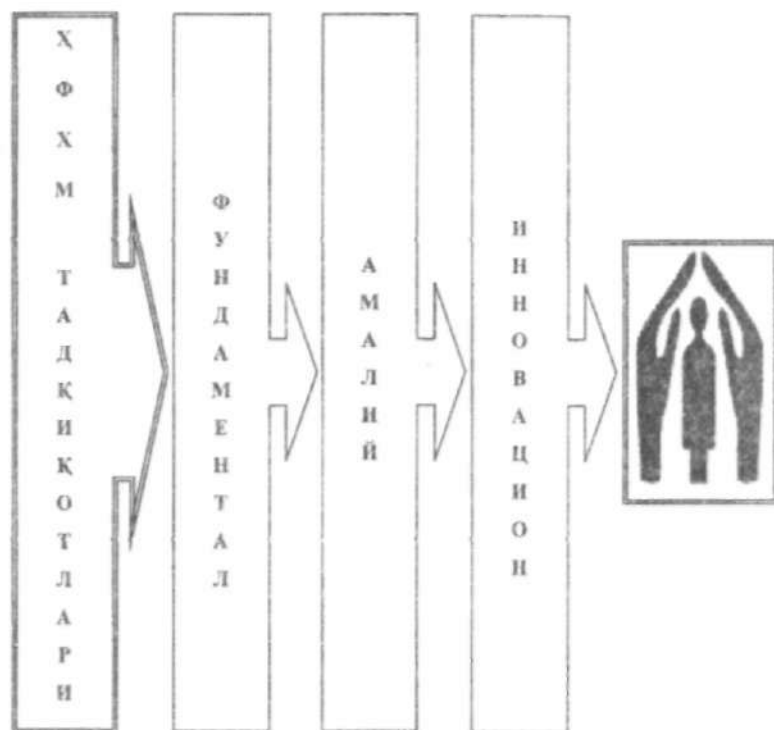
2. Бирор нарсани, унинг амалга ошириш, бажариш тартиби, ва усулини белгиловчи қоидалар тўплами, кўрсатмалар. (Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-ж. Т.: ДИН, 2006. 282-б.)

Буйруқ – яқка ҳокимликка асосланган ҳуқуқий ҳужжат. Давлат бошқарув органи, муассаса, корхона, ташкилот олдида турган асосий ва кундалик фаолият вазифаларини ҳал этиш мақсадида қўлланилади (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-ж.Т.: ДИН, 2001. 239-б.).

25-чизма. ХФХМ – комплекс фан соҳаси

26-чизма. ХФХМ фанининг приоритет тадқиқот йўналишидаги лойиҳалар

Приоритет – лотин тилида “prior” – бирламчи масала, бирламчи аҳамият касб этиш деган сўзлардан олинган бўлиб, у бажарилиши лозим бўлган масала ёки ечимини кутаётган бирламчи муаммо.

Тадқиқот лойиҳаси ёки проект – (лотин тилида “projector” кўзда тутилган) илмий ишларни олиб бориши режаси ёки гоёси.

Фундаментал тадқиқотлар – фанлар соҳасида янги bilimлар олишига ва қонуниятларни очишига, шунингдек амалий тадқиқотлар ва ишланмаларни ривожлантиришни таъминлайдиган илмий асос яратишига қаратилган илмий ишлар. Ўзбекистонда фундаментал тадқиқотлар узоқ (5 йилгача) муддатга мўлжаллаб ишлаб чиқилади ва унинг Низоми Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Илмий-техника тараққиётини Мувофиқлаштириш

Кенгаши томонидан тасдиқланади ҳамда давлат бюджети томонидан молиялаштирилади.

ҲФХМнинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш айнан фундаментал тадқиқотлар жумласига киради.

Амалий тадқиқотлар – фундаментал лойиҳаларда олинган янги билимлар ва қонуниятларни иқтисодий тармоқларига тадбиқ этиш учун йўналтирилган илмий ишлар. Одатда, республикамизда амалий тадқиқот лойиҳаларига 3 йиллик илмий изланишлардан иборат бўлади ва у давлат бюджетидан қoplanadi.

Инновацион тадқиқотлар – амалда қўлланилаётган ишланмаларнинг самарадорлигини оширишга қаратилган янги ёндошув йўналтирилган изланишлар. Инновацион тадқиқотларни молиялаштириш, фундаментал ва амалий тадқиқотлардан фарқли равишда, давлат бюджетидан ва янги ёндошув ишланмаларини тадбиқ этишга муҳтож буюртмачилар томонидан амалга оширилади.

Фанларга қўйиладиган талаблар – фалсафада ҳар бир фан соҳаси ёки фанлар тизими мустақил равишда умумэтироф этилиши ёки амалда қўлланиши учун зарур бўлган мазмун ва муҳият.

Объект (лотин. *objectum*–нарсa) субъектга (тадқиқотчи, изланувчи, ўрганувчи, амалга оширувчи...): 1. *Бизнинг онгимизга ёки бизларга боғлиқ бўлмаган ҳолда намоён бўлувчи ташқи дунё, моддий борлиқ.*

2. *Субъектга қарама-қарши бўлган ҳамда инсоннинг амалий ва билиш фаолияти қаратилган объектив реаллик.* Объект инсон ва унинг онгидан мустақил равишда намоён бўлади (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд.-Т.: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, 2003. 441-б.).

ҲФХМнинг объекти: 1. *Технотизм, яъни корпоратив муносабат субъектларининг ҳаётий фаолият юритиш, жумладан меҳнат қилиш муҳити.* Лекин, инсон нафақат ишлаб чиқариш, таълим олиш ёки меҳнат фаолияти билан ҳаёт кечиради. Унинг фаолияти корпоратив даражада дам олиш, саломатлигини тиклаш, маънавий-маърифий тадбирларда иштирок этиш каби фаолият турига оид муҳитларда ҳам кечади. Бунда ҳам унинг фаолият хавфсизлигини таъминлаш зарур.

27-чизма. Ер қуруқлик юзаси (педосфера) технотизимларини
 ҲФХМ нуқтаи назардан таснифлаш тажрибаси

Меготехнотизим (Техносфера)		
Технотизимлар	Типи	Тури
Макротехнотизимлар	Педосфера	Тупроқ юзаси
Мезотехнотизимлар	Минтақалар	Давлатлар
Микротехнотизимлар	Вилоят, туман ва катта шаҳарлар	Аҳоли яшайдиган пунктлар ва зоналар
Минитехнотизимлар	Муассасалар ва уларнинг бино ҳамда худудлари	Дам олиш хонаси
		Овқатланиш хонаси
		Ўйин хонаси ва х.к.
		Спортзал
		Физика хонаси
		Кимё хонаси
		Кутубхона ва х.к.
		Устахона
		Амалиёт цехи
		Лаборатория
	Дала амалиёти ўтадиган хоналар	
	Ресурс маркази	
	Илмий тадқиқот хонаси ва х.к.	
	Корхоналар ва уларнинг бино ва худудлари	Бошқарув ва унга хизмат қилувчи хоналар
		Цехлар ва конвейрлар
Дам олиш ва хордиқ чиқариш хоналари		
Ташкилотлар ва уларнинг бино ва худудлари	Лаборатория, синов жойлари ва х.к.	
	Конструкторлик хоналари	
	Тажриба-синов хоналари	
	Дам олиш ва хордиқ чиқариш хоналари	
		Компьютер, аналитик хоналар ва х.к.

2. *Технотизим* – инсонларнинг макон ва майдонга қараб иерархик поғонага жойлаштирилган ҳаётий фаолият юритиш муҳити. Техносфера эса глобал миқёсдаги технотизимдир.

Техносфера (грек тилида “*techne*” – санъат, маҳорат, “*sphaira* – шар, тўғрироғи қобик): 1. Ўтмишда биосферага тааллуқли бўлган, кейинчалик инсонларнинг ўзининг моддий ва ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини янада яхшилаш мақсадида тўғридан-тўғри ёки сиртдан техник воситалар билан таъсир этган ҳудуддир (БухДУ, Ўқув-методик мажмуа, 2012 й.).

2. *Кишилиқ жамиятининг Ер планетаси ва уни ўраб турувчи маконда ўз санъати ва маҳорати, яъни фаолиятини намён қилаётган муҳити.*

Классификация (ёки ўзбекчада “тасниф”) – нарса, ҳодиса, ҳолат ва жараёнларни мақсадга йўналтирилган ва муайян кўрсаткичларига қараб қисмларга ажратиш ва тизимлаштириш. (Класс. Классификация. Краткий словарь иностранных слов. – М.: Гос. изд иностр. и нац. словарей, 1952. С.179; А.Нигматов. Табiiй географик фанларнинг назарий асослари. Монография. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2010).

Техносферанинг таснифлавиши – инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш нуқтаи назардан уни муайян қисмларга ажратиш ва иерархик поғонага жойлаштириш (тизимлаштириш).

Техносферани таснифлашда:

- фалсафанинг фанлар методологиясига кўйиладиган талабларга жавоб бера олиши;
- муайян бир мақсадга йўналтирилганлиги;
- илмий ва амалий аҳамият касб этиши;
- ажратилган гуруҳларнинг қайтармаслиги;
- гуруҳларни номланиши оддий ва раvon кўринишда ифода этилиши;
- методологик ва методик жиҳатдан уни тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлишлик каби қондаларга риоя этилиши зурур.

Буюк рус эколог олими Н.Ф.Реймерс(1990) экотизимларни уларнинг майдон ва маконига қараб таснифлашни – микро, мезо, макротизимларни ажратишни олға суради. Бу мантқан тўғри. Зеро, экотизимлар тури айнан организмларнинг қандай майдон ва макон бўйича яшаш муҳитини қамраб олишига боғлиқ. ҲФХМда кишилар фаолияти муҳитини майдони ёки макон нуқтаи назардан

таснифланиш бирламчи аҳамият касб этади. Ушбу таснифланиш универсал кўринишга эга бўлиб, у фақатгина инсонларнинг фаолият кўрсатиши муҳити ёки маконининг табиий бўлиналари жумласидан қаралган, холос. Мего-макро-мезо-мини-микротехнотизимларни ўз навбатида эгаллаган маконига қараб турли синфларга ажратиш учун уни нисбатан каттароқ тип ва нисбатан кичикроқ турларга таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тадқиқотчи технотизимларни иқтисодий ёки ижтимоий, сиёсий ёки маърифий-маданий, экологик ёки институционал жиҳатларига кўра турлича таснифлаши ҳам мумкин.

Технотизим ўлчами – инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги таъминланиши зарур бўлган муайян доирада чекланган ер майдони, сув акваторияси, ҳаво ва ер ости кенглигидаги жой.

ҲФХМда технотизим бўлиб муассаса, корхона, ташкилот каби корпоратив бўлиналарнинг кадастрлаштирилган жойи ҳисобланади.

ҲФХМнинг тадқиқот предмети – минитехнотизимларнинг инсонларнинг беҳатар яшashi ва меҳнат қилишидаги хавфсизлик кўрсаткичлари, даражалари ва уни оптималлаштириши йўллари.

ҲФХМнинг хавфсизлик даражаси – минитехнотизимларни инсонларни беҳатар яшashi ва меҳнат қилиш шароити. Ушбу қулайлилик ҳолати одатда 4 даражада намоён бўлади.

1. **Комфорт** – минитехнотизимлар ҳолати инсон ҳаёт фаолияти учун энг қулай шароит.

2. **Хавфсиз** – минитехнотизимлар ҳолати инсон фаолияти учун салбий оқибатларни олиб келмайдиган шароит.

3. **Хавfli** – минитехнотизимлар ҳолатининг давомийлиги инсон фаолияти учун салбий оқибатларни олиб келадиган шароит.

4. **Фожиаги** – минитехнотизимлар ҳолати қисқа муддатда инсон фаолияти учун оғир оқибатларни олиб келадиган шароит.

Таълим жараёнида кўпинча ҲФХМнинг тадқиқот предмети фақатгина фавқулодда вазият, сиҳат-саломатлик, техник-технологик каби алоҳида масалаларга эмас, балки инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг барча жиҳатларига бағишлангандир. Шунинг учун ҳам ҲФХМнинг тадқиқот предмети хавфсизликнинг:

28-чизма. ХФХМнинг тадқиқот предмети

Минитехнотизимлар хавфсизлиги:		
<i>Кўрсаткичлари</i>	<i>Даражалари</i>	<i>Оптималлаштириш йўллари</i>
Фавқулодда вазиятлар: зилзила	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Олдини олиш ва бартараф этиш чораларини кўриш
Санитар – гигиеник ҳолат	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Жамоат назоратини йўлга қўйиш
Иқлим шароити	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Совутиш ва иситиш тизимини таъмирлаш
Ёруғлик билан таъминланиши	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Муқобил энергетика қурилмаларини ўрнатиш
Шовқинлиги	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Маъруза хоналарини бинонинг ички томонидагиларга алмаштириш
Энергетик хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Автоном энергия манбаларини ўрнатиш
Ахборот-коммуникацион хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Интернет сайтларига киришни саралаш
Ижтимоий-психологик хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Бошқарув тизимини қайта кўриб чиқиш
Сийсий хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Миллий сийсатнинг устивор жиҳатларини очиб бериш
Маънавий	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Фуқароларга юксак маънавият енгилмас куч эканлигини сингдириш
Маърифий	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Фан ва илмнинг барқарор ривожланишдаги аҳамиятини кучайтириш
Террористик ва диний ақидапарастлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Барча ўчоқларни аниқлаш ва унга қарши туриш йўлларини ишлаб чиқиш
Экологик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Аҳолининг экологик онги ва маданиятини кўтариш
Ҳарбий ва қуроли тўқнашувлар	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Ҳарбий бўлинмаларнинг хавфсизлигини таъминлаш
ва х.к.

1. *Маънавий* жиҳатларини, яъни инсонларга мафкуравий, гоъвий ва информацион хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т., 2008. 13 – 14-б.).

2. *Маърифий* жиҳатларини, яъни инсонларнинг илмий ва ижодий фаолият устиворлиги руҳида таълим ва тарбиясига қилинадиган хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари.

3. *Террористик ва диний ақидапарастлик* жиҳатлари, яъни инсонларни кўрқитиш ва кўр кўрона “ёлгон” диний гоъларга эргаштириш кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. –Т., 2002. 62 б.).

4. *Экологик* жиҳатлари, яъни экотизимларни барқарорлик хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 жилд.-Т., 1998. 39 б.).

5. *Ҳарбий ва қуролли тўқнашув жиҳатлари*, яъни ҳарбий ҳаракатлар ва қурол ишлатиш орқали қилинадиган хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 жилд. – Т., 1998. 39 б.).

6. *Сийёсий* жиҳатлари, яъни миллий барқарорлик сийёсатига қарши қаратилган хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 жилд.– Т., 1998. 39 б.) каби жиҳатларини ҳам қамраб олиши лозим.

Оптималлаштириш йўллари – *ҲФХни таъминлашда амалдаги ҳолатни замонавий ва илмий асослаган усуллари энг қулайини қўллаган тарзда инсон хавфсизлик даражасини ошириш чоратadbирлари.*

Методология (юнонча “metodos” – билиш ёки тадқиқ қилиш “logos”- таълимот) *илмий билиш методларига оид таълимотлар йиғиндисиди, тўғривоғи тизими.* Чунки методологиянинг куйида санаб ўтиладиган қисмлари, яъни тадқиқот методлари айнан муайян бир кетма-кетликда ва иерархик поғонада тизимлаштирилади. Барча фанларга қўйиладиган асосий талаблардан бири у қандай тадқиқот методологиясига эга эканлиги. Зеро фанлар

назариясининг бош масаласи унинг методологиясидадир. Шунинг учун бўлса керак файласуфларнинг мунозара марказида айнан мазкур масала кўндаланг бўлиб туради ва, афсуски, ҳамма фанларда ҳам бу ҳақда ягона бир фикрга етиб келинганича йўқ.

29-чизма. ҲФХМга юклатиладиган методологик талаблар

Методология метод эмас ва ундан фарқли равишда шароит ва замонга қараб, ё эволюцион ёинки неэволюцион тарзда ўзгариши мумкин. Метод ўзгармайди, янгилари яратилади ва улар эскиларининг ўрнига илмий билишда қўлланилади, холос. Методларни тизимлаш эса муайян ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, экологик, маънавий-маърифий ҳолатдан келиб чиқади. Масалан, собиқ иттифоқ даврида деярли барча фанлар, жумладан табиий фанлар методологияси марксизм-ленинизмнинг утопик коммунизм қуриш ғоясига асосланган сиёсий тизимга мослаштирилган эди (Человек, общество и окружающая среда. Географические аспекты использования естественных ресурсов и сохранения окружающей среды. – М.:“Мысль”, 1973.- С.10-11).

ҲФХМ методологияси – *реал ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маърифий, ҳуқуқий, экологик вазиятдан келиб чиққан тарзда минитехнотизимларда кечайтган табиий, ижтимоий, ижтимоий-табиий ва табиий-ижтимоий ҳолат, жараён ва ҳодисаларни илмий билишга қаратилган методларни танлаш ва тизимлаштириши.*

30-чизма. ҲФХМнинг айрим фан соҳаларига доир методлари

Фан соҳаси	Методлари
Биология	Биокимёвий, биотехнологик, биофизик, геоботаник, зоологик, фенологик, аэстро-физиологик ва х.к.
География	Картографик, қиёсий географик, ландшафт-индикацион, ГАТ, геоморфологик, социал географик, гидрологик, метеорологик, геодемографик, гидролитодинамик ва х.к.
Ҳуқуқ	Маъмурий, фуқаровий, маъмурий-фуқаровий
Иқтисодиёт	Макроиктисодий, микроиктисодий, қиёсий таҳлил, минтақавий иқтисодий ва х.к.
Математика	Ретроспектив моделлаштириш, компьютер дастурлари орқали математик анализ қилиш, алгоритмли тизимлаш ва х.к.
Геология	Геокимёвий, геофизик (радиометрик, сейсмоакустик, электрокилирив), гидрогеологик, палеогеологик, геокриологик, инженер-геологик ва х.к.
Космология	Аэрокосмик зондаш, космик картографик, аэрокосмофотограмметрик, аэрогаммаспектро-метрик ва х.к.

Метод (грекчада *methodos* – тадқиқот йўли) – *маънаван бир мақсадга эришиш йўли ёки усули.* Фанда уни тадқиқот усули деб ҳам аталади. Методлар бошқа турдош фан соҳаларида ҳам бор, лекин ҲФХМ ўзининг қонуниятлари, мақсади ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда уларни танлаб олади ва тизимлаштиради.

ҲФХМ методи – *1. Минитехнотизимларнинг хавфсизлик кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари*ни ўрганиш, аниқлаш ва амалга ошириш усули.

31-чизма. ҲФХМ методларини ишлатиш жойи ва хусусиятларига қараб таснифланиши

ҲФХМ комплекс тадқиқотларни олиб боровчи фанлар тоифасига киргани учун ҳам унда деярли барча фанларга хос бўлган тадқиқот методлари қўлланилади. ҲФХМга оид методларни танлашда реал шароитни инобатга олишда тадқиқотларни ижтимоийлашувига, яъни инсон томонидан жамиятда яшаш имкониятини берувчи билимлар, нормалар ва қадриятлар тизимининг ўзлаштирилишини инобатга олиш керак. Бу эса “Фалсафа”нинг илмий билишдаги, “Социология”нинг ижтимоий уюшмалар ривож ва мамлакат тараққиётидаги, “Психология”нинг корпоратив субъектларнинг руҳий ҳолатидаги, “Тарих”нинг даврий ўзгаришдаги, “Этнография”нинг маҳаллий халқнинг турмушидаги

конун ва қонуниятларни ўрганиш усулларини ҳам инобатга олиш зарурлигини кўрсатади.

ҲФХМ тадқиқот методларини танлашда тизимлаш ёки тизимли ёндашувни қўллаш лозим. Тизимли ёндашув илмий билиш жараёни гипотеза, концепция, режадан бошлаб, назарий асосини ишлаб чиқиш ёки аниқлаштириш ҳамда амалий татбиқига етиб бориш методларини муайян иерархияда (қисмлар зинопоёсида) олиб боришни талаб этади.

ҲФХМ тадқиқотларга тегишли методларни олиб бориладиган жойи ва хусусиятига қараб қуйидагича гуруҳлаштирилади: лаборатория (лот. *laboratorium* – ишлайман), камерал (лот. *camera* – махсус хона), дала, экспедиция (лот. *expeditio* – тартибга солиш, сайр қилиш) шароитида ўтказиладиган методлар.

2. *ҲФХМда фойдаланадиган усуллар:*

➤ гомосфера ва нокосферани фазовий ва вақт бўйича ажратиб қўйиш, буни ҳал қилиш учун масофадан бошқариш, автоматлаштириш, роботлаштириш воситаларидан фойдаланиш;

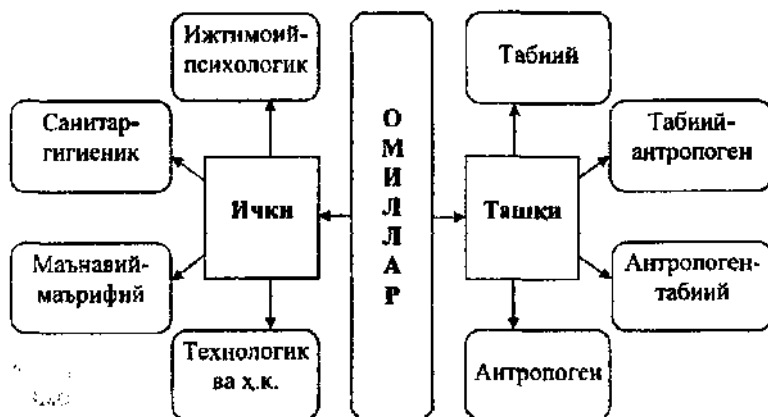
➤ хавфларни йўқотиш йўли билан нокосферани меъёрлаштириш. Бу усулга ходимларнинг шовқин, газ, чангдан жароҳатланишидан сақловчи шахсий ва биргаликдаги химоя воситаларини қўллаш;

➤ ходимларни тегишли муҳитга мослаштиришга, уларни химоялаш даражасини кўтаришга йўналтирилган ҳар хил воситалар ва усуллар: касбига қараб танлаш, руҳий таъсир ва (шахсий) химоя воситаларини қўллаш.

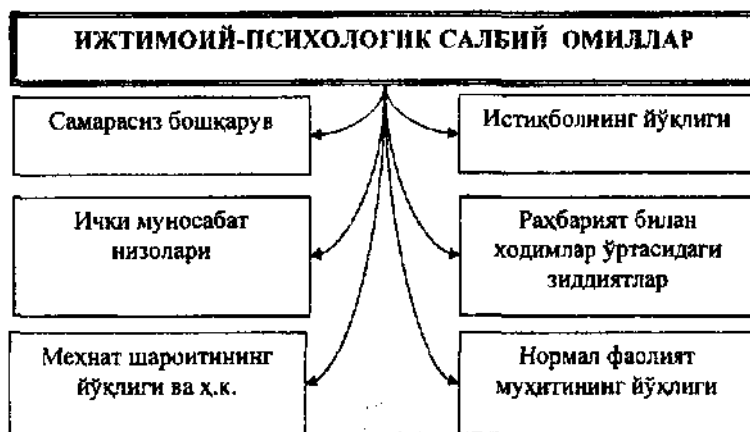
Амалда эса юқорида айтилган усуллар биргаликда қўлланилади.

Табиатшунослик – *табиатда содир бўлган, кечаётган ва кечиши мумкин бўлган ҳолат, жараён ва ҳодисаларни мустақил ҳамда уларни инсон ҳаёти билан боғлиқ равишдаги қонунилари ва қонуниятларини илмий билишга қаратилган фанлар мажмуаси.* Фанлар тизими эмас, чунки табиатшуносликка оид тизимлашган фанлар ажратилмайди. "Табиатшунослик" мустақил фан эмас, балки ўқув курси ёки таълим йўналиши сифатида ишлатилади. Табиатни илмий билишга тааллуқли фанлар эса – табиий фанлар гуруҳига ажратилади (Фанлар. О.Файзуллаев. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-жилд. 182-б.).

32-чизма. Минитехнотизимларга таъсир этувчи омиллар

33-чизма. ҲФХМнинг ички ижтимоий-психологик салбий омиллари

34-қизма. Ижтимоий гуруҳлар бўйича ҲФХМга таъсир этувчи омилларнинг хавфлилик даражаси

(АҚШ сайловчи-аёллар лигаси, университетлар, бизнесменлар берган маълумотлар ва социологик сўровномаларга кўра)

Эгал- лаган ўрин	Эркаклар	Аёллар	Бизнесменлар	Талабалар	Статистик кўрсаткич
1.	Автомобиллар	Атом энергетикаси	Ўқ отиш куроллари	Атом энергетикаси	Чекиш
2.	Чекиш	Автомобиль	Мотоцикл	Ўқ отиш куроллари	Алкоголь
3.	Алкоголь	Ўқ отиш куроллари	Автомобиль	Чекиш	Автомобиль
4.	Атом энергетикаси	Чекиш	Психологик босим	Пестицидлар	Ўқ отиш куроллари
5.	Ўқ отиш куроллари	Мотоцикл	Алкоголь	Антибиотик	Фавкулудда вазиятларда
6.	Урушларда қатнашиш	Алкоголь	Ёнғин	Мотоцикл	Мотоцикл
7.	Полицияда хизмат қилиш	Авиация	Полицияда хизмат қилиш	Алкоголь	Чўкиш
8.	Экологик вазиятлар	Полицияда хизмат қилиш	Атом энергетикаси	Полицияда хизмат қилиш	Хирургик операциялар
9.	Фавкулудда вазиятларда	Пестицидлар	Хирургик операция	СПИД	Рептген нурлари
10.	Пестицидлар	Хирургик операциялар	Ов қилиш	Ёнғинлар	Темир йўл транспорти

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб Табиатшунослик фанлари жуда оммалашиб кетди. Чунки табиий ресурслардан фойдаланиш тобора ортмоқда. Ер юзида ҳозирда йилига 100 млрд т ёқилги, 800 млн т ҳар хил металлар, 2,5 млрд т нефть, 20 млрд т кўмир, 100 млн лаб автомобиллар, самолёт, трактор двигателлари ишлатилди, 2 млрд м³ ёғоч ва 1 млн т овланган гўшт ишлатилади. Дунё бўйича қишлоқ хўжалик экинлари билан курукликнинг 11%, яйлов ўтлоқлар билан 17,5% банд.

Омил ёки фактор (лотинчада “factor” – яратувчи, ишлаб берувчи) – ҳолат, жараён, ҳодиса ёки воқеаларга таъсир этувчи кучлар.

Минитехнотизимларга таъсир этувчи омил ёки ҲФХМ омил – минитехнотизимларнинг инсонларнинг ҳаёт фаолияти

хавфсизлик ҳолатига таъсир этувчи ва ўзаро таъсир доирасидаги ички ва ташқи кучлар.

ҲФХМ омилларини кишилиқ жамиятини амалий ҳаракатлари нуқтаи назардан иккига ажратиш керак: ташқи ва ички. Бу мантиқан тўғри. Зеро, ички омилларни корпоратив микёсда инсон бартараф этиш имкониятига эга бўлса, ташқи омилларга нисбатан унинг ҳаракати мослашишдан иборат бўлади.

ҲФХМ омиллар таснифи – келиб чиқиши нуқтаи назардан турлича таснифланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Фавкулудда вазиятлар тўғрисидаги қонуни омиллар табиий ва техноген турларга ажратилган. Лекин, уни келиб чиқиши ва инсонларга таъсири нуқтаи назардан фавкулудда вазиятлар омилларини: табиий, антропоген, табиий-антропоген, антропоген-табиий омилларга ажратиш мантиқан тўғридир.

ҲФХМнинг ички омиллари – минитехнотизимларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлик ҳолатига таъсир этувчи ўзаро таъсир доирасидаги сиёсий, маърифий-маънавий, экологик, иқтисодий, ижтимоий-гуманитар, технологик каби кучлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ички омиллар ҲФХМ қайси бир минитехнотизимлар тури ёки типига қараб олинади. Масалан, минитехнотизим, яъни корхона, ташкилот, муассаса ҳудуди ва биноларида ҲФХга таъсир этувчи кучлар. Ушбу омилларни ҲФХМ субъектлари ўз имкониятлари билан олдини олиш ёки аксарият ҳолларда бартараф этиш имкониятига эгадирлар.

ҲФХМнинг ташқи омиллари – минитехнотизимларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлик ҳолатига таъсир этувчи ўзаро таъсир доирасидаги сиёсий, маърифий-маънавий, экологик, иқтисодий, ижтимоий-гуманитар, технологик каби кучлар.

Ташқи омилларга минитехнотизим, яъни корхона, ташкилот, муассаса ҳудуди ва биноларидан ташқарида ҲФХМга таъсир этувчи кучлар. Ушбу омилларни ҲФХМ субъектлари ўз имкониятлари билан шароитга мослашиш нуқтаи назаридан қаралади. Масалан, Қуёш радиацияси омили. Ундан Ер планетаси технотизимларига келадиган радиациянинг 46% ёруғлик, 47% инфрақизил ва 7% ультрабинафша нурларни ташкил этади. Атмосферанинг юқори қисмига ҳар дақиқада 1 см^2 юзага 2 калория энергия келади. Унинг ўзгариши $0,07 \text{ кал/см}^2/\text{мин.ни}$ ташкил этади.

Ҳар йили Ер юзаси технотизимларининг 1 км² майдонига 2,6x10¹⁵ каллория энергия келади. Бу эса 400 минг тонна кўмир энергиясига тенгдир. Ер юзидан қайтган қуёш радиацияси – альбедо қорли технотизимларда 70 – 90%, қумларда 30 – 35%, қора тупроқли хайдалган даштларда 5 – 14%, ўрмон ва ўтлоқли даштларда 10 – 25%, сув экотизимларида Қуёш нурунинг тушиш бурчагига боғлиқ равишда 2 – 78% гача боради. Ушбу табиий омилнинг кескин ўзгариши минитехнотизимларда тегишли мослашув тадбирларини олиб боришга чақиради.

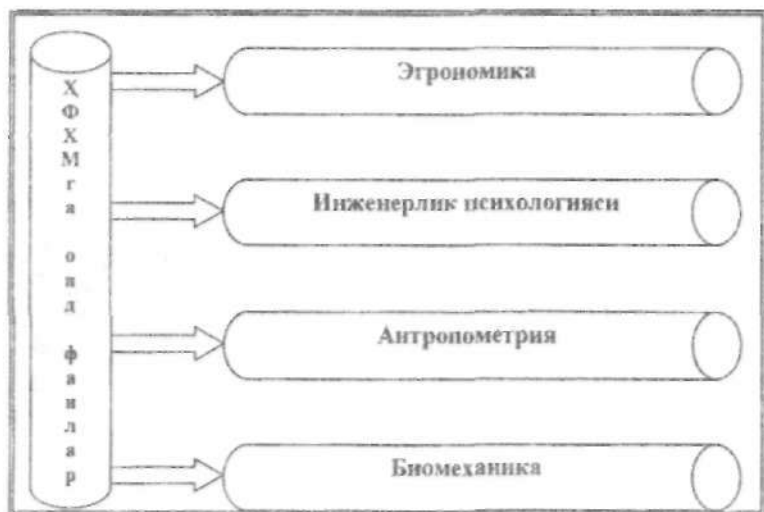
35-чизма. ҲФХМни таъминлаш принциплари

36-чизма. ХФХМни қондалари ва қонуниятлари

37-чизма. ХФХМга онд янги фанлар

Эргономика – (грек. “ergon” – иш, меҳнат ва “nomos” – қонуни) кишиларни машиналардан фойдаланиш орқали меҳнат фаолиятини олиб бориш қоидалари ва қонуниятларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма ва малакаларни (компетенцияларни) берувчи таълим йўналиши, уни оптималлаштириш йўллари амалда қўлловчи амалиёт тармоғи.

Эргономиканинг мақсади – “инсон-машина” тизимида меҳнат шароитини оптималлаштириш. Эргономика инсонларни техника (асосан шахсий компьютер)лардан фойдаланиш ва унинг ишлаш ёки ишлатишнинг хавфсизлик талабларини ишлаб чиқади ва амалга ошириш йўллари, назорати ва бартараф этиш чораларини кўради. У:

- компьютер тугмалари;
- платалари;
- махсус қулай мебелларни лойиҳалаштириш;
- компьютерларни жойлаштириш;
- физик ноқулайлик;

➤ иш жойида саломатликни таъминлаш каби жараёнларда кишилар учун комфорт шароитни яратиш, иш самарадорлигини ошириш ва хавфсизлик масалаларини кўриб чиқади.

Инженерлик психологияси – кишиларга ахборот таъсири ва лойиҳалаш техникалари, “инсон-машина” тизимини яратиш ва эксплуатация қилишнинг ижтимоий психологик жиҳатларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма ва малакаларни (компетенцияларни) берувчи таълим йўналиши, уни оптималлаштириш йўллари амалда қўлловчи амалиёт тармоғи.

Инженерлик психологияси инсонларда ахборотларни қабул қилиш, сақлаш, қайта ишлаш ва реализация қилишни ўрганади. У психик ва психофизиологик қонуниятлардан келиб чиққан тарзда техник жиҳозлар ва “инсон-машина” тизимини жойлаштириш ҳамда техник операторлар учун хавфсизлик талабларини ишлаб чиқади.

Антропометрия – инсонларнинг морфометрик кўрсаткичлари асосида унинг бошқарилган органларини тўғри жойлаштириш ва иш жойлари ўлчамларини аниқлаш.

Биомеханика – инсонларни ўз танаси орқали машиналарга таъсир қилувчи кучларни ўрганиш. У инсон массасини, машиналардан фойдаланишда самарали ишлатиш йўллари ишлаб чиқади.

Эргономика, Инженерлик психологияси, Антрометрия, Биомеханика фанлари машиналардан фойдаланиш, жумладан компьютерлар яратиш, ишлаб чиқиш ва самарали ишлатиш каби муаммоларнинг ечимини топишга хизмат қилади.

38-чизма. Ўзбекистонда "Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти" таълими

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 19 июлдаги 208-сон қарорига илова "Аҳолини зилзилалар оқибатида юзага келган фавқулодда вазиятларда (табиий ва техноген тусдаги) ҳаракат қилишга тайёрлаш КОМПЛЕКС ДАСТУРИ"

Банди	Чора-тадбирлар мавзуси	Амалга ошириш муддати	Масъулар
4	«Ҳаёт хавфсизлиги», «Соғлиқ ва ҳаёт хавф-сизлиги асослари» ва «Ҳаёт хавфсизлиги асослари» ўқув курсларини ишлаб чиқиш, уларни республика таълим муассасалари педагог кадрлар малакасини ошириш инс-титутларининг ўқув режаларига киритиш.	2012 йил сентябрь	ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ЎзР Халқ таълими вазирлиги
12	Вазирлар Маҳкамасига Халқ таълими вазирлиги ва Ўрта махсус, касб-хунар таълими марказининг марказий аппарат-ларида, шунингдек уларнинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги худудий бўлинма-ларида «Соғлиқ ва ҳаёт хавфсизлиги асослари», «Ҳаёт хавфсизлиги асослари» ва «Ҳаёт хавфсизлиги» курсларини ўқитишни яқшилашни мувофиқлаштириш ва методик ёрдам бериш мақсадида бир нафардан (ҳаммаси бўлиб 30 нафар) мутахассис лавозимини жорий этишнинг мақсадга мувофиқлиги масаласи бўйича таклифлар киритиш.	2011 йил сентябрь	ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ЎзР Халқ таълими вазирлиги, ЎзР Молия вазирлиги, ЎзР Иқтисодиёт вазирлиги
22	Республика газета ва журналларида «Фавқулодда вазиятлар вазирлиги хабар беради», «Фавқулодда вазиятларда ҳара-катланиш», «Ҳаёт хавфсизлиги» ва шу каби руқялар ташкил этиш.	2011 йил 1 октябр	Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги

Таълим – 1. Билим бериш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси. (Таълим ва узлуксиз таълим. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8 –ж. - Т.: ЎЗМЭ, 2004. 307-б.),.

2. Кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлаш учун унга тегишли тизимлашган билим, кўникма ва малака (компетениция) бериш воситаси. Зеро, таълим узлуксизлиги тизимлашгандир.

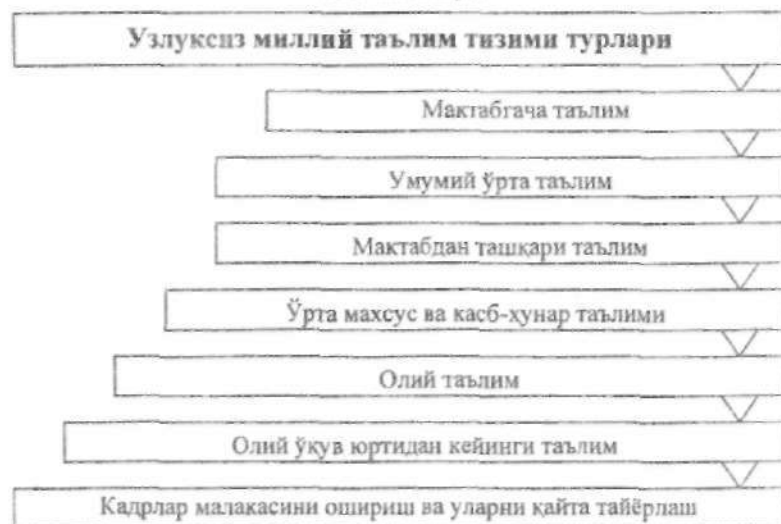
39-қизма. Миллий таълим тизими таркиби

(Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида" ги қонунининг 9-моддаси)

40-қизма. Узлуксиз миллий таълим турлари

(Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида" ги қонунининг 10-17-моддалари)

41-чизма. Ўзбекистонда ўрта махсус, касб-хунаар таълими муассасаси – ҲФХМ объекти сифатида

Таълим муассасаси	Таълим муассасасидаги ҲФХМ объеклари
Академик лицей	<ul style="list-style-type: none"> • Муассаса худуди • Ўқув хоналари • Лаборатория хоналари • Компьютер хоналари • Техник хизмат кўрсатиш хоналари • Ижтимоий хизмат кўрсатиш хоналари ва ҳ.к.
Касб-хунаар коллежи	<ul style="list-style-type: none"> • Муассаса худуди • Ўқув хоналар • Компьютер хоналари • Устахоналар • Полигонлар • Техник хизмат кўрсатиш хоналари • Ижтимоий хизмат кўрсатиш хоналари ва ҳ.к.

Таълим тизими – кишининг ёши, психологик хусусиятлари, имкониятлари ва касбга мойиллигини инобатга олган тарзда уни қисмларга ажратиш ва иерархик поғонага жойлаштириши.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади: давлат стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари; таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасалар; таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар. Улар ягона ва узлуксиздир.

Узлуксиз таълим – малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашининг асоси бўлиб, таълимнинг барча турлари, давлат таълим стандартлари, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳити (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги қонунининг 9-моддасига биноан миллий узлуксиз таълим тизими қуйидаги турлардан иборат: мактабгача таълим; умумий ўрта таълим; мактабдан ташқари таълим; ўрта махсус, касб-хунаар таълими; олий

таълим; олий ўқув юртидан кейинги таълим; кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш.

Мактабгача таълим – болани соғлом ва етук, мактабда ўқишига тайёрлаган тарзда шакллантириш мақсадини кўзда тутувчи билим ва кўникма бериш воситаси.

Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар, бошқа таълим муассасаларида олиб борилади.

Умумий ўрта таълим – болага билим, кўникма ва малака (компетенция)ларнинг зарур ҳажмини бериш орқали ўқувчиларни мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантириш, уларни касбга йўналтириш ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлаш воситаси.

Ўзбекистонда умумий ўрта таълим босқичлари қуйидагича: бошланғич таълим (I – IV синфлар); умумий ўрта таълим (I – IX синфлар).

Мактабдан ташқари таълим – болалар ва ўсмирларнинг таълимга бўлган, яқка тартибдаги, ортиб боровчи талаб – эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўли вақти ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари, жамоат ташкилотлари, шунингдек бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларида тегишли билим, кўникма ва малакаларни бериш (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

Ўрта махсус, касб-хунар таълими – ўқувчиларни жадвал интеллектуал ривожланиши, чуқур, соҳалаштирилган, табақалаштирилган, касбга йўналтирилган билим, кўникма ва малакаларни бериш воситаси (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

Ўрта махсус, касб-хунар таълимини олиш мақсадида ҳар ким умумий ўрта таълим асосида академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишнинг йўналишини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эга. Умумий ўрта таълим негизида ўқиш муддати уч йил бўлган мажбурий таълим. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари эгалланган касб-хунар бўйича ишлаш ҳуқуқини беради ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўлади.

Академик лицей ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва касб-хунарга йўналтирилган билим олишларини таъминлайдиган уч йиллик ўрта махсус ўқув юртидир.

Касб-хунар коллежи ўқувчиларнинг касб-хунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантиришни, танланган касблар бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишни таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб-хунар ўқув юртидир.

Олий таълим – малакали мутахассисларни бакалаврият ва магистратура даражасида тайёрлайдиган таълим босқичи. Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш олий ўқув юртлирида (университетлар, академиялар, институтлар ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасаларида) ўрта махсус, касб-хунар таълими асосида амалга оширилади.

Бакалаврият – мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал, амалий билим, кўникма ва малакаларни камида тўрт йил давомида берадиган таянч олий таълим.

Магистратура – аниқ мутахассислик бўйича фундаментал, амалий билим, кўникма ва малакаларни камида икки йил давомида берадиган, бакалаврият негизидаги олий таълим.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим – жамиятнинг олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шахснинг ижодий таълим – касб-хунар манфатларини қаноатлантиришга қаратилган бакалаврият ва магистратурадан кейинги катта илмий ходим-изланувчи ва мустақил тадқиқотчиликни олиб боровчи босқич. (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август)

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини таъминлашга қаратилади. У олий ўқув юртлири ва илмий-тадқиқот муассасаларида катта илмий ходим-изланувчи ёки мустақил изланувчи сифатида амалга оширилади.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш:

1. *Мутахассисларни касб-билимлари ва кўникмаларни янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилган таълим босқичи.* (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

2. Мутахассисни замон талабига мос равишда касбий билими, кўникмаси ва малакаси (компетенцияси)ни янгилаш ҳамда чуқурлаштиришига қаратилган таълим босқичи

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш 86 та йўналиш ва 225 касб бўйича 42 та муассасаларда олиб борилади. Жумладан, 4 та минтақавий марказ, 10 та тармоқ марказлари, Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимидаги кадрларни малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти, 27 та олий таълим муассасаларидаги факультетлар.

42-чизма. ҲФХМ модулининг мақсади ва кутилаётган натижалар

Таълим модули – кишини ўқитиш жараёнида қўлланиладиган мустақил ўқув курси. У тингловчига аввалдан тегишли ўқув курсига оид таркатма материалларни бериш, белгиланган ўқув соати тугаши билан семестр якунланишини кутиб ўтирмай баҳолашни якунлаш, тез мослашувчан ва алмашувчан таълим воситасидир.

Ўқув курси – фан ва унинг қисмларини ўқув дастурларига мос қилиб ўқитиш даври; ўқув йили, ўқиш даври, семестр.

Ўқув предмети – таълимда фанлардан ажратиб олинган қисмларнинг ўқитилиши.

Билим – кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида ҳосил қилган маълумотлари, воқеликнинг инсон та-фаққурида акс этиши (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2 ж. – Т.: ЎзМЭ, 2004. 23-б.).

Кўникма – инсоннинг илгариги тажрибалари асосида муайян фаолият ёки ҳаракатни амалга ошириш қобилияти. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5 ж. – Т.: ЎзМЭ, 2004. 182-б.).

Малака – муайян касб, ишни яхши ўзлаштириш натижасида орттирилган маҳорат. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5 ж. – Т.: ЎзМЭ, 2004. 419-б.).

Компетенция – кўзланган натижаларга эришиш учун билим, кўникма ва малакаларни қўллай олиш қобилиятини намоиши эта олиши.

Инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги таълими ўқув курсини ўқитишдан мақсад: 1. Кишилиқ жамиятининг барқарор ривожланишини таъминлай оладиган шахсни тайёрлаш учун уларга инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигига оид билим бериш, кўникма ва малака (компетенция)ларни ҳосил қилиш.

2. Кенг маънода – маҳаллий ва миллий миқёсда бир маромда барқарор ривожланишини таъминлаш учун ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида инсон фаолияти хавфсизлиги бўйича раҳбар ходимларга билим, кўникма ва малакаларни бериш.

ҲФХ вазифалари – ҲФХ ўқув курсининг мақсадига эришмоқ учун қўйиладиган масалалар. Уларга қуйидагилар киради:

- миллий миқёсда ҲФХ учун таълим концепциясини яратиш орқали давлатнинг тактик ва стратегик режаларини ишлаб чиқиш;
- тизимлашган, яъни оддийдан мураккабга, регионаллик ва ихтисосликка томон йўналтирилган ҳамда иерархик поғонага

жойлаштирилган ДТС, ўқув режалари ва таълим дастурларини яратиш;

- таълим тизимининг барча погоналарида педагогик тажриба-синовларни олиб бориш;

- мазкур соҳадаги фундаментал, амалий ва инновацион илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш;

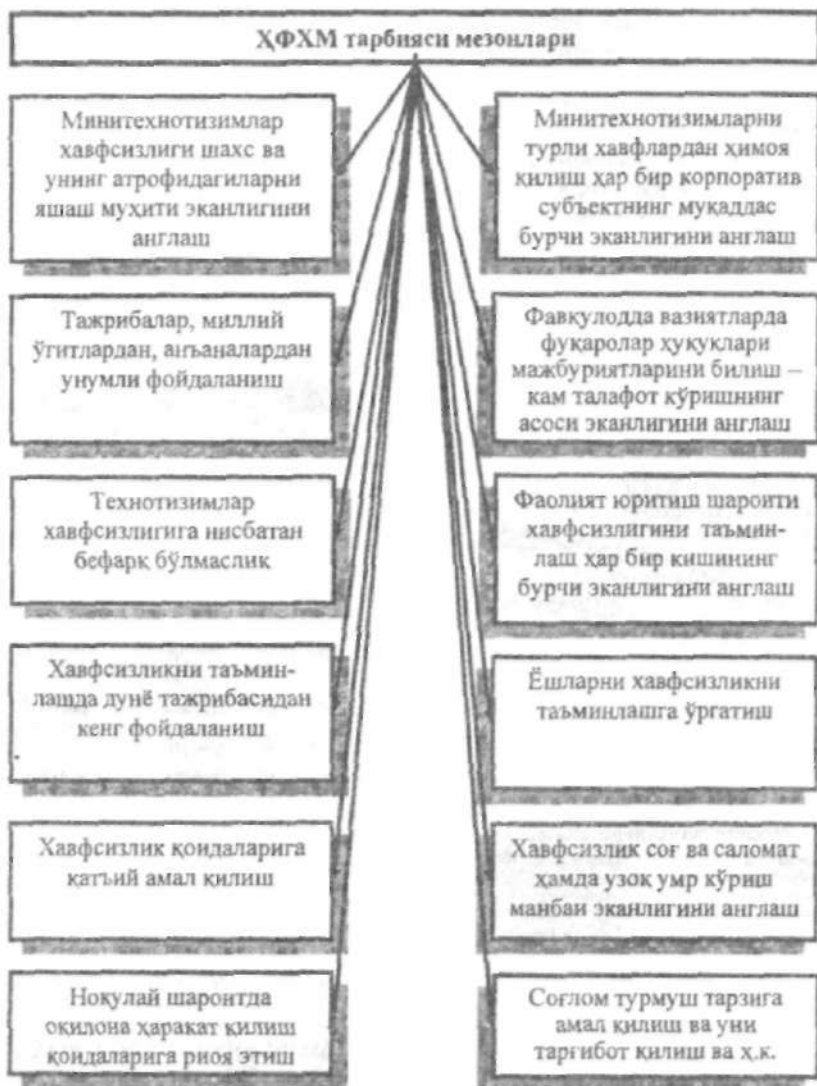
- махсус жиҳозланган полигон, хона, аудитория ва лабораторияларни ташкил этиш ва унда ўқув машгулотларини олиб бориш;

- шу соҳага комплекс ёндаша оладиган кадрлар тайёрлаш, мавжудларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини яратиш ва ҳ.к.

43-қизма. ХФХМ таълими муаммолари

44-чизма. ХФХМ тарбияси мезонлари

ҲФХМ таълими – кишиларни корпоратив миқёсда бехатар яшаши ва меҳнат қилиши учун унга ҲФХМдан билим, қўникма ва малака (компетенция) бериш воситаси.

ҲФХМ тарбияси – кишини корпоратив миқёсда бехатар яшаши ва меҳнат қилишини таъминлаш нақадар муҳим масала эканлигини англаган ҳолда фаолият юритишини таъминлаш.

ҲФХМнинг асосий вазифаларидан бири мазкур йўналишдаги узлуксиз анъанавий ва ноанъанавий таълим тизимини яратишдир. Унда ҲФХМни таъминлашга қодир кадрлар тайёрлаш, раҳбар ходимларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш энг муҳим вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади. Зеро тез ўзгарувчан замон талаблари мазкур муаммонинг ўз-ўзидан ечимини топади, дейиш хатодир.

45-қизма. Таълим муассасаларида ҲФХМни таъминлаш талаблари

ХФХМ давлат бошқаруви – фуқароларни бехатар яшаш даражасини таъминловчи давлат органлари ваколатлари, функциялари ва уни амалга ошириш йўллари тизими.

Ўзбекистонда ХФХ бошқаруви: 1. Кенг маънода – давлат ҳокимияти, органлари, бирлашмалари, ташкилотлари, жамоат бирлашмалари ҳамда уларнинг бехатар яшаш даражасини таъминлашдаги ваколатлари, функциялари ва методлари тизими.

2. Тор маънода – ХФХ миллий бошқаруви – фуқароларни бехатар яшаш даражасини таъминлашга оид ижтимоий муносабатларни тартибга солиш воситаси.

Давлатнинг ХФХ бошқаруви – ўз ваколат доирасида давлат бошлиғи, ҳокимияти, ижро этувчи давлат органлари ва уларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлиги муносабатларини тартибга солишдаги фаолияти.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ХФХни таъминлаш – давлат марказий органларининг тегишли бошқаруви.

Муайян маъмурий-ҳудудий бирликларда ХФХни таъминлаш – умумий кўринишдаги маҳаллий ХФХ бошқаруви.

Давлатнинг махсус ХФХ бошқаруви – давлатнинг ихтисослаштирилган органларини ХФХни таъминлашдаги ваколатлари, функциялари ва амалга ошириш усуллари тизими.

Жамоат бошқаруви – шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқароларининг йиғини (вакиллар йиғилиши) ўз хавфсизлик манфаатларидан, урф-одат қондаларидан ва бехатар яшайдан келиб чиққан ҳолда, ваколат доирасида мустақил фаолият юритиш.

Нодавлат ногижорат ташкилотларида ХФХМ – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) келишини ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимлайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотининг инсонларни бехатар яшаш даражасини таъминлашдаги ваколатлари, функциялари ва уни амалга ошириш усуллари тизими.

ХФХ ни бошқаришнинг вазифалари куйидагилардан иборат:

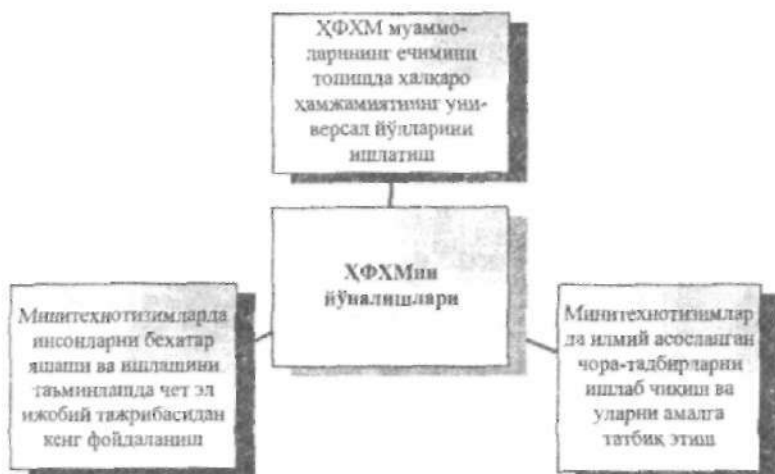
1. Объект ҳолатининг таҳлили ва баҳоси.
2. Объект ҳолатининг таҳлили ва ҳисоботи.
3. Бошқаришнинг тадбирлари.
4. Бошқарилувчи ва бошқарувчи тизимларни ташкил қилиш.

5. Бошқаришнинг ташкилий ишларини назорат қилиш ва текшириш тизимини яратиш.
6. Тадбирларнинг таъсир қилишини, фойдасини аниқлаш.
7. Рағбатлантириш.

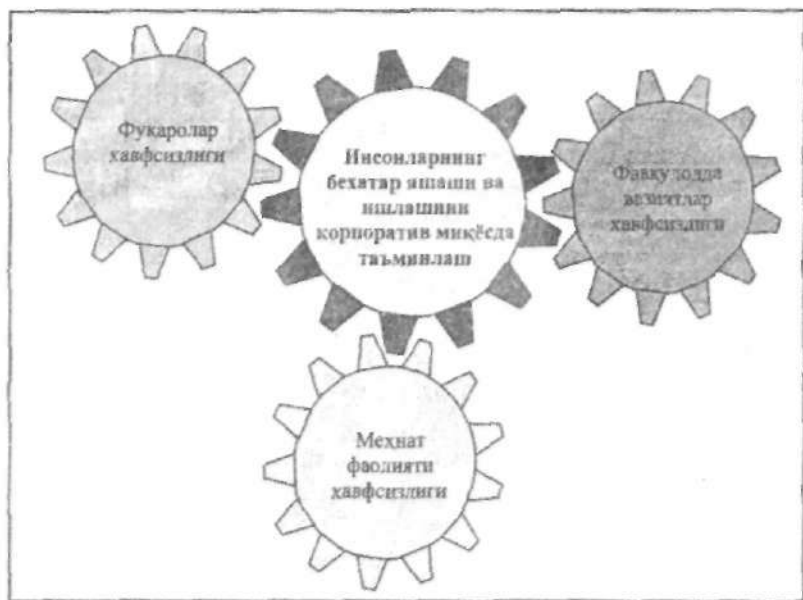
46-чизма. Халқаро миқёсда ҲФХМга доир принциплар

47-чизма. Халқаро ҲФХМ йўналишлари

48-чизма. ҲФХМ таъминлаш механизми

ҲФХМ халқаро бошқаруви – инсониятни Ер планетасида бехатар ва давлатларнинг барқарор ривожланишини таъминловчи корпоратив муносабат субъектларига қўйилган халқаро ҳуқуқ принциплари, нормалари ва муносабатлари тизими.

Ўзбекистоннинг ҲФХМга онд сиёсати – давлатнинг фуқароларни бехатар яшашларини таъминлашга доир олиб бораётган ички ва ташқи фаолият мажмуи ва натижалари.

ҲФХМ принциплари – корпоратив миқёсда инсонларни бехатар яшаш ва меҳнат қилишларини таъминлашнинг йўналтирувчи қоидалари.

Халқаро миқёсда ҲФХМ таъминлаш – минитехнотизимлар фаолият даражасини барча инсоният учун етарли даражада ушлаб турувчи халқаро муносабатлар қоидаларини глобал ва регионал миқёсда амалга ошириш.

Минитехнотизимларни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш мавбалари – корпоратив миқёсда ҲФХМни инсонларни яшаш ҳуқуқини таъминлайдиган бутун дунё ҳамжамияти субъектларининг хоҳиши ва иродалари ақс этган халқаро ҳуқуқий - норматив ҳужжатлар тизими.

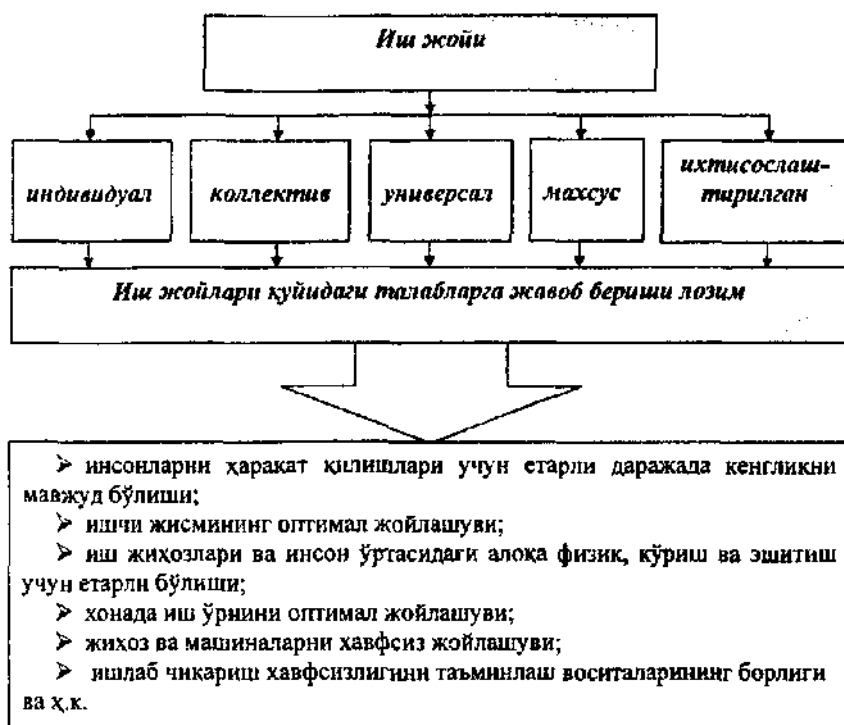
Халқаро универсал ташкилот – фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан ҲФХМ хавфсизлик масалаларини глобал миқёсда ҳал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро регионал ташкилот – фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан ҲФХМ хавфсизлик масалаларини минтақавий миқёсда ҳал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро иқтисодий жавобгарлик – технотизимларга етказилган зарарни қоплаш учун халқаро муносабат субъектларини халқаро жамғармаларга туширадиган бадал тўловлари.

Халқаро ҳуқуқий жавобгарлик – технотизимлардан фойдаланиш натижасида атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплаш юзасидан халқаро ҳуқуқ субъектларига қўлланиладиган ноқўлай моддий ёки сиёсий шароитларнинг мажбурий кечинмаси.

49-чизма. Турли шаклдаги иш жойларига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

Иш жойи – 1. меҳнат фаолиятини юритувчи ёки юритувчиларнинг ҳаракат қилиш зонаси.

2. Субъектнинг меҳнат фаолиятини олиб бориш зонаси.

Лойиҳа – 1. Бирор иншоот ёки буюمنى яратиш учун тузилган ҳужжатлар (ҳисоб-китоб ва чизмалар) мажмуаси.

2. Бирон – бир ҳужжатнинг аввалдан тузилган, лекин тасдиқланмаган матни.

3. Муайян бир ишни аввалдан тузилган бажариш режаси.

Кўрсаткич – маълум бир ҳолат, ҳаракат, жараён, ҳодиса, фаолият тури мезонлари.

Даража – муайян бир ҳолат, ҳаракат, жараён, ҳодиса ва фаолият турининг белгиланган кўрсаткичларини сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш учун таснифлаш (классификациялаш).

50-чизма. Корхона, ташкилот ва муассасаларда ҲФХМни
лойиҳалаш тизими

Т/р	Лойиҳалаш ишлари	Олиб бориладиган тадбирлар
1	Техносферанинг хавфсизлик кўрсаткичларини ажратиш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ иш буюмлари ➤ ускуналар ➤ иморатлар ➤ иншоотлар ➤ қувватлар ➤ маҳсулотлар ➤ технологик жараёнлар ➤ иқлим кўрсаткичлари ➤ флора-фауналар ➤ ишчилар ➤ иш жойлари ва ҳ.к.
2	Хавфсизлик кўрсаткичларини идентификациялаш	Ажратилган кўрсаткичларнинг хавфлар рўйхатини тузиш
3	ҲФХ омилларини аниқлаш ва хавфлар шажарасини тузиш	Хавфлилик сабабларини аниқлаш ва уларни тизимлаштириш
4	Хавфларнинг сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш	Хавфсизликни таъминлаш лозим бўлган объектларнинг рўйхати ва даражалари
5	ҲФХ мақсадини аниқлаш	Хавфсизлик даражаларини белгилаш
6	Хавфсизлик кўрсаткичлари бўйича объектларни умумий баҳолаш	Интеграл(сон) баҳолаш ёки балл (сифат) кўрсаткичларининг умумий баҳоси
7	Асослаш, методларини белгилаш ва хавфсизлик воситалари	Хавфсизликни асослаш, уларни таъминлаш методларини белгилаш ва альтернатив йўлларини режалаштириш
8	Альтернатив йўлларнинг афзаллиги ва камчиликлари, салбий ва ижобий томонларини таҳлил қилиш	Хавфсизликнинг оптимал турларини танлаш
9	Қабул қилиниши мумкин бўлган асос, метод ва воситаларни таҳлил қилиш	Оптималлаштириш чораларини танлаб олиш
10	Иқтисодий таҳлил	Моддий ва молиявий имкониятларни чамалаш
11	Оптималлаштириш	Чора-тадбирларни техник, технологик, ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигини белгилаш

Оптимальлаштириш – муайян бир ҳолат, ҳаракат, жараён, ҳодиса ва фаолият турининг даражасининг (хавфсизлик, унумдорлик, ҳосилдорлик...) энг самарали ва мақбул методини танлаб олиш ҳамда татбиқ этиши.

Альтернатива – мумкин бўлган икки ва ундан ортиқ қарор, йўл, метод, концепция, режа, дастур кабиларнинг муқобил варианты.

Шажара – муайян бир кўрсаткичларнинг келиб чиқиши ва алоқадорлик қонуниятлари.

Идентификация – 1. Ҳолат, вазият, жараён, ҳодиса ва фаолият кўрсаткичларини таҳлил қилиш орқали энг муқобилларини танлаб олиш.

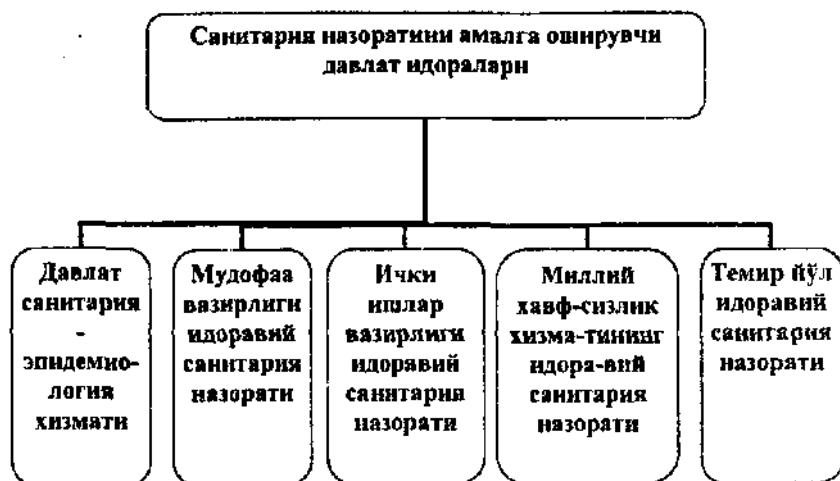
2. Умумий ва хусусий белгиларга қараб объект ёки шахснинг айтанлигини аниқлаш.

51-чизма. Минитехнотизимларда хотин-қизлар ва ўсмирлар меҳнат фаолияти хавфсизлиги

Т/р	Хотин-қизлар	Ўсмирлар	Изоҳ
1.	3 ёшга тўлмаган бола-ларни бор бюджет ҳисо-бидан молжавий жиҳат-дан таъминланадиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёлларга иш вақтининг ҳафтасига 35 соатдан ошмайдиган қисқарти-рилган муддати белгила-нади. Лекин, уларга бошқа тоифадаги ишчи-ларга тўланадиган миқ-дордан кам бўлмаган иш ҳақи тўланиши белгилаб ҳўйилган.	Ўсмирларни иш вақтидан ташқари ва дам олиш куллари ишларга жалб этиш мумкин эмас (245-модда). 16–18 ёшдаги ўсмирлар учун ташвй-диган ва силжитадиган юкнинг оғирлиги ўтил болалар учун 13 кг, қиз-лар учун 7 кг дан ортиқ бўлмаслиги керак. Ўс-мирлар учун узлуксиз ташвйдиган ва силжита-диган юкнинг оғирлиги 4,1 кг дан кўп бўлмаслиги лозим, 14-15 ёшдаги ўс-мирлар учун эса меъёр 2 мартагача камайтири-лади.	1999 йил 14 апрелда қабул қилинган “Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида”ги қонунининг 228 ¹ -моддасида, Меҳнат кодексининг 241-моддасида кўрсатилган талабларга риоя этилган ҳолда бажарилади
2.	Аёллар туққунга қадар 70 календарь кун ва туққандан кейин 56 календарь кун (туғиш кўйин кечган ёки икки ва ундан ортиқ бола тутилган ҳолларда етмиш календарь кун) муддати билан ҳомиладорлик ва туғиш таътиллари берилиб, давлат ижтимоий сўгур-таси бўйича нафақа тўла-нади.	16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ўсмирлар учун бир иш ҳафтасидаги иш соати 36 соат, 15–16 ёшда эса 24 соатгача қисқар-тирилади. Ўқув йили мобайнида ишлайдиган ўқувчилар учун, 14 дан 16 ёшгача бўлганларга 2 соат, 16 дан 18 ёшгача бўлганларга 3 соат иш соати белгиланган	Меҳнат кодексининг 242-моддасида кўрсатилган талабларга риоя этилган ҳолда бажарилади

3.	Ҳомиладор аёллари ва 14 ёшга тўлмаган боласи бор аёлларни уларнинг розидигисиз хизмат сафарларига юбориш мумкин эмас ва ҳ.к.	18 ёшга тўлмаган шахсларни оғир, зарarli ва хавfli меҳнат шaroит-ларида ишлатиш мумкин эмас ва ҳ.к.	
----	--	---	--

52-чизма. Санитария назоратини амалга оширувчи давлат идоралари

Технология – 1. Маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнида хом ашё, материал ёки яримфабрикатга ишлов бериш, тайёрлаш ва уларнинг ҳолати, хоссалари ва шаклини ўзгартириш методлари мажмуи, тўғривоқи тизими.

2. Таълим ва тарбия жараёнини таъкил этиш, бошқариш, тегишли фаолиятни олиб бориш методлари тизими.

Ишлаб чиқариш санитарияси – ишловчиларга ишлаб чиқаришдаги зарarli омилларнинг таъсир этишининг олдини олувчи таъкилий, гигиеник, санитар, техник тадбирлар ҳамда воситалар тизими.

53-чизма. Санитария назорати ва текширувчи амалга оширувчи давлат идоралари ва муассасаларининг ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Бош ва маҳаллий давлат санитария врачларининг ваколатлари (“Давлат санитария назорати тўғрисида”ги ЎзРес Қонуни, 25-26-моддалар)	Вилоят ва Тошкент шаҳри бош давлат санитария врачларининг ваколатлари
<ul style="list-style-type: none"> ❖ давлат санитария эпидемиология хизмати идоралари ва муассасаларига раҳбарлик қилади, давлат санитария назоратини амалга оширишнинг асосий вазифаларини ва устувор йўналишларини белгилайди; ❖ санитария нормалари, қондалари ва гигиена нормативларини тасдиқлайди; ❖ атроф-муҳит омилларининг инсон организмига таъсирини аниқлашга доир республика норматив-техника ҳужжатларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва нашр этади; ❖ авария вазиятларини йўқотиш чоғида санитария ҳолатини яхшилаш ва эпидемияга қарши тадбирларни амалга ошириш юзасидан муваққат санитария нормалари ва қондаларини ишлаб чиқади ва тасдиқлайди; ❖ вилоятлар ва Тошкент шаҳри, бош давлат санитария врачларини тайинлайди; ❖ санитария-эпидемиология хизмати муас-сасаси раҳбарларининг ҳатти-харакатлари устидан тушган шикоятларни кўриб чиқади; ❖ одамларнинг ҳаёти ва саломатлиги учун хавfli бўлган яшаш ва ҳўжалик фаолиятига юритиш тақиқланадиган ҳудудларни белгилайди; ❖ ҳудудларни карантин инфекциялари олиб кириш ва тарқатишдан санитария муҳофазаси тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади; ❖ санитария ҳолатини яхшилаш ва эпидемияга қарши тадбирларни амалга ошириш учун ажратиладиган республика ва маҳаллий эпидемияга қарши жамғармалардан ва моддий-техникавий ресурслардан мақсадга мувофиқ фойдаланилаётганини назорат қилади. 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ ўз бўйсунувидаги санитария-эпидемиология хизмати идоралари ва муассасаларига раҳбарлик қиладилар; ❖ халқ ҳўжалиги объектларини куриш ва қайта куриш лойиҳаларини юзасидан ҳулосалар берадилар; ❖ санитария эпидемия жиҳатидан хотир-жамлик масалалари бўйича ЎзР қону-лари, Президент фармонлари, Президент ҳўзуридаги Вазирлар Маҳкамасининг ҳўжатлари маҳаллий ҳўкимият ва бошқарув идораларининг қарорлари асосида ва уларни бажариш юзасидан ҳўжатлар чиқарадилар; ❖ одамларнинг ҳаёти ва саломатлигига хавfli бўлган, аҳолининг яшаш ва ҳўжалик фаолиятини юритиш тақиқланадиган ҳудудларни белгилайдилар; ❖ вилоят ва шаҳар ҳудудларига қарвтиш инфекциялари олиб кириш ва тарқа-тишдан санитария муҳофазаси тадбирлар-рини амалга оширадилар; ❖ авария вазиятларини йўқотиш чоғида санитария ҳолатини яхшилаш ва эпиде-мияга қарши тадбирларини ўтказадилар; ❖ Ўзбекистон Республикасининг Бош санитария врачлари билан келишган ҳолда инаҳарлар ва туманларнинг бош давлат санитария врачларини тайинлайдилар.

Микроиклим – ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракати тезлиги каби кўрсаткичларни муҷассамлаштирувчи ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб боровчи хоналардаги иқлим. Хоналардаги иқлим кўрсаткичлари: ҳаво ҳароратини Цельсийда – термометр ёки термограф ёрдамида, нисбий намликни фоиз ҳисобида – гигрограф, гигрометр ёки психрометрлар ёрдамида, ҳаво ҳаракати м/сек. – тезлиги эса анимометрлар орқали ўлчанади. Масалан, хоналарда ҳаво ҳаракати 0,2–1,5 м/сек. дан ошмаслиги гигиеник хавфсизлик талабларига мос келади. Таълим самараси ёки меҳнат самарадорлиги иссиқлик нурлари тезлиги, ҳаво намлиги ва атмосфера босими орқали оптималлаштирилади.

Инсон меҳнат фаолияти энергия сарфига кўра 3 турга ажратилади: 1-категория 173 Вт гача (енгил ишлар), 2-категория (ўртача тоифадаги ишлар) 174–293 Вт, 3-категория (огир ишлар) 293 Вт дан юқори.

Абсолют намлик – муайян ҳажмдаги атмосфера ҳавосида сув парлари массаси. У хона ҳароратига боғлиқ эмас.

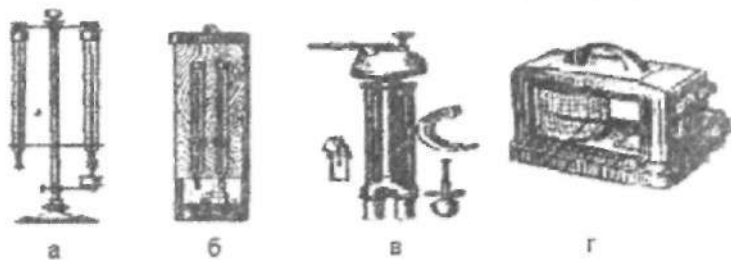
Максимал намлик – муайян ҳарорат-температурада хонада максимал даражадаги ҳаво парлари.

54-чизма. Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида микроиклим кўрсаткичлари

$$B = \frac{A}{M} \cdot 100\% \quad , \quad \frac{\Gamma}{M^3} \quad \text{ёки} \quad \left(\frac{\text{кг}}{\text{м}^3} \right)$$

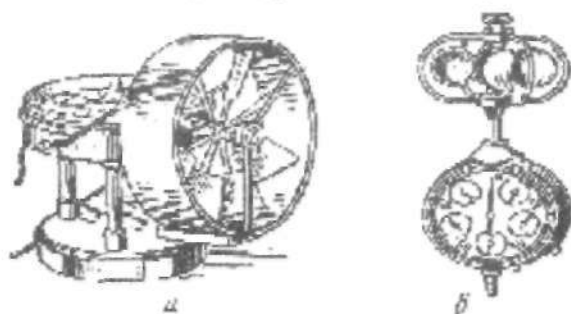
A – абсолют намлик, M – максимал намлик.

55-чизма. Намликни ўлчаш асбоблари ва ускуналари

а, б – Август психрометри. в – Асманинг аспирацион психрометри.
г – Гигрограф М-32

56-чизма. Ҳаво ҳаракат тезлигини ўлчовчи асбоблар

а–Парракли анимометрлар, б–Косачали анимометрлар.

57-чизма. Ишлаб чиқариш хоналари ва иш жойлардаги ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракат тезлигининг энг қулай миқдорлари (ГОСТ 12.1.005-88 МХСМ)

Йил давлари	Иш топфалари	Ҳаво		
		ҳарорати, $^{\circ}\text{C}$	нисбий намлиги, %	ҳаракат тезлиги, м/с
Совуқ давр	Енгил – I	20–23	60–30	0,2
	Ўртача оғирликдаги II-а	18–20	60–40	0,2
	Ўртача оғирликдаги II-б	17–19	60–40	0,3
	Оғир – III	16–18	60–40	0,3
Илик давр	Енгил – I	20–25	60–40	0,2
	Ўртача оғирликдаги II-а	21–23	60–40	0,3
	Ўртача оғирликдаги II-б	21–25	60–40	0,4
	Оғир – III	18–21	60–40	0,5
Иссик давр	Енгил – I	20–30	60–40	0,3
	Ўртача оғирликдаги II-а	21–25	60–40	0,4–0,5
	Ўртача оғирликдаги II-б	21–25	60–40	0,5–0,7
	Оғир – III	21–25	60–40	0,5–1,0

58-чизма. Йилнинг совуқ ва илик даврида ишлаб чиқариш хоналарининг ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракат тезлигининг йўл қўйиладиган миқдори

Иш топфалари	Ҳаво			
	Ҳарорати, °C	Нисбий намлиги %	Ҳаракат тезлиги м/с	Ташқаридаги ҳаво ҳарорати °C
Енгил – I	19–25	75	0.2	15–30
Ўртача оғирликдаги II- а	17–23	75	0.2	15–30
Ўртача оғирликдаги II-б	15–21	75	0.2	15–30
Оғир – III	13–19	75	0.2	15–30

Термогуляция – бу инсон аъзоларининг физиологик ва кимёвий жараёнлар таъсирида тана ҳароратининг бир хил даражада (36–37 °C) сақлаб туриш қобилияти.

Енгил жисмоний ишлар (I категория) – ўтириб, тик туриб ёки юриш билан боғлиқ ҳолда бажариладиган, бироқ мунтазам жисмоний, зўриқиш ёки юкларни кўтаришни талаб қилмайдиган ишлар, энергия сарфи соатига 150 ккал ни ташкил этади. Бунга тикувчилик корхонаси, аниқ асбобсозлик ва шу каби корхоналар киради.

Ўртача оғирликдаги жисмоний ишлар (II категория) – соатига 151–250 ккал энергия сарфланадиган фаолият турлари. Бунга доимий юриш ва оғир бўлмаган (10 кг гача) юкларни ташини билан боғлиқ бўлган ишлар киради. Масалан, йиғирув-тўкиш ишлари, механик-йиғув, пайвандлаш цехларидаги ишлар шулар жумласидандир.

Оғир жисмоний ишлар (III категория) – мунтазам жисмоний зўриқиш, хусусан оғир юкларни (10 кг дан ортиқ) муттасил бир жойдан иккинчи жойга кўчириш ва кўтариш билан боғлиқ ишлар. Бунда энергия сарфи соатига 251 ккал дан юқори бўлади. Бундай ишлар темирчилик, қуюв ва бошқа қатор цехларда бажарилади.

Зарарли моддаларнинг иш ўрнидаги рухсат этилган миқдори (концентрацияси) деганда шу нарса тушуниладики, ҳар куни 8 соат иш давомида ёки бошқача иш тартибида, лекин haftасига 40 соатдан ошмайдиган иш куни билан таъминланганда бутун иш муддати

давонида, ҳозирги замон текшириш методлари билан аниқланганда ҳозирги ва келгуси авлодлар соғлигига путур етказувчи зарарли моддалар таъсир қилмайдиган миқдори тушунилади. Зарарли моддаларнинг иш ўрнида ҳаводаги рухсат этилган миқдорлари (концентрациялари) ва хавфлилик синфлари махсус давлат стандартларига келтирилган (ГОСТ 12.1.005-88 МХСМ).

Давлат стандартлари талабларига кўра рухсат этилган галла чангининг миқдори (концентрацияси) 4 мг/м^3 , ун чангининг миқдори – 6 мг/м^2 , аммиак – 20 мг/м^3 , марганец – $0,3 \text{ мг/м}^3$, кремний II оксиди – 4 мг/м^3 ва ҳоказолар.

Ёруғлик – атроф оламни кўриш учун Қуёш ва сунъий манбаларнинг ёруғлик энергиясидан фойдаланиш. Ўқиш ва меҳнат шароитини ёритишда одатда уч турдаги ёритиш усулларида фойдаланилади: табиий, сунъий, аралаш.

59-чизма. Хоналарни ёруғлик билан таъминлаш турлари

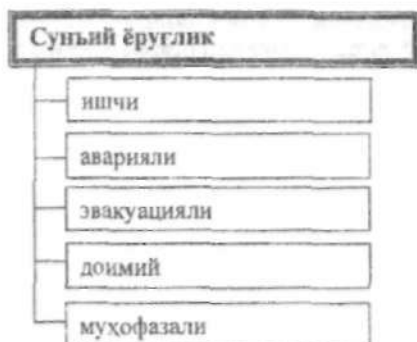

Табиий ёруғлик билан таъминлаш – Қуёшнинг ёруғлик энергияси билан оптимал даражада инсон фаолият юритиш шойларини ёритиш.

Сунъий ёруғлик билан таъминлаш – сунъий манбаларнинг ёруғлик энергияси билан оптимал даражада инсон фаолият юритиш шойларини ёритиш.

Аралаш ёруғлик билан таъминлаш – Қуёш ва сунъий манбаларнинг ёруғлик энергияси билан оптимал даражада инсон фаолият юритиш шойларини ёритиш.

60-чизма. Ўқув хоналарини суғъий ёруғлик билан таъминлаш турлари

61-чизма. Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида шовқин кўрсаткичлари

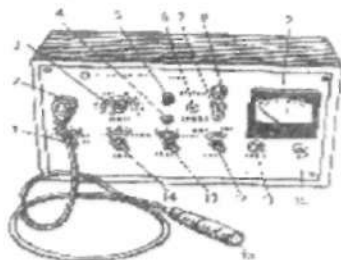
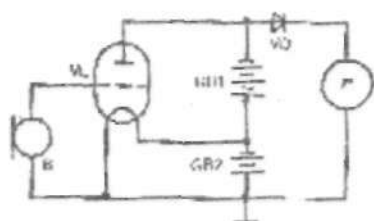
Газ муҳити учун товушнинг тарқалиш тезлиги қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$c_r = \sqrt{N\rho_{cm} / \rho} \text{ м/с}$$

Бу ерда:

N – адиабата кўрсаткичи бўлиб ҳаво учун $N=1,41$; ρ_{cm} ва ρ газнинг босими ва зичлиги Па ва $г/см^3$ ларда.

62-чизма. Шовқин ўлчагич ИШВ-1 нинг соддалаштирилган чизмаси ва умумий кўриниши

Шовқин – ҳаво муҳитининг ҳар хил такрорланма (частота) кучга эга бўлган товушларни ҳосил қиладиган тебранма ҳаракати. Кучли ва узоқ давом этадиган шовқин, соғлиққа салбий таъсир кўрсатади. Натижада киши умумий толиқади, диққат эътибори пасаяди, руҳий ҳис қилиши секинлашади ва чарчашини ошириб, иш

қобилиятини ҳамда хавфларга нисбатан эътиборини пасайтирибгина қолмай, юрак-томир тизими ва овқат ҳазм қилиш аъзоларининг фаолиятига таъсир қилиб, касб касаллиги ҳамда асаб бузилишининг аста-секин ривожланишига олиб келади. Масалан, озиқ-овқат саноати корхоналаридаги шовқин ҳосил бўлиш сабабларига кўра механик, аэрогазогидродинамик ва электромагнит шовқин турларига ажратилади. Нормал шароит учун товушнинг тарқалиш тезлиги – $C=344 \text{ м/с}$ ($t=200\text{C}$; $P=101330 \text{ Па}$).

Механик титраш – машина ва унинг қисмларини катта таъсирланма ва кичик амплитуда билан тебраниши.

Механик шовқинлар – машина ва унинг қисмларини ҳаракатланишидан, ташиладиган маҳсулотлардан, ишланадиган деталлар ва транспорт воситаларидан чиқадиган (занжирли ва тасмали узатмалар, кесилш натижасида ва ҳоказо) тебранима ҳаракати.

Аэрогазогидродинамик шовқинлар – газлар ва суюқликларни қувурлар орқали ҳаракатланиши, шамоллаткичлар, насос, ичдан ёниш, юргизгичларни ишлаши натижасида ҳосил бўладиган тебранима ҳаракатлар.

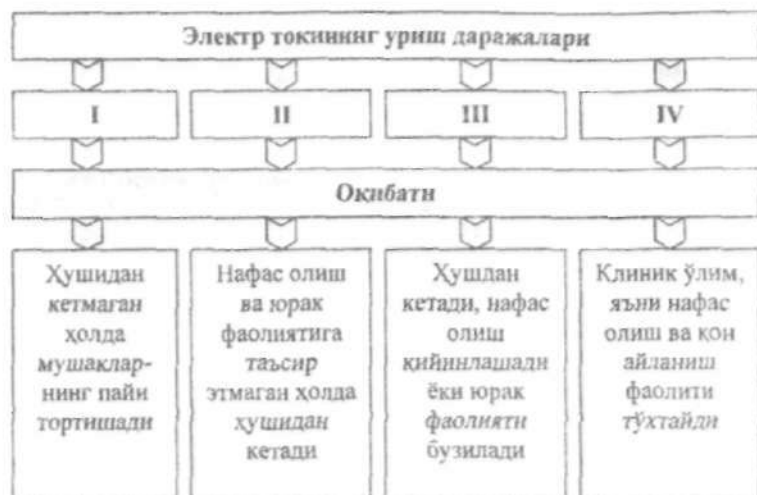
Электромагнит шовқинлар – ўзгарувчан токда ишлайдиган электр машиналари ва трансформаторларда ҳосил бўладиган тебранима ҳаракатлар.

Маҳаллий электржароҳатлар – организмларда яққол кўриниб турадиган маҳаллий тўқималарнинг бузилиши. Аксарият ҳолларда улар тери қаватининг жароҳати, айрим ҳолларда эса юмшоқ тўқималар, томирлар ва суякларда намоён бўлади.

63-чизма. Маҳаллий электр токи жароҳати кўринишлари

64-чизма. Электр токининг уриш даражалари

Электр токидан куйиш – электр токининг кириш, чиқиш ва ҳаракат йўлидаги инсоннинг ток ўтказувчи қисми билан алоқаси натижасида юзага келадиغان тўқималарнинг жароҳатланиши.

Электр токидан жароҳатланиш белгилари – электр токи таъсирида инсон терисининг юза қисмида кулранг ёки оч сариқ рангдаги аниқ чегараланган доғларнинг ҳосил бўлиши. У мазкур жароҳатланган кишиларнинг тахминан 20 фоизда учрайди.

Терининг металланиши – терига электр ёйи таъсирида металлнинг устки қатламидаги зарраларнинг эриган қисмининг сингиши.

Электроофтальмия – кучли ультрабинафша нурлари оқими таъсирида организмлар ҳужайраларида кўзнинг устки қобигини кимёвий ўзгаришни келтириб чиқарувчи яллиғланиш.

Механик шикастланиш – инсон танасидан ўтаётган электр токи таъсирида мушакларнинг кескин, беихтиёр, титраб қисқариши.

65-чизма. Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб боришда ток кучини қийматига кўра инсонга таъсир этиш даражалари

Ток кучи, мА	Ўзгарувчан ток (50 Гц)	Ўзгармас ток
0,6–1,5	Ток таъсири сезилади, бармоқ учлари секин кимирлайди	Сезилмайди

2-3	Бармоқ учлари тез-тез титрайди	Сезилмайди
7	Қўл бўғинлари шол бўлади	Қўлнинг кизиши сезилади
8-10	Қўлни ток манбаидан олиш кийинлашади, бармоқ ва бўғинларда каттик оғрик сезилади	Қизиш орта боради
10-15	Қўл бўйлаб кучли оғрик сезилади. Кўп ҳолларда қўлни ток манбаидан олиб бўлмайди	Қизиш янада кўпроқ орта боради
15-20	Қўл шол бўлади, ток манбаидан қўлни олиб бўлмайди, тўқималар ўта кизийди. Нафас олиш кийинлашади. Оғрик кучаяди.	Организм ўта кизийди ва тўқималар бир оз қисқаради
25-50	Қўл ва кўкракда кучли оғрик пайдо бўлади. Қўлда оғрик сезилади. Нафас олиш оғирлашади, токни кўп ўтиши натижасида нафас олиш йўлини шол бўлиши эҳтимоли бор	Қўлда каттик оғрик пайдо бўлади
50-80	Нафас олиш тўхтайтиди ва юракнинг фибрилляцияси бошланади	Қўл тўқималари қисқаради ва нафас олиш оғирлашади
90-100	Нафас олиш тўхтайтиди ва уч сониядан ортиқ ток ўтганда юрак тўхтайтиди	Нафас олиш тўхтайтиди
100 оғрик	Терининг қуйиш жараёни бошланади	Одам қурбон бўлади

Электр токининг уриши – электр токни организмдан ўтиши натижасида мушакларни қисқаришига олиб келувчи тўқималар ҳаракати.

Электр токидан қуйишда биринчи ёрдам кўрсатиш – инсонни электр токи уриши натижасида инсонларни қуйиши, титраши, ҳушидан кетиши каби ҳолатларда уларга кўрсатиладиган биринчи ёрдам. Улар қуйидагилардан иборат:

- ✓ ёрдам кўрсатиш қондаларига амал қилиш;
- ✓ электр манбаларини узиб қўйиш ва жабрланган инсонга яқинлашмаслик;
- ✓ ҳодиса содир бўлган жойда электр узатиш линияси ва симлари ётган тақдирда ўт ўчириш командаси ёки электриклар бригадасини кутиш;
- ✓ усти очик сим автомобиль корпусида ётган бўлса, машинадаги инсонларга жойларида қолишни талаб қилиш;
- ✓ жабрланувчини дастлаб кўздан кечиришда унинг нафас олишининг бузилиши ёки юракнинг тўсатдан тўхташи белгиларини диққат билан кузатиш;
- ✓ жабрланувчини иккиламчи кўздан кечиришда инсон жароҳатларини аниқлаш ва жароҳатларга стерилланган боғлам қўйиш;
- ✓ яшин уришидан жабрланган инсонда қуйишидан ташқари суякларни синиши кузатишганда уларни жойидан қимирлатмаслик ва ҳ.к.

66-чизма. Ёнғиннинг келиб чиқиш сабаблари

Ёнғиннинг келиб чиқиш сабаблари			
Ижтимоий	Технологик	Табиий	ва бошқалар
Инсон олов ва енгил ёнувчи буюмлардан фойдаланганда	Машина ва ускуналарни носозлиги, ишдан чиқиши, материал ва моддаларнинг қайта ишлаш технологиялари такомиллаштирилмаганида	Табиий тусдаги фавқулодда вазиятларда	Таълим, тарбия ва турли синов ишларини олиб бориш кабиларда

67-чизма. Ёнғиннинг хавfli омиллари

Х А В Ф Л И О М И Л Л А Р	→ Аланга ва учкун чиқиши
	→ Иссиқ оқимларнинг юзага келиши
	→ Атроф-муҳит хаво ҳароратининг кўтарилиши
	→ Кислород концентрациясининг пасайиши
	→ Тутунда кўришнинг пасайиши
	→ Заҳарли маҳсулотларнинг ёниш ва термик парчаланишининг концентрациялашуви

Ёнғин – одамларнинг ҳаёти ва (ёки) соғлиғига, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига, шунингдек атроф табиий муҳитга зарар етказадиган, назорат қилиб бўлмайдиган ёниш.

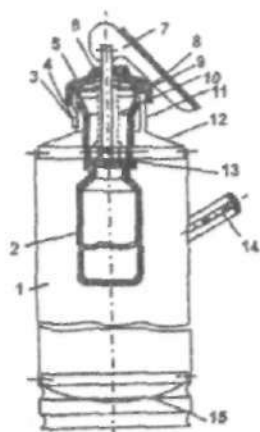
Чақнаш – ёнувчи модда буги билан ҳаво ёки кислород аралашмасининг аланга, электр токи учқунли ёки қизисан нарсаларга унинг тегиши натижасида юзага келаётган бир лаҳзали ҳолат.

Портлаш – модданинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга жадал суръатда ўтиши бўлиб, ундан кўп миқдорда энергия чиқади ва сиқилган газлар ҳосил бўлади. Портлаш натижасида сиқилган газлар турли шаклдаги вайронагарчиликларга олиб келади.

68-чизма. Ёнгини ўчириш методлари ва воситалари

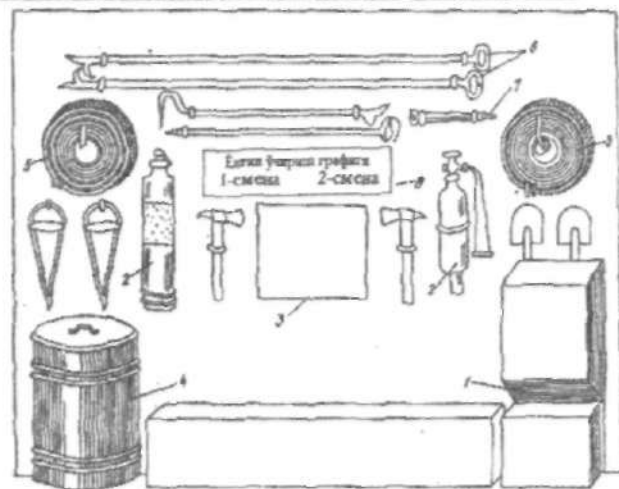
Ёнгини ўчириш методлари	Ёнгини ўчириш воситалари
Музлатиш	<ul style="list-style-type: none"> ➢ Сувнинг донмий оқими ёрдамида ➢ Сувнинг сочма оқими ёрдамида ➢ Ёнувчи моддаларни кўчириш ёрдамида ва х.к.
Изоляциялаш	<ul style="list-style-type: none"> ➢ Кўпик қатлами ёрдамида ➢ Ёнувчи моддаларда ёриқларни ҳосил қилиш ёрдамида ➢ Ёнгини ўчирувчи кукун қатлами ёрдамида ва х.к.
Аралаштириш	<ul style="list-style-type: none"> ➢ Сувнинг ингичка-сочма оқими ёрдамида ➢ Газ-сувли оқим ёрдамида ➢ Ёнмайдаган пар ва газлар ёрдамида ➢ Ёнувчи суюқликлар ёрдамида ва х.к.
Кимёвий тўхтатиш	<ul style="list-style-type: none"> ➢ Ёнгини ўчирувчи кукун ёрдамида ➢ Галондуглеводородлар ёрдамида ва х.к.

69-чизма. ОВП-10 русумидаги кимёвий-кўпикли ёнғин ўчириш қурилмаси

- 1) қурилма корпуси;
- 2) кислотали стакан;
- 3) муҳофаза мембранаси;
- 4) сочиш жойи;
- 5) қурилма қопкоғи;
- 6) шток;
- 7) даста;
- 8,9) резинали прокладкалар;
- 10) пружина;
- 11) оғзи;
- 12) қурилманинг устки қисми;
- 13) резинали клапан;
- 14) ён ушлағич;
- 15) қурилма туби

70-чизма. Ёнғин доскаси ва жиҳозларнинг жойланиши

- 1-қум ашиғи; 2-ўт ўчириш қурилмалари; 3-ёнғин хавфсизлик коңдаларини акс эттирувчи плакат; 4-сув бочкаси; 5-сув шлангалари; 6-темир найзалари (бағралар); 7-сув сачратғичи; 8-ёнғин ўчириш ишларини олиб бориш графиги.

Ўз-ўзидан алангаланиш – моддани маълум бир ҳароратгача қизиши натижасида билвосита аланганинг содир бўлиш ҳолати. Ўз-ўзидан алангаланиш ҳарорати модданинг ёниш хавфининг белгиловчи муҳим кўрсаткичидир.

Ёнғин назорати – ёнғин хавфсизлиги талабларига риоя қилинишини тегиштириш ва тегиштирув натижалари бўйича чора-тадбирлар кўриш тизими.

Ёнғинлар профилактикаси – ёнғинлар келиб чиқиши эҳтимолини истисно этишга ва уларнинг оқибатларини камайтиришга қаратилган огоҳлантириш чора-тадбирлар тизими.

Ёнғиндан сақлаш хизмати – инсон ҳаёти ва соғлиги, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки, атроф табиий муҳитни ёнғинлардан ҳимоя қилиш ҳамда турли объектлар, аҳоли пунктлари ва ҳудудларда ёнғин хавфсизлигини талаб даражасида сақлаб туриш мақсадига белгиланган тартибда ташиқл этилган бошқарув органлари, кучлар ва воситалар мажмуи.

Ёнғин хавфсизлиги – инсон, юридик ва жисмоний шахслар мол-мулкининг, шунингдек атроф табиий муҳитнинг ёнғиндан ҳимояланганлик ҳолати.

Ёнғин хавфсизлиги талаблари – ёнғин хавфсизлигини таъминлаш мақсадига қонун ҳужжатларида белгиланган ижтимоий ва (ёки) техник хусусиятга эга бўлган махсус шартлар.

Ёнғин хавфсизлиги талабларининг бузилиши – ёнғин хавфсизлиги талабларини етарли даражада бажармаслик.

Ёнғиннинг хавфли омиллари – инсонларни ҳалок бўлиши, захарланиши, жароҳатланиши ва моддий талафот келтирувчи ёнғинли кучлар.

Ёнғин-техник маҳсулот – ёнғин хавфсизлигини таъминлашга мўлжалланган махсус техник, илмий-техник ва интеллектуал каби маҳсулотлар.

Ёнғинга қарши режим – ёнғин хавфсизлиги талаблари бузилишининг олди олинishi ва ёнғинлар ўчирилишини таъминлаш юзасидан кишиларнинг хатти-ҳаракат қоидалари, ишлаб чиқаришини ташиқл этиш ва (ёки) биноларни (ҳудудларни) сақлаш тартиби.

Ёнғинга қарши алоҳида режим – ёнғин хавфи юқори бўлган даврда муайян ҳудудларда қонун ҳужжатларига мувофиқ ёнғин хавфсизлигининг қўшимча талабларини белгилаш тартиби.

71-чизма. Ҳаракат хавфсизлиги

Ҳаракат таркиби – транспорт оқимида турли транспорт воситаларининг нисбатини белгиловчи кўрсаткич. Бу кўрсаткич фойзда ёки улушда ўлчанади ва транспорт оқимининг тезлигига ва зичлигига катта таъсир кўрсатади.

Ҳаракат оқимининг тезлиги – йўл бўлақлари бўйича турли транспорт воситаларининг тезлигини алоҳида ва умумий ҳаракатланиш тезлигини белгиловчи кўрсаткич. У м/с ёки км/соат ўлчов бирлигида берилади.

Транспорт оқимининг зичлиги – бир километр узунликдаги йўлнинг муайян ҳаракат полосасидаги транспорт воситалари сони. У км/дона ўлчов бирлигида берилади. Мазкур кўрсаткич ҳаракат таркиби, унинг тезлиги ва йўл шароитига қараб ўзгаради. Енгил автомобиллардан иборат максимал транспорт оқимининг зичлиги

$q_{max} = 200$ авт/км, бунда $V=0$ км/соат. Транспорт оқимининг оптимал зичлиги $q_{opt} = 15-25$ авт/км.

Транспорт ҳаракатининг ушланиши (пробка) – муайян йўл участкасида транспорт ҳаракатининг ўрнатилган тезликка нисбатан пасайиши.

Пиёдаларнинг ҳаракат миқдори – маълум йўл кесимида муайян вақт бирлигида ўтган пиёдалар сони. У пиёда/соат ёки пиёда/сутка ўлчов бирлигида белгиланади.

72-чизма. Пиёдалар учун ҳаракат хавфсизлиги

Пиёдалар ҳаракат тезлиги – пиёдаларнинг ёши, психологик ҳолати, ҳаракатланиш мақсади, қатнов зичлиги кабиларга боғлиқ инсонларнинг ҳаракат қилиш тезлиги. У ўртача 1,8–5,7 км/соат тезликни ташкил этади.

Пиёдалар оқимининг зичлиги – пиёдалар сонини ҳаракатланиш йўлакчасининг 1м^2 майдонига тўғри келадиган нисбат. Пиёдалар оқимининг зичлиги тротуарнинг энига ва пиёдаларнинг ҳаракат миқдорига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб, уларнинг нисбати пиёдаларнинг ҳаракатланиш қулайлигини белгилайди. Масалан, Вилнюс шаҳри марказий проспектидаги пиёдалар зичлиги $0,6\div 1,2$ пиёда/ км^2 ташкил этади, катта шаҳарларда эса бу кўрсаткич $3\div 4$ пиёда/ м^2 . Санкт-Петербургдаги Невский шоҳ кўчасида пиёдалар ҳаракат миқдори 20.000 пиёда/соат.

73-чизма. Шошилчи биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш тизими

Дисмургия – боғламлар ҳар хил жароҳатларда ва касалликларда уларни тўғри ишлатиш, бойлаш тўғрисидаги таълимот.

Терминал ҳолат – бу ҳаёт билан ўлим орасидаги чегара.

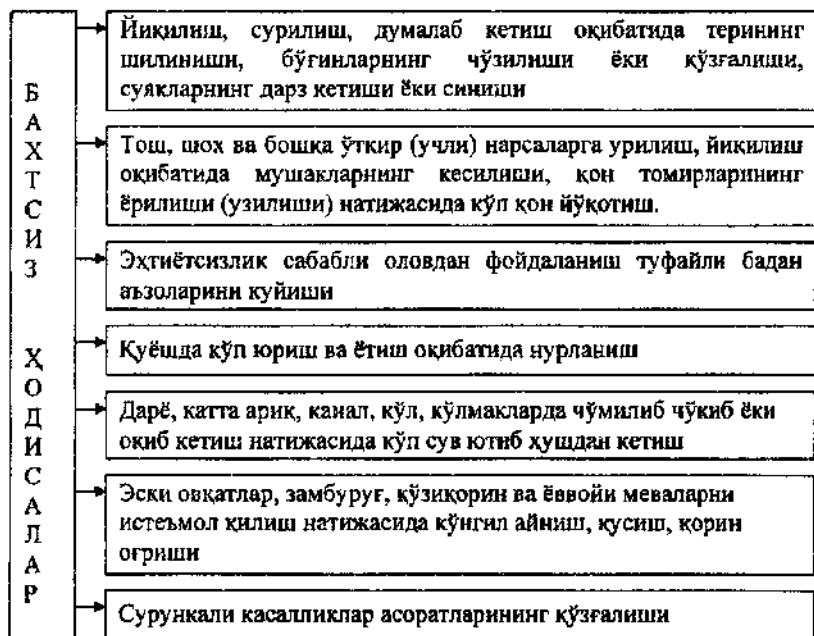
Сайр қилиш – кенг, оммага қулай бўлган пиёда, чангида, велосипед, қайиқ ва бошқа воситалар ёрдамида юриб соғлиқни яхшилаш, организмни чиниқтириш мақсадида уюштирилаётган қисқа муддатли оммабоп туризм шаклидир.

Экскурсия – жамоа бўлиб бирор объектга (музей, стадион, ўрмон ва ҳоказо) илмий қидирув ёки ўқув мақсадида, умумий маданий дам олиш учун ўтказиладиган тадбирлар ҳисобланади.

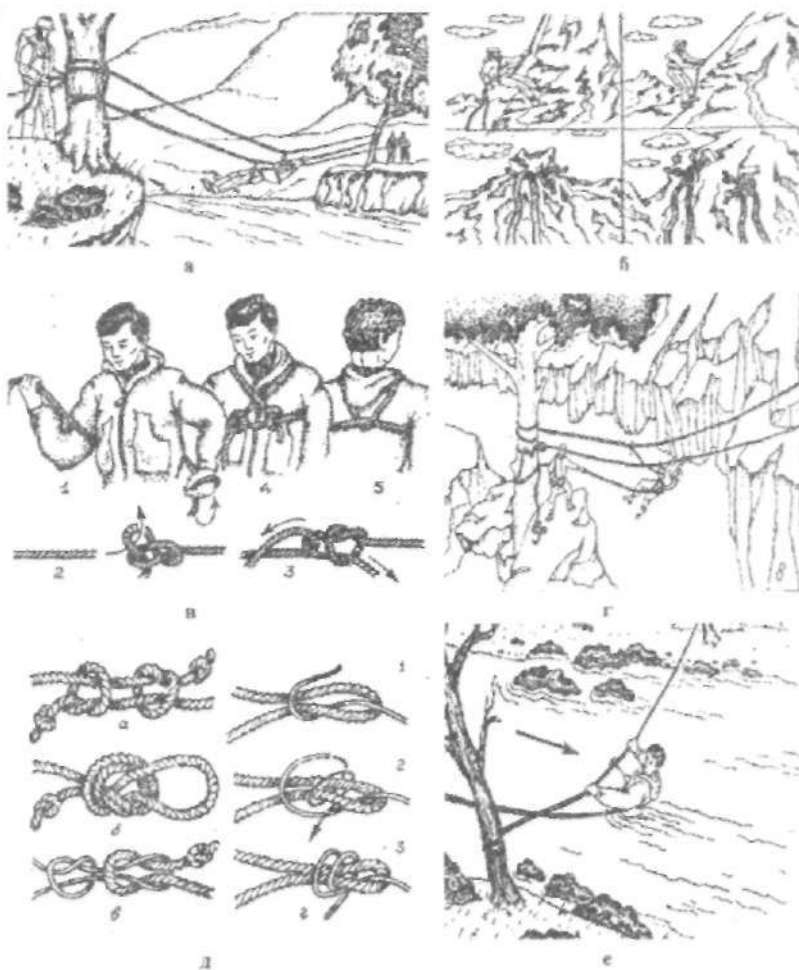
74-чизма. Туризм турлари

75-чизма. Туризмдаги бахтсиз ҳодисаларнинг кўринишлари

76-чизма. Саёхат хавфсизлигини таъминлашда аркондан фойдаланиш усуллари

а— арконни дарахтларга мустаҳкамлаш усуллари; б— аркондан фойдаланиш усуллари; в— арконни танага боғлаш усуллари; г— тоғли жойларда арконда осилиб ўтиш; д— арконни боғлаш усуллари; е— чуқур сувдан ўтиш усули

Походлар – ташикий равишида гуруҳ бўлиб пиёда, велосипед, чанги, қайиқ ва шу каби воситалар ёрдамида жисмоний чиниқиш, ўлкани ўрганиш, ижтимоий-фойдали меҳнат қилиш мақсадида уюштирилади.

Экспедиция – туристик саёҳат бўлиб, у бирон объектни (географик, геологик, ўлкашунослик, тарихий ва бошқалар) ўрганиш мақсадида уюштирилади.

Хаваскорлик саёҳатлари – жисмоний маданият жамоалари кенгашлари, спорт клублари, туристлар клуби, маданият клублари, туристлар оромгоҳлари, базалари, болалар туристик станциялари, мактаблар, ўқувчилар уйлари ва алоҳида туристлар гуруҳлари томонидан уюштирилади.

Туристик жамоа – саёҳатчиларнинг бошланғич ташкилоти ёки уюшмаси. Яъни таълим муассасалари ва ишлаб чиқариш корхоналарининг таркибида жамоатчилик асосида мазкур жамоа тuzилади.

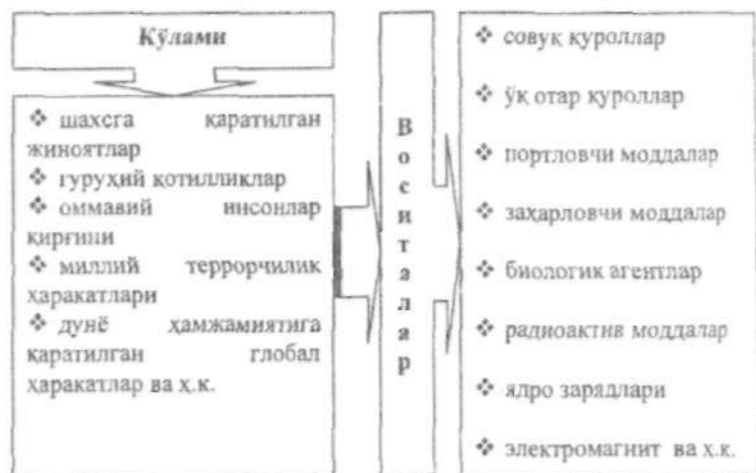
Саёҳатларда биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш – инсонни саёҳат вақтида жароҳатланиши, шикастланиши, суякларни синиши ёки дарз кетиши каби ҳолатларда уларга кўрсатиладиган биринчи ёрдам. Улар қуйидагилардан иборат:

- ✓ енгил яраларни артиб-тозалаб (спирт ёки одекалон) боғлаш.
- ✓ қон томирларидан қоннинг отилиб ёки тўхтовсиз оқиб турган жойнинг юқори қисмини қисиб (жугут ёки рўмол билан) боғлаш.
- ✓ қўл ёки оёқларнинг бўғини чиқса ёки суяклар синса ёғочлардан мослама (шина) ясаб уни қўшиб боғлаш.
- ✓ юриш ҳолига эга бўлмаганларни 2–3 киши бўлиб қўлда ёки таёқлардан ясалган замбилларда (носилка) кўтариб тегишли жойга олиб бориш.
- ✓ куйишнинг даражаларига қараб ёғ (вазелин) суртиш ва боғлаш.
- ✓ сувда чўкиб ёки йиқилиб хушсиз бўлганларга сунъий нафас олдириш, оғзига пуфлаш. Ичидан сувни чиқариш учун уни қорни билан тиззага ётқизиш, белидан (орқасидан) босиш, оғзини очиб рўмолни (қошиқ ёки бирорта буюм) тишлатиш.

77-чизма. Терроризм турлари

78-чизма. Террорчилик кўлами ва уни амалга оширишда фойдаланиладиган воситалар

Терроризм – сиёсий, диний, мафқуравий ва бошқа мақсадларга эришиш учун шахснинг ҳаёти, соғлиғига хавф тугдирувчи, мол-мулк ва бошқа моддий объектларнинг йўқ қилиниши (шикастлантирилиши) хавфини келтириб чиқарувчи ҳамда давлатни, халқаро ташкилотни, жисмоний ёки юридик шахсни бирон-бир ҳаракатлар содир этишига ёки содир этишдан тийилишига мажбур қилишига, халқаро муносабатларни мураккаблаштиришига, давлатнинг суверенитетини, ҳудудий яхлитлигини бузишига, хавфсизлигига путур етказишига, қуролли можаролар чиқаришни кўзлаб иттифоқликлар қилишига, аҳолини қўрқитишига, ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришига

қаратилган, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига жавобгарлик назарда тутилган зўрлик, зўрлик ишлатиши билан кўрқитиши ёки бошқа жиноий қилмишлар.

Террорчи – террорчилик фаолиятини амалга оширишда иштирок этаётган шахс.

Террорчилик гуруҳи – олдиндан тил бириктириб террорчилик ҳаракатини содир этган, бундай ҳаракатга тайёргарлик кўрган ёки уни содир этишига сулиқасд қилган шахслар гуруҳи.

Террорчилик ташкилоти – икки ёки undan ортиқ шахснинг ёки террорчилик гуруҳларининг террорчилик фаолиятини амалга ошириши учун барқарор бирлашуви.

Террорчиликка қарши операция – террорчилик ҳаракатига чек қўйиши ва унинг оқибатларини минималлаштириши, шунингдек жисмоний шахсларнинг хавфсизлигини таъминлаш ҳамда террорчиларни зарарсизлантиришига қаратилган, келишилган ва ўзаро боғлиқ махсус тадбирлар мажмуи.

Террорчилик фаолияти – террорчилик ҳаракатини уюштириши, режалаштириши, тайёрлаш ва амалга оширишдан, террорчилик ҳаракатига undan, террорчилик ташкилотини тузишдан, террорчиларни ёллаш, тайёрлаш ва қуроллантиришдан, уларни молиялаштириши ва моддий-техника жиҳатидан таъминлашдан иборат бўлган фаолият.

Террорчилик ҳаракати – гаровда ушлаб туриши учун шахсларни қўлга олиши ёки ушлаб туриши, давлат ёки жамоат арбобининг, аҳолининг миллий, этник, диний, бошқа гуруҳлари, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлар вакилларининг ҳаётига таъжовуз қилиши, давлат ёки жамоат аҳамиятига молик объектларни босиб олиши, шикастлантириши, йўқ қилиши, портлатишлар, ўт қўйишлар, портлатиши қурималарини, радиоактив, биологик, портловчи, кимёвий, бошқа захарловчи моддаларни ишлатиши ёки ишлатиши билан кўрқитиши, ер усти, сув ва ҳаво транспорти воситаларини қўлга олиши, олиб қочиши, шикастлантириши, йўқ қилиши, аҳоли гавжум жойларда ва олмавий тадбирлар ўтказилаётганда ваҳима кўтариши ва тартибсизликлар келтириб чиқариши, аҳоли ҳаётига, соғлиғига, жисмоний ёки юридик шахслар мол-мулкига авариялар, техноген хусусиятли ҳалокатлар содир этиши йўли билан зарар етказиши ёки хавф тугдириши, таҳдидни ҳар қандай воситалар ва усуллар билан ёйиши тарзида террорчилик тусидаги жиноятларни, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида ва халқаро ҳуқуқнинг умум

этироф этилган нормаларида белгиланган террорчилик тусидаги бошқа ҳаракатларни содир этиш.

Халқаро терроризм – бир давлат ҳудуди доирасидан ташқариса чиқадиган терроризм.

Вазият – муайян бир ҳолатни юзага келтирувчи шароит.

79-чизма. Фавқулодда вазиятларни тарқалиш тезлигига кўра гуруҳлаш

80-чизма. Ўзбекистонда фавқулодда вазиятларнинг амалдаги ҳудудий таснифи

81-қизма. Ўзбекистонда амалдаги фавқулодда вазиятлар таснифи

ФВлар келиб чиқиш манбасига кўра гуруҳланиши		
Табий	Техноген	Экологик
<p>1) экологик хавфли ҳодисалар: zilzilalar, er kúchishlari, tog úpirilishlari va boshqalar</p> <p>2) гидрометеорологик хавфли ҳодисалар: сув тошқинлари, шеллар, қор кúчкилари, қучли шамоллар (довуллар), жала ва бошқалар</p> <p>3) Фавқулодда эпидемиологик, эпизотик ва эпифитотик вазиятлар; алоҳида хавфли инфекциялар (улат, вабо, саргайма, иситма) юқумли касалликлар, терлэма, Брил касаллиги, Сибир яраси, кутурниш, вирусли инфекциялар – СПИД;</p>	<p>1) Транспортлардаги авария ва ҳалокатлар (кема, самолёт, темир йул, вокзал)</p> <p>2) Кимёвий хавфли объектлардаги авариялар;</p> <p>3) Ёнгин-портлаш хавфи мавжуд бўлган объектлардаги авариялар;</p> <p>4) Энергетика ва коммунал тизимдаги авариялар; (ГЭС, ГРЭС)</p> <p>5) Бишо ва иншоотларнинг бирдан қулаб тушиши билан боғлиқ авариялар;</p> <p>6) Радиоактив ва бошқа хавфли ҳамда экологик жиҳатдан зарарли моддалардан фойдаланиш ёки уларни сақлаш билан боғлиқ авариялар;</p> <p>7) Гидротехник иншоотлардаги ҳалокатлар ва авариялар, сув омборлари, каналлар</p>	<p>1) Қуруқлик (тушроқ, ер ости)нинг ҳолати ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар (фойдали қазилмаларни қазиб чоғида, ҳалокатли кúчкилар);</p> <p>2) Атмосфера таркиби ва хоссалари ўзгариши билан боғлиқ бўлган вазиятлар (ҳаво муҳитининг зарарли газлар билан ифлосланиши);</p> <p>3) Гидросфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар (Ер юзаси ва ости сувларининг сиккув ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши оқовалари).</p>

Фавқулодда вазият – 1. Одамлар қурбон бўлишига, уларнинг соғлиги ёки атроф табиий муҳитга зарар етишига, жисдий моддий талафотлар келтириб чиқаришига ҳамда одамларнинг ҳаёт фаолияти шароити издан чиқишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган авария, ҳалокат, хавфли табиий ҳодиса, табиий ёки бошқа офат натижасида муайян ҳудудда юзага келган ҳолат. 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. Табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида технотизимларда қутулмаган тарзда юзага келган салбий ҳолат.

82-чизма. Ўзбекистонда фавқулодда вазиятларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

ФВда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари*	
(ЎЗ Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофиза қилиш тўғрисидаги Қонунининг 15 - 16-моддаларига мувофиқ)	
Ҳуқуқлари	Мажбуриятлари
<ul style="list-style-type: none"> ▪ ФВ рўй берганда ҳаётлари, соғликлари ва шахсий мол-мулклари муҳофазаланиши. ▪ Умумий ва яққа муҳофазаланиш воситаларидан, маҳаллий ҳокимият органларининг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ФВда аҳолини муҳофиза қилиш учун мўлжалланган бошқа мол-мулкдан фойдаланиш. ▪ Мамлакат ҳудудининг муайян жойларида бўлганда улар дуч келиши мумкин бўлган хавф-хатар даражаси тўғрисида ҳамда зарур хавфсизлик чоралари ҳақида хабардор бўлиш. ▪ ФВ рўй берган зоналарда ишлаганлиги учун bepул tibбий хизмат, компенсациялар ва бошқа имтиёзлар олиш. ▪ ФВни бартараф этиш мобайнида мажбуриятларини бажариш чоғида соғлиғига етказилган зарар учун компенсациялар ҳамда имтиёзлар олиш. ▪ Аҳоли ва ҳудудларни ФВдан муҳофиза қилиш мажбуриятларини бажариш чоғида орттирган касаллиги муносабати билан меҳнат қобилиятини йўқотганда, ногиронлиги меҳнатда майиб бўлиш оқибатида келиб чиққан ходимларга белгиланган тартибда пенсия олиш. ▪ Давлат ижтимоий сугуртаси тартиби ва шартлари, компенсациялар ва имтиёзлар турлари ҳамда миқдорлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Хавфсизлик чораларига риоя этишлари, ишлаб чиқариш ва технология интизоми, экологик хавфсизлик талаблари ФВлар рўй беришига олиб келиши мумкин бўлган тарзда бузилишига йўл қўймасликлари. ▪ Муҳофазаланишнинг асосий усулларини, жабрланганларга бирламчи tibбий ёрдам кўрсатиш йўллариини ўрганишлари ҳамда ўз билим ва амалий кўникмаларини такомиллаштиришлари. ▪ ФВ рўй беришига олиб келиши мумкин бўлган авариялар, офатлар ва ҳалокатлар таҳдидидан дарак берувчи аломатлар борлиги тўғрисида тегишли органларга хабар беришлари; ▪ ФВ таҳдид солган ва бошланган шароитларда оғоҳлантириш белгиларини, юриш-туриш қоидалари ва ҳаракат қилиш тартиби, умумий ва яққа муҳофазаланиш воситаларидан фойдаланиш усулларини билишлари; ▪ зарурат бўлганда авария-қутқарув ишлари ва кечиктириб бўлмайдиган бошқа ишларни ўтказишда ёрдамлаштиришлари шарт.

* Миллий қонуinchликка мувофиқ улар бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари мумкин.

Аҳолини ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофиза қилиш – 1. *Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш чоралари, усуллари, воситалари тизими, савб-ҳаракатлари мажмуи.* 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофиза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. *Технотизимларда аҳоли ва унинг яшаш муҳитини қутилмаган табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида юзага келиши мумкин салбий ҳолатлардан сақлашга оид чора-тадбирлар тизими.*

Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш – 1. *Олдиндан ўтказиладиган ҳамда фавқулодда вазиятлар рўй бериши хавфини имкон қадар камайтиришга, бундай вазиятлар рўй берган тақдирда эса, одамларнинг ҳаётини асраб қолиш ва соғлигини сақлашга, атроф табиий муҳитга етказиладиган зарар ва моддий талафотлар миқдорини камайтиришга қаратилган тадбирлар комплекси.* 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. *Технотизимларда аҳоли ва унинг яшаш муҳитини қутилмаган табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида юзага келиши мумкин салбий ҳолатлардан сақлаш профилактикасига оид чора-тадбирлар тизими.*

Фавқулодда вазиятларни бартараф этиш – 1. *фавқулодда вазиятлар рўй берганда ўтказиладиган ҳамда одамларнинг ҳаётини асраб қолиш ва соғлигини сақлашга, атроф табиий муҳитга етказиладиган зарар ва моддий талафотлар миқдорини камайтиришга, шунингдек фавқулодда вазиятлар рўй берган зоналарнинг кенгайишига йўл қўймайлик ҳамда хавфли омиллар таъсирини тугатишга қаратилган қутқарув ишлари ва кечиктириб бўлмайдиган ишлар комплекси.* 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. *Технотизимларда аҳоли ва унинг яшаш муҳитини қутилмаган табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида юзага келиши мумкин салбий ҳолатларни қайта тиклашга оид чора-тадбирлар тизими.*

Локал фавқулодда вазият – *бирор объектга тааллуқли бўлиб, унинг миқёси ўша объект ҳудуди билан чегараланади.* Бундай вазият натижасида 10 дан зиёд бўлмаган одам жабрланади ёки 100 дан ортиқ бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқ бўлмаган миқдорини ташкил этган ҳисобланади.

83-чизма. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ваколатлари

(ЎзР Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда
вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисидаги Қонунининг 7 – 8-моддаларига мувофиқ)

Вазирлар Маҳкамаси	Фавқулодда вазиятлар вазирлиги
<ul style="list-style-type: none">▪ ФВни бартараф этиш учун молиявий ва моддий ресурслар давлат резервлари яратилишини таъминлайди ҳамда улардан фойдаланиш тартибини белгилайди.▪ ФВнинг олиш ва уларни бартараф этишга оид кучлар ва воситаларни молия ҳамда ресурс жиҳатидан таъминлашни, уларни махсус техника ва бошқа моддий-техника воситалари билан жиҳозлашни амалга оширади.▪ Вазирликлар, идоралар, ижро ҳокимияти маҳаллий органларининг аҳолини ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолияти устидан назоратни амалга оширади.▪ ФВ таснифини тасдиқлайди ҳамда уларни бартараф этишда ижро ҳокимияти органлари иштироки даражасини белгилайди;	<ul style="list-style-type: none">▪ ФВнинг олдини олиш, бундай вазиятларда одамларнинг ҳаётини асраб қолиш ва соғлигини сақлаш, моддий ва маданий бойликларни муҳофаза қилиш, шунингдек ФВ оқибатларини бартараф этиш ва зарарини камайтириш юзасидан чоралар ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш.▪ аҳолини ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш соҳасида махсус дастурлар ишлаб чиқилиши ва илмий тадқиқотлар амалга оширилишини ташкил этади▪ Ўз ваколати доирасида вазирлик ва идоралар, корхона, муассаса ва ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади▪ бошқарув органларининг, аҳолини ва ҳудудларни муҳофаза қилиш кучлари ва воситаларининг ФВ шароитида ҳаракат қилишга тайёр бўлишини ташкил этади;▪ ФВни бартараф этиш кучлари ва воситалари бошқарувини амалга оширади, бошқарув пунктлари, хабар бериш ва алоқа тизимларини тузади▪ ФВ шароитида авария-қутқарув ишлари ва кечиктириб бўлмайдиган бошқа ишлар ўтказилишини ташкил этади▪ аҳолини ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш талбирлари бажарилиши устидан давлат назоратини амалга оширади▪ ишлаб чиқариш ва ижтимоий объектлар бўйича лойиҳалар ва қарорлар юзасидан давлат экспертизаси ўтказилишида иштирок этади.

* Моддий қонуничилликка мувофиқ улар бошқа ваколатларни ҳам амалга оширишлари

84-чизма. Ўзбекистон Республикасида фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишнинг асосий принциплари

Маҳаллий тавсифдаги фавқулодда вазият – аҳоли яшайдиган ҳудуд (аҳоли пункти, шаҳар, туман, вилоят) билан чегараланади. Бундай вазият натижасида ўндан ортиқ, бироқ беш юздан кам бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1000 бараваридан ортиқни ташкил этган ҳисобланади.

Республика (миллий) тавсифдаги фавқулодда вазият – фавқулодда вазият натижасида беш юздан ортиқ одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 500000 бараваридан ортигини ташкил этадиган, ҳамда унинг минтақаси вилоят чегарасидан ташқарига чиқадиغان, республика миқёсида тарқалиши мумкин бўлган фавқулодда вазият тушунилади.

Трансчегаравий (глобал) тавсифдаги фавқулодда вазият - оқибатлари мамлакат ташқарисига чиқадиغان ёхуд фавқулодда

вазият чет элда юз берган ва Ўзбекистон худудига дахлдор ҳолат тушунилади. Бундай фалокат оқибатлари ҳар бир мамлакатнинг ички кучлари ва маблағи билан ҳамда ҳамжамият ташкилотлари маблағлари ҳисобига тугатилади.

85-чизма. Фавқулодда вазиятлар натижасида вайрон бўлган худудларда шикастланган кишиларни қидириш усуллари

86-чизма. АҚШда фавқулодда вазиятлар натижасида инсонларнинг қурбон бўлиши

Т/р	Ҳалокатли фавқулодда вазиятлар тури	Қурбонлар сони, кишидан нафар
1	Йўл транспорти ҳодисаси	$\frac{10\ 000}{3}$
2	Электр тоқининг уриши	$\frac{100\ 000}{6}$
3	Ёнгиндан куйиш	$\frac{100\ 000}{4}$
4	Заҳарланиш	$\frac{100\ 000}{2}$
5	Ишлаб чиқариш воситаларининг носозлиги	$\frac{100\ 000}{1}$
6	Яшин уриши	$\frac{10\ 000\ 000}{5}$
7	Бошқа фавқулодда вазиятлар	$\frac{100\ 000}{4}$

**87-чизма. Бирлашган миллатлар ташкилоти(БМТ)нинг
Қидирув ва қутқарув ташкилоти**

ФВДТнинг ҳудудий қўйи тизимлари -- Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида тузилади ва тегишли равишда туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар миқёсидаги бўлимлари ҳам ташкил этилади.

ФВДТнинг функционал қўйи тизимлари – вазирликлар, давлат қўмиталари, корпорациялар, концернлар, уюшмалар ва компаниялардаги тузилмаси. Битта идора битта ёки бир неча тизимга эга бўлиши, ёки умуман қўйи тизим ташкил этмаслиги, ёки бир неча вазирлик ва идоралар битта қўйи тизим ташкил этишлари мумкин. Ушбу масала ФВДТ тўғрисидаги Низомнинг 3-илоvasи (Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идораларининг аҳолини ва худудлари фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш бўйича функциялари) да баён этилган. Функционал қўйи тизимларнинг асосий вазифаси атроф табиий муҳит ва кучли хавfli объектлар ҳолатини кузатиш ва назорат қилишни амалга ошириш, шунингдек идорага қарашли объектларда уларнинг ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва улар оқибатларини бартараф этишдан иборат.

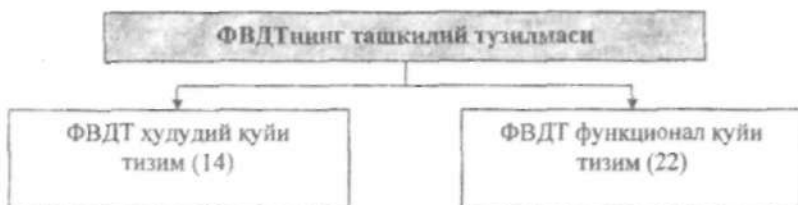
88-чизма. Фавақулдда вазият давлат тизимининг (ФВДТ) асосий вазифалари

Фавақулдда вазиятлар давлат тизимининг асосий вазифалари

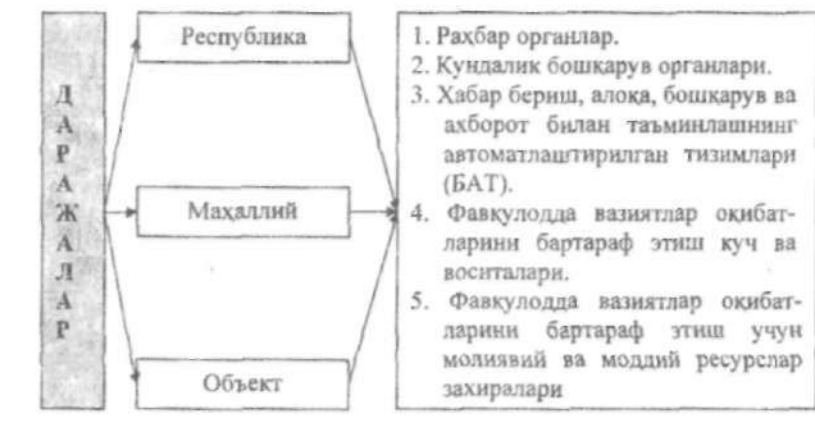
*ФВДТ тўғрисидаги Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамасининг 23.12.1998 йилдаги 558-сонли қарорига 1-илова), қўли тизимлар
тўғрисидаги низомлар (ҳар бир ҳўи тизим ўзининг низомини Ўзбекистон
Республикаси Фавақулдда вазиятлар вазирлиги билан келишилган ҳолда
таъдиқлайди)*

1. Тинчлик ва ҳарбий даврда аҳолини ва ҳудудларни фавақулдда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳасида ҳуқуқий ва иқтисодий меъёрий ҳужжатларнинг ягона концепциясини белгилаш, ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
2. Республика ҳудудида юзага келиши мумкин бўлган техноген ва табиий хусусиятга фавақулдда вазиятларни прогнослаш, уларнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини баҳолаш.
3. ФВларнинг олдини олишга, одамлар хавфсизлигини таъминлашга, хавфли технологиялар ва ишлаб чиқаришларнинг таваккалчилигини пасайтириш, мулкчилик шаклидан ва идоравий бўйсуннишдан қатъи назар, иқтисодиёт тармоқлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар фаолият кўрсатишининг барқарорлигини оширишга қаратилган мақсади ва комплекс илмий-техник дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
4. Бошқарув органлари ва тизимларнинг ФВнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш учун мўлжалланган куч ва воситаларининг доимий тайёрлигини таъминлаш.
5. Аҳоли ва ҳудудларни ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасидаги ахборотларни йиғиш, ишлаб чиқиш, алмашиш ва бериш.
6. Аҳолини, бошқарув органларининг, мансабдор шахсларини, ФВДТ кучлари воситаларини фавақулдда вазиятларда ҳаракат қилишга тайёрлаш.
7. ФВларни бартараф этиш учун молиявий ва моддий ресурслар захираларини яратиш.
8. Аҳолини ва ҳудудларни ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасида давлат экспертизаси, назорати ва текширувини амалга ошириш.
9. ФВлар оқибатларини бартараф этиш.
10. ФВлардан зарар кўрган аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишга оид тадбирларни амалга ошириш.
11. ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасида аҳолининг, шу жумладан уларнинг оқибатларини бартараф этишда бевосита қатнашган шахсларнинг ҳуқуқи ва мажбуриятларини амалга ошириш.
12. Аҳоли ва ҳудудларни ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик қилиш.

89-чизма. Фавкулотда вазият давлат тизимининг ташкилий тузилмаси

90-чизма. ФВДТнинг ташкилий ҳимояланиш даражалари

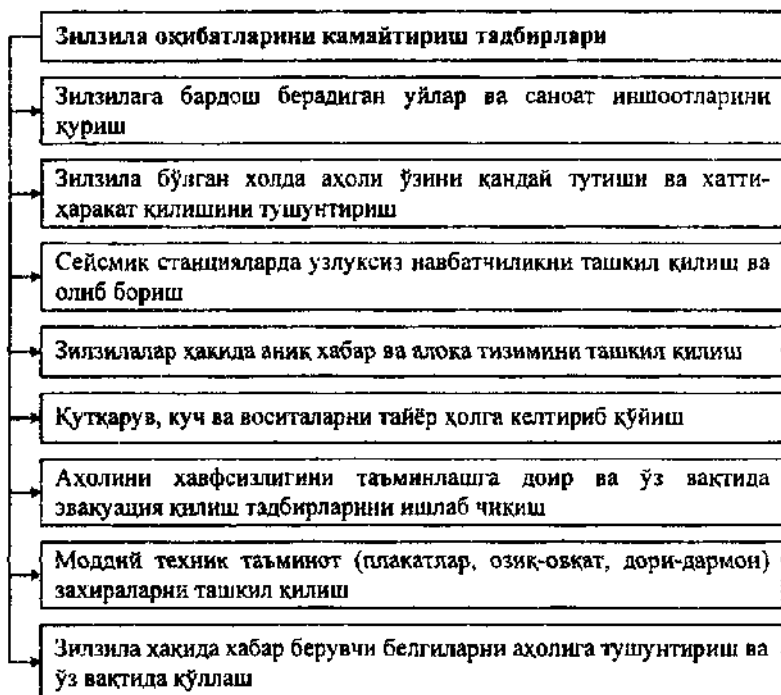
ФВДТ раҳбар органлари – аҳоли ва ҳудудларни фавкулотда вазиятлардан муҳофаза қилиш масалаларини ҳал этиш ваколатига кирадиган давлат бошқаруви, маҳаллий ҳокимият органлари тизими.

ФВДТнинг кундалик бошқарув органлари – бу ФВДТнинг тегишли ҳудудий ва функционал қуйи тизимларига ҳамда унинг бўғинларига бевосита кундалик бошқарувни амалга оширувчи бошқарув органларидир.

91-чизма. Зилзила ҳақида маълумот

Рихтер бўйича магнитуда	Дунё бўйича бир йилда зилзилаларнинг ўртача сони	Ернинг қимирлаш давомийлиги, секунд	Ернинг каттик қимирлаши камраб олган майдон радиуси, км
8,0-8,9	1	30-90	80-160
7,0-7,9	15	20-50	50-120
6,0-6,9	140	10-30	20-80
5,0-5,9	900	2-15	5-30
4,0-4,9	8000	0-5	0-15

92-чизма. Зилзила оқибатларини камайтириш тадбирлари

Зилзила – Ер ички энергиясининг ўзгариши, вулқон отилиши жараёнлари ва инсоннинг хўжалик фаолияти тўғрисида юзага келадиган табиий офат.

Энг кучли зилзила Ўзбекистонда 1902 йилда (8–9 балл) Андижонда, 1946 йилда Наманганда (Чотқол зилзиласи номи билан), Тошкентда 1868 ва 1966 йилларда (7–8 балл), Газлида 8–10 балл, Тожикистонда 1907 йилда, Хисорда (9–10 балл), 15га яқин қишлоқлар хонавайрон бўлган, 1000га яқин одам нобуд бўлган.

1911 йилда 18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси 9 баллик кучли зилзила туфайли Помир тоғида Мугроб водийси ёнбағирларида тарихда мисли кўрилмаган тоғ ўпирилиб, кўчки рўй берди. Кўчки Мугроб дарёсини бутунлай тўсиб қўйган ва “Учсой” тўғони ҳосил бўлиб, натижада жаҳонда энг йирик тоғ қўли пайдо бўлган. Сарез қишлоғининг ўрнида пайдо бўлган бу қўл, шу сув босган қишлоқнинг номи билан “Сарез” қўли деб аталган. Бугунги кунда ушбу тоғ қўлининг юзаси 80 км², узунлиги 60 км, чуқурлиги 500 м, умумий сув миқдори 17 млрд. м³ ни ташкил этади.

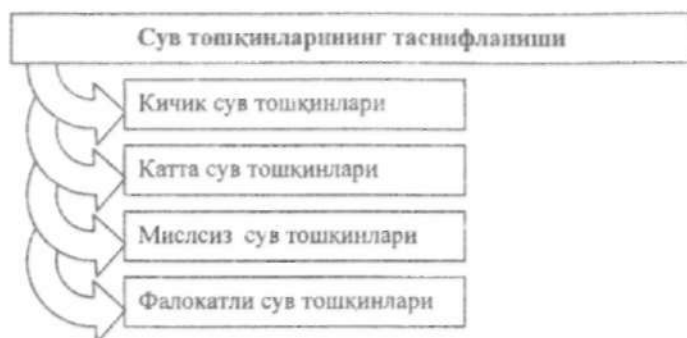
93-қизма. Сейсмик магнитуда, сунами магнитудаси ва асосий тўлқин баландлиги орасидаги боғланиш

Зилзила магнитудаси, балл	Сунами магнитудаси, балл	Асосий тўлқин баландлиги, м
7,5	1	2–3
8	2	4–6
8,25	3	8–12
8,5	4	14–20

94-қизма. Сувошти зилзила магнитудасидан сунамини пайдо бўлиш эҳтимоли

Сувошти зилзила магнитудаси, балл	Сунамини пайдо бўлиш эҳтимоли, %
7,5 юқори	100
7,0–7,2	65–70
6,7–6,9	15–20
5,9–6,2	1–2

95-чизма. Сув тошқинларининг масштаби ва талафот келтириш бўйича таснифланиши

Сунами – асосан сув ости силкинишлари вақтида денгиз туби катта майдонларининг пастга ёки юқорига силжиши натижасида юзага келадиган, денгиз тўлқинидан иборат хавфли табиий hodisa.

Тошқин – асосан жала ёмғир, қор эриши, сув босими орқали дарё, кўл ва сув амборларида сув ҳажмининг кўтарилиши натижасида юзага келадиган табиий офат. У биноларнинг бузилиши, иншоотлар, йўллар, алоқа тармоқлари, электр узатиш иншоотлари, ўсимлик, ҳайвон ва инсонларни нобуд бўлишига олиб келади.

Кичик сув тошқинлари – асосан текисликдаги дарёларда содир бўладиган ва аҳолининг яшашига кескин таъсир этмайдиган, унча кўп бўлмаган моддий зарар етказадиган сув тошқини.

Катта сув тошқинлари – дарё ҳавзасининг катта қисмини қамраб оладиган, аҳолининг хўжалик ва ҳаёт турмушини бузадиган сув тошқини.

Мислсиз сув тошқинлари – дарё ҳавзасининг ҳамма қисмини қамраб оладиган, аҳолининг хўжалик ва ҳаёт турмушини бузадиган ҳамда оммавий эвакуация қилишга олиб келадиган сув тошқини.

Ҳалокатли сув тошқинлари – бир ёки бир неча дарё ҳавзаларини қамраб оладиган, аҳолининг хўжалик ва ҳаёт турмушини бузадиган ҳамда жуда катта миқдорда моддий ва молиявий зарар етадиган, аҳолининг ўлимига сабаб бўладиган, оммавий эвакуация қилишга олиб келадиган сув тошқини.

96-чизма. Довул, тўфон ва қуюн вақтида аҳоли ҳаракатлари

97-чизма. Сел хавфи бор ҳудудларда хавфсизлик тадбирлари

<p>Х А В Ф С И З Л И К Т А Д Б И Р Л А Р И</p>	<ol style="list-style-type: none"> Оммавий ахборот воситалари орқали тоғли ҳудудлардаги об-ҳаво шароити билан боғлиқ хабарларни доимо кузатиб бориш. Тинимсиз ёмғир ёки жала ёғиши давом этса, селга хавfli юқоринги ҳудудлардан тезда хавфсиз жой томон ҳаракат қилиш. Ҳаракатдаги сел оқими томон яқинлашмаслик, ундан 50–70 м масофада туриш. Кўчки хавфи бор жойлар яқинида тўхтамаслик. Сел хавфи бор ҳудудларда дам олиш учун тўхтамаслик ва кўл дамбалари бўйига палаткалар ўрнатмаслик. Сел хавфи белгиларини сезган тақдирда тоғ ёнбағир бўйлаб янада юқорирокка кўтарилиш. Сел хавфи ўтгандан сўнг, сел оқими ўйиб кетган жойлардан жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиш. Сел хавфи ўтгандан сўнг қор кўчкиси ёки муз кўчиши юзга келиши мумкинлигини инобатга олиб, хавф мавжуд жойлардан узокроқ юришга ҳаракат қилиш.
--	---

Сел – тоғ дарёлари ўзанларида тўсатдан юзага келувчи катта ҳажмдаги тоғ жинслари бўлаклари, ҳарсанглар, органик моддалар ва сув аралашмасидан иборат вақтинчалик юзага келувчи шиддатли оқим. Сел оқимларини узоқ давом этган кучли жала, қор ёқи музликларининг жадал эриши, zilzila ва вулкон отилишлари келтириб чиқаради.

Қор кўчкиси – тоғларнинг тик ёнбағирларида қор массасининг ағдарилиб ёқи сирпаниб тушиши. Бундай ҳолатда қорнинг устки қисми бир оз музлаган бўлиб, қалин қор ёғиши ёқи бошқа геодинамик сабабларга кўра пастга қараб силжиши натижасида қуруқ кўчки ҳосил бўлади. Баҳор ойларида қор эриган сувининг шимилиб, қорнинг тагини намланиши натижасида қор массасининг тургунлиги камайиб, пастга томон ағдарилиб тушишидан ҳўл кўчки ҳосил бўлади.

Қуруқ кўчкилар 100–300км/соат тезликда, ҳўл кўчкилар эса – 30 км/соат гача тезликда ҳаракатланади.

Кўчкилар ва ўпирлишлар – асосан кучли ёмғир ёғиши, қорнинг тез эриши, zilzila содир бўлиши, ерга ишлов беришдаги агротехник хатоликлар ва бошқа омиллар натижасида тоғнинг устки тупроқ қатламнинг пастга томон сирпаниши. У аҳоли яшаш жойлари, алоқа тармоқлари ва тўғонларга жиддий зарар етказиши мумкин.

Ер сурилиши (кўчки) – қиялиги катта бўлган тоғ ва тоғолди ҳудудларда тупроқ ва юмшоқ тоғ жинсларининг пастга томон ҳаракати.

Тўфон – ер устки иншоотларини жиддий зарарлайди, денгиздан 10–12 метр баландликда тўлқинни юзага келтиради ва тоғлардаги қорли бўрон ва шамол, ҳаво массасини 12 ва ундан юқори балларда (1 балл – 2,5 м/с) ҳаракатлантиради. Океанда юзага келадиган (50 м/с) тўфон тайфун деб аталади.

Бўрон – бу тезлиги 20 м/с дан ортиқ ва узоқ давом этувчи кучли шамол. У циклон даврида кузатилади ва денгизда катта тўлқинларни, қуруқликда эса вайроналикларни келтириб чиқаради.

Қуюн – бу момақалдироқ булутида юзага келувчи ва кўпинча ер юзасигача диаметри ўнлаб ва юзлаб метрга етувчи хартурм шаклида чўзилувчи шамол. У узоқ муддат давом этмайди, булут билан биргаликда ҳаракат қилади.

98-чизма. Гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлашга қўйиладиган асосий талаблар

Гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлашга қўйиладиган асосий талаблар

- ✓ гидротехника иншоотлари хавфининг йўл қўйиладиган даражасини таъминлаш;
- ✓ гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги декларацияларини тақдим этиш;
- ✓ гидротехника иншоотларини лойиҳалаштириш, куриш ва улардан фойдаланиш бўйича фаолиятни лицензиялаш хавфлилик даражаси юқори бўлган объектлар;
- ✓ гидротехника иншоотларидан фойдаланишнинг узлуксизлиги;
- ✓ гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш, шу жумладан уларнинг хавфсизлиги мезонларини белгилаш, гидротехника иншоотларининг ҳолатини доимий назорат қилиш мақсадида уларни техника воситалари билан жиҳозлаш, гидротехника иншоотларига зарур малакага эга бўлган ходимлар хизмат кўрсатишини таъминлаш;
- ✓ гидротехника иншоотларида фавкулотда вазиятларнинг юзага келиш хавфини энг кўп даражада камайтириш бўйича тадбирлар мажмуини олдиндан ўтказиш.

Гидротехника иншоотлари — *тўғонлар (плотиналар), гидроэлектр станциялар бинолари, сув ташлаш, сув бўшатил, сув ўтказиш ва сув чиқариш иншоотлари, туннеллар, каналлар, насос станциялари, сув омборлари қиргоқларини, дарёлар ва каналлар ўзанларининг қиргоқлари ва тубини тошиқин ҳамда емирилтишлардан муҳофаза қилиш учун мўлжалланган иншоотлар, саноат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотларининг суяқ чиқиндилар сақланадиган жойларини ўраб турувчи иншоотлар (кўтармалар).*

Фойдаланувчи ташкилот — *тасарруфда (балансида) гидротехника иншооти бўлган корхона, муассаса ва ташкилот.*

Гидротехникада фавкулотда вазият — *муайян ҳудуддаги аварияга олиб келиши мумкин бўлган, шунингдек гидротехника иншоотининг аварияси натижасида вужудга келган бўлиб, одамлар қурбон бўлишига, одамлар соғлиғига ёки атроф табиий*

муҳитга зарар етказилишига, жиддий моддий талафотларга ва одамларнинг ҳаёт фаолияти шaroитлари бузилишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган вазият.

Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги – гидротехника иншоотларининг одамлар ҳаёти, соғлиги ва қонуний манфаатларини, атроф табиий муҳит ва хўжалик объектларини муҳофаза қилишни таъминлаш имконини берувчи ҳолати.

Гидротехника иншоотининг хавфсизлиги декларацияси – гидротехника иншоотининг хавфсизлиги асослаб бериладиган ҳужжат.

Гидротехника иншоотининг хавфсизлиги мезонлари – гидротехника иншооти ҳолатининг ва ундан фойдаланиш шартларининг гидротехника иншооти аварияси хавфининг йўл қўйиладиган даража-сига мувофиқ миқдор ва сифат кўрсаткичларининг чекланган қийматлари.

Гидротехника иншооти аварияси хавфининг йўл қўйиладиган даражаси – гидротехника иншооти аварияси хавфининг норматив ҳужжатлар билан белгиланган қиймати.

99-қизма. ҚФХМни таъминлашда раҳбарларнинг асосий вазифалари кетма-кетлиги

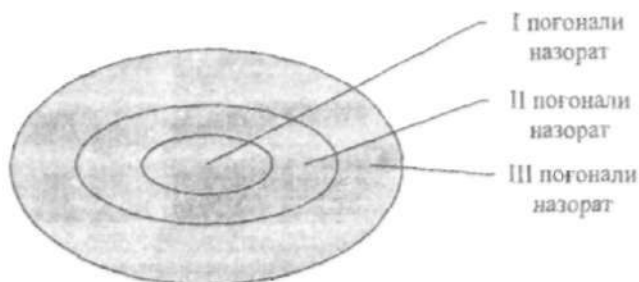
- 1 Турли вазиятларда корпоратив муносабат субъектларига ҚФХни таъминлаш зарурлигини тушунтириш
- 2 Корпоратив муносабат субъектларига ҚФХни таъминлашдаги ҳуқуқлари ва мажбуриятларини етказиш
- 3 Корпоратив муносабат субъектларига турли ҳолатларда, жумладан фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилиш қоидаларини ўргатиш
- 4 ҚФХга доир миллий ва халқаро миқёсда эришилган илғор тажрибаларни кенг тарғиб қилиш
- 5 ҚФХни таъминлаш талабларини муайян кетма-кетликда, яъни тизимли тарғиб қилиш

100-чизма. Таълим муассасалари раҳбарларининг фавқулдда вазиятларда корпоратив муносабат субъектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари

Таълим муассасалари раҳбарларининг ФВ корпоратив муносабат субъектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари

- ходимлар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий объектларни фавқулдда вазиятлардан муҳофаза қилиш бўйича зарур чораларни режалаштириш, молиялаш ва амалга ошириш;
- хавф манбаи юқори бўлган объектлар хавфсизлиги тўғрисида белгиланган тартибда декларация тақдим этиш;
- ходимларни фавқулдда вазиятлар шароитида кутқарув хизматлари ва кутқарув тузилмалари таркибида муҳофазаланиш усулларига ва ҳаракат қилишга ўргатиш;
- хабар бериш маҳаллий тизимларини яратиш ва доимо шай ҳолатда сақлаб туриш ҳамда фавқулдда вазиятлар таҳдиди борлиги ёки рўй берганлиги тўғрисида ходимларни ўз вақтида хабардор қилиш;
- фавқулдда вазиятлар шароитида объектлар иши ҳамда ходимлар ҳаёт фаолияти барқарор кечишини таъминлаш;
- муҳандислик-химоя иншоотларини, заруратга қараб, олдиндан барпо этилишини таъминлаш ҳамда уларни доимо шай ҳолатда сақлаб туриш;
- фавқулдда вазиятлар рўй бериши эҳтимолини назарда тутиб, белгиланган тартибда моддий ва молиявий ресурслар резервларини яратиш;
- фавқулдда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш куч ва воситалари яратилишини, тайёргарликдан ўтказилишини ҳамда шай бўлиб туришини таъминлаш;
- фавқулдда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш режаларига мувофиқ ўз тасарруфидаги объектларда авария-кутқарув ишлари ўтказилишини таъминлаш;
- белгиланган тартибда ихтисослашган хизматлар ва тузилмаларни яратиш, уларни шахсий таркиб, техника ва анжом билан тўлдириш;
- белгиланган тартибда эвакуацияга оид тадбирларни ўтказиш ва одамларни жойлаштириш учун олдиндан базалар тайёрлаб қўйиш;
- белгиланган тартибда фавқулдда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳасида ахборотлар тақдим этиш.

101-чизма. Таълим муассасаларида ҲФХМнинг поғоналик назорати

Таълим муассасаларида ҲФХМнинг поғонали назорати – таълим тизимидаги барча муассасаларда ҲФХни таъминлаш учун ҳар ойда режлаштириладиган текширув. Барча таълим муассасаларида ҲФХни таъминлаш учун уч поғонали назорат амалга оширилади:

I поғона – ҳар кун педагоглар навбатчи ўқитувчи билан иш жойларини айланиб чиқиб, учраган камчиликларни бартараф этиш чораларини кўради ва тегишли соҳа бўйича директор ўринбосарига хабар беради.

II поғона – ҳар ҳафтада бўлим бошлиқлари директор ўринбосари билан биргаликда таълим муассасасидаги иш жойларини айланиб чиқиб, учраган камчиликларни тузатиш чораларини кўрадилар.

III поғона – ойда бир мартаба муассаса директори ва унинг ўринбосарлари ўзига қарашли йўналишлар бўйича ҲФХни таъминлаш нуқтан назаридан АЛ ва КХКга тегишли барча ҳудуд, бино ва иншоотларни айланиб чиқиб, ёзма далолатнома тайёрлайдилар ва уни алоҳида бир масала сифатида таълим муассасасининг Педагогик Кенгашида муҳокама қиладилар ва тегишли қарор қабул қиладилар.

102-чизма. Таълим муассасаларининг ўқув хоналари, ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устахоналарида машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари

(2013 йил 1 апрелдаги "Таълим муассасаларининг ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари учун меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини тасдиқлаш ҳақида" 20-б-сонли, 2013 йил 1 мартдаги "Таълим муассасаларининг ўқув хоналарида машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини тасдиқлаш ҳақида" 14-б-сон Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини истиқомий муҳофаза қилиш вазирлиғи буйруғи ва асосида)

Ўқув хоналари	Ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари
Умумий қоидалар	
<p>1. Машғулотлар ўтказиладиган барча таълим муассасаларига тааллуқли.</p>	<p>1. Ўқув-ишлаб чиқариш устахоналарида амалиётлари ўтказиш билан шуғullanувчи барча таълим муассасаларига тааллуқли.</p>
<p>2. Ишлаб чиқариш биноларини ва ишхоналарини лойиҳалаш, қуриш ва қайта қуришда, техник жиҳозлаш ва қайта жиҳозлашда, технологик жараёнлар ҳамда ускуналардан фойдаланишда ҳисобга олиниши лозим.</p> <p>3. Техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасидаги норматив ҳужжатлар талаблари бажарилиши шарт эканлигини истисно этмайди.</p> <p>Таълим муассасаларида меҳнатни муҳофаза қилиш ва ишлаб чиқариш бўйича хавфсизликка оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга риоя этилиши устидан давлат назорати бунга махсус ваколат берилган давлат органлари томонидан, жамоатчилик назорати эса меҳнат жамоалари ва қасаба уюшмаси, таълим муассасалари томонидан сайланадиган меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича вакиллар томонидан амалга оширилади.</p>	
Меҳнатни муҳофаза қилиш хизматини ташкил этиш	
<p>1. Таълим муассасаларида меҳнатни муҳофаза қилиш борасидаги ишларни ташкил қилиш Меҳнат муҳофазаси бўйича ишларни ташкил этиш тўғрисидаги намунавий нисомга (рўйхат рақами 273, 1996 йил 14 август) мувофиқ амалга оширилади.</p> <p>2. Таълим муассасаларида қуйидаги асосий ҳужжатлар ишлаб чиқилади (тасдиқланади) ва юритилади:</p> <ul style="list-style-type: none"> -меҳнат шартномлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш ишларини яхшилаш, санитария-соғломлаштириш чора-тадбирлари бўйича бўлимни ўз ичига олган жамоавий шартнома; -тасдиқланган меҳнат шартномларини баҳолаш ва иш ўринларини аттестация қилиш услубига мувофиқ иш ўринларини аттестация қилиш карталари; -меҳнатни муҳофаза қилиш хизматининг чораклик иш режалари; -ҳодимлар ва муҳандис-техник ходимларни ўқитиш, йўл-йўриқ бериш ва билимларини синовдан ўтказиш дастурлари; -меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича мазмурий-жамоатчилик назоратини юритиш журнали (уч босқичли назорат); -ҳодимларга ёнғинга қарши йўл-йўриқ бериш ва ёнғин-техникавий минимум машғулотларини ўтказиш дастури; -ҳар бир касб ва иш турлари бўйича меҳнатни муҳофаза қилиш йўриқномалари. <p>3. Ўзбекистон Республикаси «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунининг (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 5-сон, 223-модда) 14-моддасига мувофиқ ходимлар сони 50 нафар ва ундан ошадиган таълим муассасаларида махсус тайёргарликка эга шахслар орасидан меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари тузилади (лавозимлар жорий этилади), 50 ва ундан зиёд транспорт</p>	

воситаларига эга бўлган таълим муассасаларида эса бундан ташқари йўл ҳаракати хавфсизлиги хизматлари тузилади (давонимлар жорий этилади). Ходимлар сони ва транспорт воситалари миқдори камроқ таълим муассасаларида меҳнатни муҳофаза қилиш хизматининг вазифаларини бажариш раҳбарлардан биринлиг зиммасига юкланади.

4. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати ўз мақомига кўра таълим муассасасининг асосий хизматларига тенглаштирилади ва унинг раҳбарига бўйсунади ҳамда таълим муассасасининг фаолияти тугатилган тақдирда бекор қилинади.

5. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати ва мухтабислари давоним йўриқномасига биноан уларнинг мажбуриятлари жумласига киритилмаган бошқа ишларни бажаришга жалб этилишлари мумкин эмас.

6. Таълим муассасаларида меҳнат фаолияти билан боғлиқ равишда содир бўлган бахтсиз ҳодисалар ва бошқа жароҳатланишларни текшириш ва ҳисобини юритиш Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 июндаги 286-сон қарори (Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорларининг тўнлами, 1997 й., 6-сон, 21-модда) билан тасдиқланган Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисидаги низомга мувофиқ амалга оширилиши лозим.

Ходимларни ўқитиш, уларнинг билимларини синодан ўтказиш ва уларга йўл-йўриқ беришни ташкил этиш

1. Таълим муассасаси ходимлари ўз касблари бўйича белгиланган тартибда ўқишлари, уларнинг билимлари синодан ўтказилиши ва уларга йўл-йўриқлар берилиши керак.

2. Ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича билимларини синодан ўтказиш Меҳнат муҳофазаси бўйича ўқишларни ташкил қилиш ва билимларини синаш тўғрисидаги намунавий низомга (рўйхат рақами 272, 1996 йил 14 август) мувофиқ амалга оширилиши лозим.

3. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича йўриқномалар Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича йўриқномаларни ишлаб чиқариш тўғрисидаги низомга (рўйхат рақами 870, 2000 йил 7 январь) (Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъерий ҳужжатлари ахборотномаси, 2000 й., 1-сон) мувофиқ ишлаб чиқилади ҳамда таълим муассасаси ходимларини ва иш жойларини ушбу йўриқномалар билан таъминлаш таълим муассасаси раҳбарияти зиммасига юклатилади.

Хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари

1. Таълим муассасалари ГОСТ 17.2.3.02 бўйича хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари, уларнинг таъсири, юзага келиш манбалари, ходимларга таъсир қилиш ҳусусиятлари, саломатлик учун хавфлилик даражаси ҳамда келгусидаги оқибатлари тўғрисида тўлиқ ва ҳолисона маълумотга эга бўлиши лозим.

2. Иш жойларидаги ишлаб чиқариш муҳити ҳамда хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари тўғрисидаги маълумотлар ишлаб чиқариш муҳитининг физик, кимёвий, радиологик, микробиологик ва микроклим ўлчови натижалари, шунингдек меҳнат шартларини аттестация қилиш орқали белгиланиши лозим.

3. Янги зарарли моддалар пайдо бўлишига ёки хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари йўқолишига олиб келадиган технологик жараёнлар ўзгарганда хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари тўғрисидаги маълумотларга таълим муассасаси раҳбари томонидан тегишли ўзгаришлар киритилиши лозим.

Ўта хавфли касблар ва ишлар рўйхати

1. Таълим муассасаси ўта хавфли шартда бажариладиган ишлар рўйхатига эга бўлиши лозим. Рўйхатга хавфли моддалар билан бажариладиган ишлар, баландликда, ифлосланган ҳаво ва сув муҳитида, юқори ҳарорат ва намлик шартларида бажариладиган ишлар, буг ва сув иситиш қозонлари, юк кўтариш механизмлари, босим остида ишлайдиган ситимлар, электр ускуваларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ

- ишлар ва амалдаги тармоқ рўйхатларига мувофиқ бошқа ишлар киритилиши шарт.
2. Барча ходимлар ўта хавfli ишларни бажариш топширигини олдидан олдин, меҳнат муҳофазаси бўйича йўл-йўриқ олиши ва ишларни бажариш усулларини ўзлаштириб олиши шарт.
3. Ўта хавfli ишларни бажариш фақат белгиланган тартибда расмийлаштирилган наряд-рухсатномага мувофиқ амалда оширилиши лозим.
4. Таълим муассасаси раҳбарияти ўта хавfli ишларни режалаштириш, ташкиллаштириш ва хавфсиз бажариш белгиланган талабларга мувофиқ амалда оширилишига жавобгардир.

Жамоавий ва якка тартибдаги химоя воситаларини қўллаш

1. Ходимларни хавfli ва зарарли ишлаб чиқариш омилларидан химоя қилиш жамоавий ва якка тартибдаги химоя воситаларидан фойдаланиш орқали таъминланиши лозим.
2. Жамоавий химоя воситаларига қуйидагилар кирadi:
- Ўқув ва лаборатория хоналарининг ҳаво муҳитини метёрлаштириш воситалари (шамоллатиш ва ҳаво тозалаш, иситиш, ҳаво ҳароратини, намлигини бир хил метёрда сақлаш ва бошқалар);
- Ўқув ва лаборатория хоналарининг ёруғлигини нормаллаштириш воситалари (ёритиш асбоблари, ёруғликдан химоя қилиш мосламалари ва бошқалар); шовқиндан, тебранишдан, электр тоқлар уришидан ҳамда ускуналар юзасини юқори даражадаги ҳароратдан химоя қилиш воситалари;
- механик ва кимёвий омилларнинг таъсиридан химоя қилиш воситалари.
3. Жамоавий химоя воситалари хавfli ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари барча ходимларга таъсир қилганда қўлланилиши шарт ва таълим муассасасини куриш ёки реконструкция қилиш лойиҳаларига киритилиши лозим.
4. Жамоавий химоя воситалари ёрдамида хавfli ва зарарли ишлаб чиқариш омилларини рухсат этилган миқдоргача камайтириш имкони бўлмаган ҳолларда якка тартибдаги химоя воситалари қўлланилиши лозим. Бундай ҳолларда якка тартибдаги химоя воситаларисиз ходимларнинг ишга жалб қилиниши тақиқланади.
5. Якка тартибдаги химоя воситаларидан фойдаланадиган ходимлар уларнинг қўлланилиши, химоя хусусиятлари ва амал қилиш муддати тўғрисидаги маълумотларга эга бўлиши лозим.
6. Таълим муассасасида қуйидагилар таъминланиши шарт:
- якка тартибдаги химоя воситаларининг зарур миқдори ва номенклатураси;
- химоя воситаларини қўллаш ва тўғри фойдаланиш устидан доимий назорат амалда оширилиши;
- химоя воситаларининг самарадорлиги ва созлиги текширилиши;
- хавfli ва захарли моддалар билан ишлашда фойдаланилган якка тартибдаги химоя воситаларининг дезинфекция қилиниши (бир марта қўлланиладиган химоя воситалари бундан муестасо).
7. Турли агрессив моддалар билан ишлаётганда тери касалликларининг олдини олиш учун профилактик паста ва мазлардан фойдаланиши лозим.
8. Ходимлар махсус кийим, махсус пойабзал ва бошқа якка тартибда химояланган воситалари билан белгиланган тартибда беҳуд таъминланиши лозим.

Касбий таълим

1. Таълим муассасаларида таълим ўтказилиши лозим бўлган касблар ва мутахассисликлар рўйхати бўлиши лозим.
2. Ўқитувчилар, таълим муассасаларининг раҳбарлари тегишли маълумотга ва иш тажрибасига эга бўлиши керак.
3. Босим остида ишловчи асбоб-ускуналарда, шунингдек хавfli юқори бўлган ишларда хизмат кўрсатувчи ходимлар махсус курсларда тайёргарликдан ўтган ва

тегишли гувоҳномага эга бўлиши шарт.

4. Ўн саккиз ёшдан кичик шахсларнинг меҳнати қўлланиши тақиқланадиган ноқулай меҳнат шaroитлари ишлари рўйхати (рўйхат рақами 1990, 2009 йил 29 июль) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 30-31-сон, 355-модда) мувофиқ ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар зарарли ва ноқулай меҳнат шaroити мавжуд ишларга қабул қилинмаслиги лозим.

5. Аёллар меҳнатдан фойдаланиш тўлиқ ёки қисман тақиқланадиган меҳнат шaroити ноқулай бўлган ишлар рўйхати (рўйхат рақами 865, 2000 йил 5 январь) (Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат кўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари ахборотномаси, 2000 й., 1-сон) мувофиқ аёллар зарарли ва ноқулай меҳнат шaroитига эга бўлган ишларга қабул қилинмайди.

Ходимларнинг саломатлигини назорат қилиш

1. Таълим муассасаларида ходимларнинг саломатлигини назорат қилиш Ходимларнинг тиббий кўриқдан ўтказиш тартиби тўғрисида низоом (рўйхат рақами 2387, 2012 йил 29 август) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 35-сон, 407-модда) асосида амалга оширилиши лозим.

2. Таълим муассасаси раҳбарияти қасаба уюشمаси кўмитаси ва соғлиқни сақлаш органлари билан биргаликда ҳар йили даврий тиббий кўриқдан ўтиши лозим саклаш ходимларнинг рўйхатини тузиши ҳамда ходимларнинг тиббий кўриқдан ўтишини таъминлаши лозим.

3. Тиббий кўриқлар таълим муассасасининг тиббий муассасаларида, улар мавжуд бўлмаган ҳолларда даволаш-профилактика муассасаларида ўтказилиши лозим.

4. Ходим тиббий кўриқдан ўтишда бўйни товлаган ёки тиббий кўриқ натижаларига кўра берилган тавсияларни бажармаган тақдирда ушбу ходим ишга қўйилиши мумкин эмас.

5. Даврий тиббий кўриқлар ўз вақтида, сифатли ўтказилиши ва уларнинг натижаларига кўра тавсиялар бажарилиши учун жавобгарлик таълим муассасаси раҳбарияти зиммасига юклатилади.

6. Ходимларни соғлиқ тўғрисида уларга рухсат этилмаган ишларда ишлатиш тақиқланади.

Санитария ва гигиенага қўйиладиган талаблар

1. Таълим муассасаларининг хоналари ва иш ҳудудидagi ҳарорати, нисбий намлик, ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги ва бошқалар ГОСТ 12.1.005-88 «Иш ҳудудининг ҳавоси. Умумий санитария-гигиеник талаблари» га мувофиқ бўлиши керак.

2. Таълим муассасасининг ишлаб чиқариш хоналари қуйидаги санитария қоидаларига мувофиқ сакланиши лозим:

хоналарнинг ҳарорати, нисбий намлик ва ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги, иш жойларидаги ортиқча иссиқлик, бажарилаётган ишнинг оғирлик даражасига кўра тоқфаси йил мавсуми ҳисобга олинган ҳолда белгиланиши;

ишлаб чиқариш, санитария-маиший, хом ашё ва тайёр маҳсулотни саклаш хоналарининг ёруғлиги ҚМҚ 3.01.05-98 «Табий ва сунъий ёритиш. Лойиҳалаштириш меъёрлари»га мувофиқ бўлиши ҳамда меҳнат шaroитларини яратиш учун етарли ёруғлик кучини таъминлаши;

хоналарда ёритиш асбoblари чанг гўллашинига имконият бермайдиган конструкцияга эга бўлиши, шунингдек синган тақдирда унинг парчалари сочилиб кетмаслиги учун ёпиқ бўлиши.

3. Ноқулай омиллар таъсирини қарши қимоя тадбирларини тузишда самарали ҳано алмашигуви тизимини ҚМҚ 2.04.05-97 «Иситиш, вентиляция ва кондициялаш» талабига мувофиқ ташкил қилиш лозим.

4. Ишлаб чиқариш, санитария-маиший, хом ашё ва тайёр маҳсулотни саклаш хоналарини гигиеник жиҳатдан тоза саклаш ва ходимларнинг шахсий гигиенасига

<p>кўйиладиган талаблар конун ҳужжатларида белгиланган ҳолатларга мувофиқ бўлиши лозим.</p>
<p align="center">Таълим муассасаси майдонларига бўлган хавфсизлик талаблари</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Таълим муассасаси майдонлари ва биноларининг жойлашуви ҚМҚ II 89-80 «Сановат ташкилотларининг бош плани» талабларига мос бўлиши керак. 2. Таълим муассасаси майдонлари кўчаламзорлаштирилган ва сув қуйиш қувурлари тармоғи билан таъминланган бўлиши лозим. 3. Таълим муассасаси майдонидаги ўтин жойлари мустаҳкам ёпиқчлар, сувлар оқиб кетадиган ишшоотлар билан жиҳозланган бўлиши керак. 4. Ёз мавсумида йўлаклар ва ўтин жойларига сув сечилган, кишидан қордан тозаланиб, қум сешилган бўлиши лозим. 5. Қишки мавсумда биноларнинг томлари қордан, қарниқлари музлардан тозалаб турилиши зарур. 6. Таълим муассасаси ҳудудида ҳар куни тозалов ва дезинфекция қилиб туриладиган ахлат ташланадиган идишлар бўлиши шарт. 7. Ҳовлидаги ҳожатхоналар озода сақланиши, мунтазам дезинфекция қилиниши, сутканинг қоронғи пайтида эса ёритилиши керак. 8. Таълим муассасаси жойланган майдон бутун чегара бўйлаб тўсилган бўлиши, унинг ҳудудига бетонларнинг кириши чекланган ва назорат остига олинган бўлиши лозим.
<p align="center">Бино ва ишшоотларга бўлган хавфсизлик талаблари</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ёрдамчи бинолар ва хоналар ҚМҚ 2.09.04-98 «Ташкилотларнинг маъмурий ва маънавий бинолари» талабларига мувофиқ бўлиши лозим. 2. Ишлаб чиқариш ва ёрдамчи хоналарнинг микроклими (ҳарорати, нисбий намлиги, ҳавонинг ҳаракатланиш теълиги ва бошқалар) ГОСТ 12.1.005-88 талабларига жавоб бериши керак. 3. Мунтазам ишлашга мўлжалланган иш жойларининг нам хоналарида ҳамда иссиқ ўтказувчи полларида (бетонли, ғиштли, плитали ва бошқалар) ёғоч тўшамалар ва панжаралар ётқизилган бўлиши керак. 4. Пол тўшамалари зарарли моддалар, ишлаб чиқаришдаги чиқиндилар ва чаңлардан осон тозаланадиган бўлиши керак. 5. Бинога транспорт воситаларининг кириш жойлари дарвозалар ва сигнал асбоб-ускуналари билан таъминланган бўлиши лозим. 6. Дарвоза тавақалари ёпиқ ва очик ҳолатида махсус мосламалар билан мустаҳкам тутиб турилган бўлиши керак. 7. Таълим муассасаларида бинолар ва ишшоотлардан фойдаланиш ҳолатини мунтазам кузатиш ташкил этилган бўлиши керак. 8. Бинолар бир йилда бир марта таълим муассасаси раҳбари тасдиқлаган комиссия томонидан техник кўриқдан ўтказилиши лозим. Техник кўриқ ҳулосалари уларда топилган нуқсонларни бартараф этиш бўйича тadbирлар ва муддати кўрсатилган далолатномалар орқали расмийлаштирилиши керак. 9. Ходимлар учун хавф туғдирувчи ҳалокат тусидаги бузилишлар тезда бартараф этилиши керак. Хавфли ҳудудларда ишлаб чиқариш жароёнлари ҳалокат бартараф этилувигача қадар тўхтатиб турилиши, шунингдек хизмат кўрсатувчи ходимлар хавфсиз жойга кўчирилиши керак. 10. Кириш ва чиқин йўллари, коридор, тамбур, нарвонлар турли жисмлар ва асбоб-ускуналар билан тўсиб қўйилмаслиги лозим. Эвакуация чиқин йўлларида барча эшиклар бинодан чиқин йўналиши бўйича очилиши лозим. <p>Таълим муассасасининг ишлаб чиқариш хоналари ва оғирхоналари ёнидан хабар бериувчи ва ёниқларни бартараф этувчи автоматик қурилмалар билан жиҳозланган бўлиши лозим.</p>

Шамоллатиш ва иситиш тизимига қўйиладиган талаблар

1. Шамоллатиш ва иситиш тизими ҚМҚ 2.04.05-97 «Иситиш, шамоллатиш ва кондиционерлаш» талабларига мувофиқ бўлиши лозим.
2. Оқимли шамоллатишларини ташқи ҳаво тизимидан олиш ердан камида 2 м белидликда бажарилиши лозим.
3. Ўтиш жойларида жойлашган иситиш жиҳозлари рухсат этилган ўтин йўлақларининг эинини камайтирмаслиги лозим.
4. Иш жойларида ҳаво ҳарорати енгил жисмоний ишда 21° С, ўртча оғир ишда 17° С ва оғир ишда 16° С дан паст бўлмаслиги керак.
5. Ходимларнинг исиниши учун хоналардаги ҳарорат 22° С дан кам бўлмаслиги керак.
6. Исиниш хоналаригача бўлган масофа биноларда жойлашган иш жойларидан 75 м дан, бино ташқарисидagi иш жойларидан эса 150 м дан кўп бўлмаслиги лозим.

Шовкин ва тебранишга қўйиладиган талаблар

1. Иш жойларида, хоналарда ва таълим муассасаси ҳудудидида шовкин ва тебранишнинг даражаси СанҚваМ 0120-01 «Иш жойларида шовкиннинг йўл қўйилган даражасининг санитария меъёрлари», СанҚваМ 0122-01 «Иш жойларида умумий ва локаль тебранишнинг санитария меъёрлари», ГОСТ 12.1.003-89 «Шовкин. Умумий хавфсизлик талаблари» ва ГОСТ 12.1.012-90 «Тебраниш. Умумий хавфсизлик талаблари» талабларига мувофиқ бўлиши керак.
2. Иш жойларида шовкин ва тебраниш даражаси мунтазам назорат қилиб турилиши керак. Агарда у белгиланган меъёрлардан юқори бўлса, уни пасайтириш учун қуйидаги тадбирлар қўлланиши лозим:
 - деталларнинг зарбали ҳаракатларини зарбасиз ҳаракатларга, илгарилама-кайтма ҳаракатларини айланма ҳаракатларга ўзгартириш;
 - шовкин чиқарувчи агрегат ёки унинг айрим қисмларига шовкинни тўсувчи қобиклар ўрнатиш;
 - агрегатдан чиқаётган аэродинамик шовкинларга қарши самарали товуш сўндиргичлар қўллаш;
 - шовкини ускуналарини (паррақлар, компрессор) тўсиш хоналарда ёки ишлаб чиқариш хоналаридан ташқарида жойлаштириш;
 - тебранишнинг камайтириш учун, унинг манбалари (электр двигателлар, паррақлар ва бошқалар) поддан ва бишонинг бошқа конструкцияларидан изоляцияланган мустақил пойдеворларда ёки махсус ҳисоблаб чиқилган амортизаторларга ўрнатилиши керак.
3. Ишлаб чиқариш хоналарида шовкинни техник воситалар билан бартароф этишнинг иложи бўлмаса, эшитиш ёъзоларини якка тартибда химоя қилувчи воситалардан ва шовкинга қарши каскалардан фойдаланиш керак.

Сув таъминоти ва канализация тизимига қўйиладиган талаблар

1. Сув билан таъминотиш ва канализация тизими ҚМҚ 2.04.01-98 «Биноларнинг ички сув қувири ва канализацияси» талабига мос келиши керак.
2. Ичимлик сувидан фойдаланиш учун сув қувирига уланган фаворачалар бўлиши керак. Сув қувиурлари йўқ бўлганда махсус идишларда қайнатишган сув бўлиши лозим.
3. Ичимлик сувининг ҳарорати 8° С дан 20° С гача бўлиши керак.
4. Таълим муассасаси ҳудудидagi ҳолатхоналар иссиқ сув ва канализация тизимига уланган бўлиши лозим.
5. Таълим муассасасида канализация тизими йўқ бўлганда давлат санитария назорати органлари билан келишилган ҳолда таълим муассасасида ер қатламини ифлослантирмаган ҳолда душхоналардан ва юз-қўл ювгичлардан сув оқмайдиган қурилмалар ахлат ўраларининг мавжуд бўлишига рухсат этилади.

Ўритишга қўйиладиган талаблар

1. Ўқув ва лаборатория хоналарини табиий ва сунъий ёритиш ҚМҚ 2.01.05-98

<p>«Табий ва сунъий ёритиш» талабларига мос бўлиши лозим.</p> <p>2. Ёритиш воситалари тоза ва соз ҳолатда бўлиши керак. Ёруғлик тушувчи ойналарни йиқилда камда икки мартаба тозалаш лозим.</p> <p>3. Ёруғлик тушадиган дераза ва эшикларни турли предметлар (ускуна, тайёр маҳсулот ва бошқалар) билан тўсиб қўйишига рухсат этилмайди.</p> <p>4. Сунъий ёритиш умумий ва бирлашган тизим орқали амалга оширилади. Биргина маҳаллий ёритишни қўллаш таъқиқланади.</p> <p>5. Учаска ва ҳоналарда портлаш бўйича хавфли газ ва чағлар концентрацияси йиғилиб қолиши эҳтимоли бўлса, электр ёритиш тизими портлашдан алоҳида бажарилиши керак.</p> <p>6. Хавфлилик даражаси юқори бўлган ҳоналарда кучланиши 36 В дан юқори бўлмаган кўчма электр ёриткичлар шидлатилиши керак. Ускуналар ва ишқоотлар (бунжерлар, қудуқлар, бутлангириш камералари, тушеллар ва бошқалар)нинг ички сиртини ёритиш учун шидлатилган кўчма электр ёриткичларнинг кучланиши 12 В дан ошмаслиги керак.</p> <p>7. Кўчириб юрилувчи ёриткичлар шишали химоя қопқоқлари ва металл тўр билан қопланган бўлиши лозим. Ушбу ёриткичлар ва бошқа кўчириб юрилувчи ашараглар учун мас тодала эгилувчан кабель ва электр ўтказгичлар қўлланиши лозим.</p> <p>8. Эвакуация йўлаклари ва зинаполларда авария ёриткичлари бўлиши лозим.</p> <p>9. Авария ёриткичлари бошқа ёриткичлардан тури, ўлчамлари ва махсус туширилган белгилари билан ажралиб туриши ва вақти-вақти билан чағдан тозалаб турилиши лозим.</p> <p>10. Авария ёритиш тармоқларига электр энергия истеъмолчиларининг уланиши таъқиқланади. Авария ёриткичларининг созлиги ҳар чоракда камда бир марта текширилиши лозим.</p>
<p align="center">Машиий иморатларга қўйиладиган талаблар</p> <p>1. Таълим муассасалари маъшиий ва оқатланиш ҳоналари, тиббий пунктлар билан жиҳозланган бўлиши керак.</p> <p>2. Қийим алмаштириш ва ювиниш ҳоналари, ичимлик суви таъминоти қурилмалари, хожатхоналар ва шу каби қурилмаларнинг сони таълим муассасаларининг умумий контингент сони ҳисобига олинган ҳолда белгиланиши лозим.</p> <p>3. Дўшхоналар ва хожатхоналардаги тарновлар, каналлар, транлар, писсуарлар ва унитазлар мунтазам равишда тозаланиши, ювилиши ва дезинфекция қилиниши лозим.</p>
<p align="center">Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишга бўлган талаблар</p> <p>1. Таълим муассасаси атроф табиий муҳитнинг (ҳаво, тупроқ, сув ҳавзалари) ифлосланишига ва зарарли омилларнинг тегишли нормалардан ортиқ даражада тарқалишига олиб келмаслиги лозим.</p> <p>2. Таълим муассасаларида ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишда атроф табиий муҳитни чиқиндилар (оқова сувлар, шамоллатиш тизими чиқиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган швронглар таъминланиши лозим.</p> <p>3. Таълим муассасаларида чиқиндиларни йиғиш учун атрофи ўралган махсус жой ажратилиши ва чиқиндилар учун махсус идишлар билан таъминланиши ва ушбу идишлар бўшатиладиган сўнг ҳолори оҳак эритмаси билан дезинфекция қилиниши ва ювилиши керак.</p>
<p align="center">Ёнгин ва портлашга қўйиладиган хавфсизлик талаблари</p> <p>1. Уқув ва лаборатория ҳоналари ёнгин ва портлаш хавфсизлиги, уларни режалаштиришда, таъқиқлаштиришда ва олиб боришда ГОСТ 12.1.004-91 «Ёнгин хавфсизлиги. Умумий талаблари» ва ГОСТ 12.1.010-90 «Портлаш хавфи. Умумий талабларига ва мазкур Қондаларга мувофиқ таъминланиши лозим.</p> <p>2. Шамоллатиш тизими ёнгиндан дарақ берувчи сигнализация билан</p>

бирлаштирилган бўлиши керак.

3. Ёнгин сув манбаи йўлаклари ҳамда ёнгини ўчириш воситаларига борадиган йўлаklar доимо бўш бўлиши керак.

4. Портлашнинг олдини олиш учун машина ва агрегатларнинг ишқаланувчи қисмларини қичиб кетишига йўл қўймаслик лозим.

5. Аралашганда портловчи модда ҳосил қилиши лозим бўлган газларни умумий коллекторга чиқариш тақиқланади.

6. Архив, оғборхона ва ҳаво алмаштириш ускуналари ўрнатилган хоналарнинг эшиклари ёнгинга чидамли қилиб ишланган бўлиши керак.

7. Таълим муассасаси биноларининг ҳар бир қаватида ёнгин содир бўлганда ходимларни, ўқувчи-талабаларни ва моддий бойликларни қутқариш чизмаси ўрнатилиши шарт. Чизмада хоналар, йўлаklar, бирламчи ёнгин ўчириш воситалари, телефон жойлашуви, ходимлар ва ўқувчи-талабаларнинг факулдада ҳолатда захира чикиш йўлларидан ҳаракат қилиш йўналишлари кўрсатилиши лозим.

8. Биноларда қуйидагилар тақиқланади:

ерғулада ёнувчи суюқликлар, газ сифимлари, портлаш хавфи бўлган моддаларни сақлаш;

чордоқларда, техник қаватларда, венткамераларда асбоб-ускуналарни сақлаш;

захира чикиш йўллари деворларига, шифт ва полларига енгил ёнувчи материаллар билан ишлов бериш, бўяш, шунингдек зинахожалар ва улар олдидаги хоналарга ёнувчи қурилмиш материалларидан ишлов бериш, ёғоч панеллар билан безаш, турли қўшимча хизмат хоналарини қуриш;

хоналардаги электр иситкич асбоблари, компьютер ва ёрдамчи асбоб-ускуналарни электр тармоғига уланган ҳолда қолдириш;

электр асбоб-ускуналар ва жиҳозлардан фойдаланишдан аввал уларни қўллаш бўйича техник йўриқномада келтирилган фойдаланиш қондалари билан таъинишб чиқмасдан ишлатиш.

9. Ёнгин ўчириш воситаларидан хўжалик ишларини бажариш мақсадларида фойдаланиш тақиқланади.

10. Ёнгинга қарши сув ҳавзалари доимо соз ҳолатда бўлиши, ичидаги сув ҳажми ёнгини ўчириш учун етарли бўлиши керак. Сув ҳавзаларининг ишга яроқлилиги йилга камида икки мартаба, баҳор ва куз мавсумларида текширилиши лозим.

11. Ўқув ва лаборатория хоналарида синалмаган ёнгин ва портлаш хавфи мавжуд ҳамда токсик хусусиятларга эга бўлган моддалар ва материалларни қўллаш тақиқланади.

12. Ўқув ва лаборатория хоналарининг портлаш жиҳатдан хавфлилик тоифалари лойиҳа таълим муассасаси томонидан ТЛ ТМ 24-86 «Технологик лойиҳалашти-риш тармоқ меъёрлари»га мувофиқ ҳар бир ҳолат учун алоҳида аниқланиши лозим.

14. Технологик жараёнларни амалга оширишда ёнгинлар, портлашлар, авариялар, захарланишлар содир бўлиши ҳамда атроф муҳит унинг чиқиндилари (оқова сувлари, шамоллатиш чиқиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган шароитлар таъминланиши лозим.

11. Ишлаб чиқаришда синалмаган ёнгин ва портлаш хавфи мавжуд ҳамда токсик хусусиятларга эга бўлган моддалар ва материалларни қўллаш тақиқланади.

12. Ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишда ёнгинлар, портлашлар, авариялар, захарланишлар содир бўлиши ҳамда атроф муҳит унинг чиқиндилари (оқова сувлари, шамоллатиш чиқиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган шароитлар таъминланиши лозим.

13. Ишлаб чиқариш бинолари ва хоналари дастлабки ёнгини ўчириш воситалари билан таъминланган бўлиши шарт.

14. Ўқув-ишлаб чиқариш хоналари учун ҳудудий ёнгин хавфсизлиги хизмати билан келишилган ёнгин хавфсизлиги

<p>15. Ҷукув ва лаборатория хоналари дастлабки ёнгини учирати воситалари билан таъминланган бўлиши шарт.</p>	<p>бўйича йўриқнома ишлаб чиқирилиши ва кўринадиган жойга осиб қўйилиши лозим.</p>
<p>16. Ҷукув ва лаборатория хоналари учун ҳудудий ёнгин хавфсизлиги хизмати билан келишилган ёнгин хавфсизлиги бўйича йўриқнома ишлаб чиқирилиши ва кўринадиган жойга осиб қўйилиши лозим.</p>	<p>15. Ҷукувчи ва ўқувчи-талабалар билан ёнгин хавфсизлиги бўйича машғулотлар ўтказилиши ҳамда уларга ёнгиннинг олдини олиш бўйича йўл-йўриқлар берилиши керак.</p>
<p>17. Ҷукувчи ва ўқувчилар билан ёнгин хавфсизлиги бўйича машғулотлар ўтказилиши ва уларга ёнгиннинг олдини олиш бўйича йўл-йўриқлар берилиши керак.</p>	<p>16. Ҷукув-ишлаб чиқариш хоналари, омборхона ва ёрдамчи биноларнинг кўринарли жойларида ёнгин хавфсизлиги хизматининг телефон рақамлари ёзилган эслатма ёзувлари бўлиши керак.</p>
<p>18. Таълим муассасасининг барча хоналарида, омборхонада ва ёрдамчи биноларнинг кўринарли жойларида ёнгин хавфсизлиги хизматининг телефон рақамлари ёзилган эслатма ёзувлари бўлиши керак.</p>	<p>17. Таълим муассасаси биноларида ўрнатилган ички ёнгин учирати жўмрақлари сув тармоғига уланган бўлиб, махсус ёнгин қутилари ичида жойлаштирилиши керак. Ёнг ва дастаклар ёнгин учирати ички жўмрақига улаб қўйилган бўлиши керак.</p>
<p>19. Таълим муассасаси биноларида ўрнатилган ички ёнгин учирати жўмрақлари сув тармоғига уланган бўлиб, махсус ёнгин қутилари ичида жойлаштирилиши керак. Дастаклар ёнгин учирати ички жўмрақига улаб қўйилган бўлиши керак.</p>	

103-қизма. Таълим муассасаларининг ўқув-лаборатория, информатика хоналари ва спорт залида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари

<p>Ўқув лаборатория хоналарига қўйиладиган хавфсизлик талаблари</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Таълим муассасаси биносига туташ ҳолда қурилган ўқув лаборатория хоналари бошқа хоналардан товуш ютувчи воситалар билан ҳимояланган бўлиши лозим. 2. Ўқув лаборатория хоналаридаги чиқиндилар ҳар доим йиғилтириб олинлиши лозим. 3. Ўқув лаборатория хоналарининг поли иссиқ, текис ва тозалаш учун қулай бўлиши лозим. 4. Ўқув лаборатория хоналарининг деворлари сийлик бўлиши, бўёқ билан қопланлиши ва намлаб тозалаб туриш учун қулай бўлиши лозим. 5. Ўқув лаборатория хоналари ичимлик суви билан таъминланиши лозим. 6. Ўқув лаборатория хонасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун тиббиёт қутчаси (аптечка) билан таъминланган бўлиши лозим. 7. Ўқув лаборатория хоналарида ўқувчиларнинг устки кийимларини сақлаш учун алоҳида шкаф ажратилган бўлиши лозим.
<p>Физика ўқув лаборатория хоналарида ишловда хавфсизлик талаблари</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ҷукувчи физика ўқув лаборатория хонасида ишлаш қондалари, иш жараёнида юзга келадиган хавфли вазиятлар ва эҳтиёт чоралари бўйича ўқувчиларга тушунча бериши лозим. 2. Ҷукувчи физика ўқув лаборатория ишини бажариш жараёнида иш жойини тўғри танқил этиши, ишни хавфсиз ҳолда бажаришга эришиш ва ҳимоя воситалардан фойдаланиши керак. 3. Физика ўқув лабораторияда тажриба намойишларини бажариш жараёнида ўқувчининг ҳагги-ҳаракатларини доимий равишда ўқувчи ва лаборант томонидан кузатиб борилиши лозим.

4. Физика ўқув лаборатория ишлари ва тажриба намоёнликлари хавфсизлик қоидаларига риоя қилган ҳолда тайёрланиши лозим.

5. Сифда поллар зич, динолиум қопланган, иссиқни сақлашга мослашган бўлиши керак.

6. Физика ўқув лаборатория хонасида муғтазам равишда ҳарорат $18^{\circ}\text{C} - 21^{\circ}\text{C}$, ҳавонинг намлиги 40 – 60 фоиз бўлиши керак.

Кимё ўқув лаборатория хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Кимё хонасида машғулотлар ўтказилаётганда ҳар бир ўқувчи меҳнатни муҳофаза қилиш йўриқномаси талаблари билан таништирилган бўлиши ва танишганлиги ҳақида журналга қайд қилиниши лозим.

2. Кимё ўқув лаборатория хонасида ўқитувчи ёки лаборант тажрибаларни бажаришдан олдин мўриги шкафининг ишга яроқлилигини текшириб кўриши лозим.

3. Кимё ўқув лаборатория хонасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун тиббиёт қутичаси (аптечка) билан таъминланган бўлиши керак, (унинг таркибида: бинт, пахта, жуфт, 5 фоизли йод, 10 фоизли натрий гидрокарбонат, 1 фоизли калий перманганат, борат кислотаси (3 фоизли 10 мл.), 5 фоизли аммиак эритмаси (ампулада), валерианка таблеткаси, антисептик препаратлар (дерекис-водород), фурацилин таблетка, оғрик қолдирувчи таблеткалар, кайчи ва пинцет бўлиши лозим).

4. Кимё хонасининг поллари зич динолиум билан қопланиши ва иссиқни сақлашга мослашган бўлиши керак.

5. Кимё хонаси электр токи, сув ва оқови сув таъминоти билан таъминланган ҳамда давлат стандарти талабларига мувофиқ бўлиши лозим.

Биология ўқув лаборатория хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Биология ўқув лаборатория хонасида машғулотларни ташкил этиш жараёнида ўқувчилар меҳнатни муҳофаза қилиш ва ёнги хавфсизлиги қоидаларига риоя қилишлари бўйича йўриқнома талаблари билан таништирилган бўлиши ва танишганлиги ҳақида журналга қайд қилиниши лозим.

2. Биология ўқув лаборатория хонасидаги асбоблар, мосламалар, приборлар носозлиги аниқланганда ва ёнги хавфсизлиги бўйича ҳар қандай хавф тутилганда ўқитувчи ушбу таълим муассасасининг раҳбариятига хабар бериши лозим.

3. Биология ўқув лаборатория хонасида машғулотлар ўтказилаётганда иш жойини тоза сақлашиши ва шахсий гигиена талабларига қатъий риоя қилиниши шарт.

4. Биология ўқув лаборатория хонасининг ҳавосини тозалаб туриш учун дераза ойналарини вақти-вақти билан очиб туриш лозим.

5. Пиша идишлар синган пайтда қўл билан йиғиштирмаслик, чиқиндиларни йиғиш воситаларидан ёки сунургидан фойдаланиши керак.

6. Биология ўқув лаборатория хонасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун тиббиёт қутичаси (аптечка) билан таъминланган бўлиши лозим.

7. Машғулот тугагандан сўнг биология ўқув лаборатория хонасида ишлатилган жонхўзларни тартибга келтириши лозим.

Информатика ўқув хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Информатика ўқув хонасида қуйидагилар таъқиқланади:
хонага қишқи устки кийимда кириш;
компьютер ва унинг қурилмаларини электр тармоғига руҳсатсиз улаш ёки ўчириш;
компьютер экранига қўл ва бошқа нарсаларни теккизиш;
компьютер қурилмаларининг уланиш жойларига ва электр тармоқ манбаларига тегиш;
компьютер қурилмалари яқинида иситиш асбобларидан фойдаланиш;
компьютер қурилмаларининг яқинида тез ёнувчи моддалар идишларни очиб ва ишлатиш;

компьютер ва унинг бошқа қурилмаларни устига турли буюм ва қиймларни қўйиш;
нам қўл билан компьютер қурилмаларига тегиш ва уларни улаш;
компьютер қурилмаларининг тешиклариға авторучка, чизгич ва бошқа нарсаларни
тнқиш;

компьютер клавишларини босишда куч ишлатиш;

компьютер ишлаб турганда қаровсиз қолдириш;

компьютер ишлаб турган ҳолатда тозалаш ишларини олиб бориш.

2. Компьютер мониториға табиий ёруғлиқнинг асосий оқими чапдан тушиши керак.
3. Информатика ўқув хонасининг кенглиги 6 м дан ортиқ бўлган хоналарни икки томонлама ёритишда баландлиги 2,2 – 2,9 м дан ошмайдиға дераза бўлиши лозим.
4. Информатика ўқув хонасида табиий ёруғлиқнинг асосий оқими компьютерда ишловчининг орқа ва олди томонидан йўналган бўлиши мумкин эмас.
5. Информатика ўқув хонасининг доскаси сунъий ёритишда икки томондан бир хил узокдикда ва бир текисда жойлаштирилган, шифтда қотирилган ёки осилган люминесцент ёриткичлар асосидаги умумий ёритиш тизими қўлланилиши лозим. Ёриткичлар ва деразалар компьютер экранида ақс этиши мумкин эмас.
6. Информатика ўқув хоналарида сунъий ёритишда ўқувчи столи сатҳининг ёритилиш даражаси 300 – 500 lx оралиғида бўлиши керак.
7. Информатика ўқув хоналарида ҳавонинг органик табиатли антропоген моддалар ва диоксид углерод билан ифлосланиши сабабли ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳарорат ва намликнинг оптимал ҳолатда бўлишини таъминлаш оладагани ҳаво ҳайдовчи шамоллатиш воситалари бўлиши лозим.
8. Информатика ўқув хонасининг электр таъминоти электротехника хавфсизлиги талаблари асосида бўлиши лозим.
9. Компьютер столларига электр манбаининг тортилиши кўзгалмайдиган ва кўринмайдиган бўлиши лозим.
10. Электр манбаини улаш ва ўчириш қурилмасининг жойлашиши ўқитувчиға электр токни зудлик билан ўчириш имкониятиши бериши лозим. Уни синф доскасининг чап ёки ўнг томониға ўривтиш тавсия этилади.
11. Информатика ўқув хонасида ёнгин хавфсизлигини таъминлаш учун фойдаланиш муддати кўрсатилган ва тўлдирилган ўт ўчиргич бўлиши лозим.
12. Деворларни буюшда очик рангли бўёқлардан фойдаланиш лозим. Бўёқ таркибида оҳақ қуқуллари бўлмаслиги лозим.
13. Информатика ўқув хонасидаги синф доскаси, иш столлари ва жавонларнинг сатҳи нур қайтармайдиган бўлиши лозим.
14. Пол юзаси текис, сирпанмайдиган, тозалашға қулай ва ток ўтказмайдиган бўлиши керак.
15. Информатика ўқув хонасидаги зарарли кимёвий моддаларнинг ҳаводаги миқдори ҳаво атмосферасининг суткалик концентрациясидан ошмаслиги лозим.

Спорт залида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Спорт залидаги жиҳозларнинг барчаси гигиеник, стандарт талабларига ҳамда хавфсизлик техникаси талабларига жавоб берадиган ҳолда ўрнатилган бўлиши, сунъий шамоллатиш воситаларидан тўғри фойдаланиш керак.
2. Спорт зали ва қўшимча хоналар (ювиниш, кийиниш) тозалашға қулай бўлиши лозим.
3. Спорт залининг деворлари полдан 1,75 см баландликда, бир хил ранга буюлган бўлиши ёки полдан 1,75 см баландликда бўлган текис тахтали панель билан қопланган бўлиши керак.
4. Спорт залининг пол юзаси текис бўлиши ҳамда ёриқ жойлари бўлмаслиги керак.
5. Спорт залининг шифт қисми мойли бўёқда буюлган бўлиши лозим.
6. Спорт залининг иситиш тизими девор сатҳида текис ўрнатилиб махсус ёғоч

пайжаралар билан қопланган бўлиши керак.

7. Спорт залида мунтазам равишда ҳарорат 18° С – 20° С, ҳавонинг намлиги 50 – 60 фоиз бўлиши керак.

8. Спорт залининг деразаси полдан камидан 1,5 м баландликда жойлашган бўлиши лозим.

9. Спорт залидаги электр таъминоти белгиланган талаблар асосида бўлиши ҳамда спорт залини бир текис ёритиб (200 lk) туриши керак.

104-қизма. Таълим муассасаларининг ўқув устахоналарида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари

Умумий талаблар

1. Ишлаб чиқариш технологик жараёнлари ГОСТ 12.3.002-75 «Ишлаб чиқариш жараёнлари. Умумий хавфсизлик талаблари»га мувофиқ бўлиши лозим.

2. Ишлаб чиқариш ҳоналаридаги технологик жараёнларининг хавфсизлиги куйидаги талабларни амалга ошириш орқали таъминланади:

ишлаб чиқариш ускуналарига хизмат кўрсатиш тартибидagi технологик жараёнларни (иш турлариши), иш усуллари ва режимилариши қўллаш;

хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилларининг тарқалишини чекловчи воситаларни қўллаш;

ишлаб чиқариш жараёнлари атроф муҳитнинг (хаво, туپроқ, сув ҳавзалари) ифлосланишига ва зарарли омилларнинг тегишли метёрларидан ортқ даражада тарқалишига олиб келмаслиги шарт.

3. Технологик жараёнларни амалга оширишда иш бажариладиган дастгоҳ ва механизмлар кетма-кетлиги блокировка тизими билан таъминланган бўлиши зарур. Авария ҳолатида бирор - бир механизм тўхтаб қолса, барча дастгоҳ ва механизмларнинг тўхташи назарда тутилган бўлиши керак.

4. Ускуна ва автоматлаштирилган тармоқларда улар ишга туширилганлигини билдирувчи овозли ва ёруғлик сигналлари бўлиши керак. Сигнал элементлари (электр кўнгирак ва ўчиб-ёнувчи лампа) механик бузилишлардан ҳимояланган бўлиб, хизмат кўрсатувчи ходимлар эшитадиган даражада бўлиши лозим.

Линияни тўхтатгандан сўнг, овозли ва ёруғлик сигнали бермасдан уни ишга тушириш тақиқланади.

5. Технологик жараёнлар соз асбоб-ускуналар ва назорат-ўлчаш асбоблари, ҳимоя тўсиқлари, блокировкалар ҳамда ишга туширувчи аппаратлари мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилиши лозим.

Ўқув устахоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Ўқув устахонасида ишлатиладиган барча жиҳозлар соз, ишчи ҳолатда ва ишончли ўрнатилган бўлиши лозим.

2. Ўқув устахонасидаги жиҳоз ва механизмлар ўз жойига ўрнатилиши, барча зарурий ҳимоя воситаларига эга бўлиши керак.

3. Ўқув устахонасидаги жиҳоз (станок, машина, механизм, дастгоҳ)ларнинг жойлаштирилиши ўрнатиш метёрлари ва иш шароити талабларига жавоб бериши керак.

4. Детал ва материаллар махсус ажратилган жойларда, ўтши жойларини тўсмайдиган ва хизмат кўрсатишга ҳалақит бермайдиган қилиб жойлаштирилиши лозим.

5. Арқонли, тишли ва занжирли узатмалар яхлит тўсиқлар билан тўсилиши керак. Технологик ускуналарни тўсиқларсиз ишга тушириш тақиқланади.

6. Ҳаракатланадиган ёки айланадиган буюмларнинг ускунадан чиқиб турувчи қисми тўсилиши ва мустаҳкам тутиб турувчи мосламага эга бўлиши керак.

7. Мўрт металлга ишлов беришга мўлжалланган барча станоклар ва фрезалаш станоклари амалий машғулот жараёнида удардан учиб чиқадиган қириндилардан

химояланиш учун мустахкам тўсиққа эга бўлиши керак.

8. Жихозлар яшил рангта, тўсиб кўйилиши керак бўлган жойлар қизил рангта бўялган бўлиши керак.

9. Қиринди, чағи ва чиқитлар фақат илгак, махсус мослама (шётка) ва бошқа ёрдамчи воситалар билан тозаланиши лозим.

10. Жихоз ёки ускуналари ишлаб турган пайтда таъмирлаш тақиқланади.

11. Ёғоч ва металл ишлов бериш устахонасида сунъий ёритилганлик даражаси люминесцент лампа – 300 лк, чўгланма лампа – 200 лк, тикувчилик устахонасида люминесцент лампа – 400 лк, чўгланма лампа – 300 лк бўлиши лозим.

105-чизма. Таълим муассасаларининг амалиёт хоналарида бажариладиган ишларга (технологик жараёнларга) кўйиладиган хавфсизлик талаблари

Қурилиш (турлари бўйича) тайёрлов йўналиши касблари амалиётга кўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Дастакли асбоблар (арра, болта, теша, искана, ранда, омбир, очкич, белкурак, эгов, лом, алава ва бошқалар) соз ҳолда дастаси бутун ва мустахкам ўрнатилган бўлиши керак.

2. Амалиёт вақтида ишлатиладиган асбоблар фойдаланишга яроқли, кесувчи қисмлари махсус текширув ва синашдан ўтган, чарх дастгоҳлари муҳофаза соябонлари ва муҳофаза экранлари билан таъминланган бўлиши зарур.

3. Механизациялаштирилган ҳар қандай асбобни оддий ва икки оёкли нарвларда туриб ишлаш тақиқланади. Электр тармоғига ёки сиқилган ҳаво тармоғига уланган механизациялаштирилган асбобни назоратсиз қолдириш тақиқланади.

4. Ҳар бир механизациялаштирилган жихозга хавфсизлик техникаси талаблари, энг кўп юклама ва тезлиги, кўшимча бажариши мумкин бўлган операциялар ва сигналлар тизими ва олд миълумотлари йўриқнома тарзида ёзиб кўйилиши керак.

5. Бетон қоримчасини тайёрлаш, ётқизиш ва зичлаш ишларини бажаришда амалдаги меъёрларга мувофиқ ўқувчи-талабаларга махсус кийим ва махсус пойабзал билан таъминланган бўлиши керак.

6. Сувоқ ишларини бажараётганда сувоқчи олақ ёки қоримча зарраларидан кўзини асраши лозим. Қоримча таркибда организмга зарарли таъсир этувчи омиллар бўлса, ўқувчи-талабалар улардан муҳофазаланиш учун доимо кўдқоп ва бошқа шахсий химояланиш воситалари билан таъминланган бўлиши керак.

7. Бино ичда пардозлаш ишларини бажараётганда ўқувчи-талабаларга бўёқдан чиқадиган қимёвий ва захарли моддаларнинг ҳилларидан химояланиш учун улар респиратор, кўзойнак ва зарур ҳолларда противогазлар билан таъминланган бўлиши шарт.

8. Дастгоҳнинг кесил асбоблари ва ҳаракатланувчи қисмларини қўлда ёки бирор бир буюм билан тўхтатиш тақиқланади.

9. Дастгоҳни бошқариш қисмлари (босил тугмалари, ричаглар, дасталар) полдан 0,8-1,2 м баланд жойлаштириш ва дастгоҳчидан узоғи билан 0,6 м масофада унга қўл бемалол қирадиган бўлиши керак. Уларнинг тасодифан ишга тушиш ҳолатларининг олди олинган бўлиши шарт.

10. Дастгоҳ ишлаб турганда уни тузатиш, тозалаш ва мойлаш тақиқланади.

Тўқимачилик саноати ва ситил саноат маҳсулотлари технологияси тайёрлов йўналишлари касблари амалиётга кўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Асосий меҳнат операцияларининг бажарилиши кўриш, эшитиш ва ҳаракат анализаторларининг кучайиши билан боғлиқ бўлиб, тик ҳолатда узоқ туришни ва диққатни талаб этади.

2. Зарарли факторлар ўқувчи-талабалар организмга салбий таъсирини олдини олиш

мақсадида машғулотларни ҳаво тортгичлари мавжуд бўлган устахоналарда ўтказиш лозим.

3. Иш ўриларида зарарли факторларнинг миқдори белгиланган миқдордан ошмаслиги керак.

Озиқ-овқат технологияси (турали бўйича) тайёрлов йўналиши касблари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган нон, макарон ва қандолат маҳсулотлари ишлаб чиқариш махсус хоналар (цехлар)да, технологик жиҳозлар билан жиҳозланган устахоналарда олиб борилиши керак.

2. Зарарли факторлар ўқувчи-талабалар организмига салбий таъсирини олдини олиш мақсадида машғулотларни ҳаво тортгичлари мавжуд бўлган устахоналарда ўтказиш лозим.

3. Ўқувчи-талабаларнинг жароҳатланишларини олдини олиш мақсадида ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётлари меҳнат ва техника хавфсизлиги талабларига мувофиқ ташкил қилинган бўлиши лозим.

4. Технологик жиҳозларнинг жойлашуви (ўрнатилда) оралиғи камида 1 м дан, алоҳида жиҳозлар оралиғи эса 0,8 м дан кам бўлмаслиги лозим.

5. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти хоналарининг микроклими ГОСТ 12.1.005-76 «Иш зонаси микроклими» талабларига асосан таъминланган бўлиши керак.

6. Озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ амалий машғулотларда катнашувчи муҳандис-педагог, ўқувчи-талабалар тиббий кўрикдан ўтиши шарт.

Қишлоқ хўжалиги йўналиши касблари амалиётларига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган махсус хоналар (кичик технологик цехлар)да, технологик жиҳозлар билан жиҳозланган устахоналарда олиб борилиши керак.

2. Ўқувчи-талабаларнинг амалиётларини ўтказишга мўлжалланган лаборатория-амалиёт хонаси механик шамоллатиш тизимига эга бўлган, йилнинг совуқ кунларида ҳарорат 14 ° С дан паст бўлмаган алоҳида бинода жойлаштирилиши лозим.

3. Қишлоқ хўжалик мавсумий иш даврида ишлаб чиқариш амалиёти икки сменادا ташкил қилиниши, бунда ҳар бир агрегатта иккита ўқувчи-талаба бириктирилиши ва иш вақти бир сменادا олти соатдан ошмаслиги керак.

4. Фермер хўжаликлариде ўқувчи-талабаларнинг ишлаб чиқариш амалиёти гуруҳларга ажратилган ҳолларда иш жойи ва техника билан таъминланган шароитда ташкил қилиниши ва улар билан доимий равишда ишлаб чиқариш устаси шугудланиши шарт.

Металларга ишлов бериш механиги касби амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари, цех ва бўлимларда дастгоҳлардан фойдаланишда паст бўйли ўқувчи-талабалар учун бўйига мос ҳолда баланглиги камида 5–15 см бўлган оёқ остига қўйиш учун тағлик бўлиши лозим.

2. Дастгоҳларни жойлаштиришда ўтиш жойининг қулайлиги кўзда тутилган бўлиши, дастгоҳлар орасидаги масофа 0,8 м дан ва қаторлар орасидаги масофа эса 1,2 м дан кам бўлмаслиги керак.

3. Ишлов бериладиган деталларнинг оғирлиги 8 кг дан ва мосламаларнинг оғирлиги 20 кг дан ортик бўлганда махсус юк кўтарувчи мосламалардан фойдаланиш керак.

4. Металларга совуқ қолда ишлов беришда мойлаш-совутиш суюқликлари қўлланганда ўқувчи-талабаларнинг меҳнат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим:

мойлаш-совутиш суюқликлари сачрашини олдини олиш, дастгоҳ, ишлов берилувчи деталлардан ва илчи асбоблардан оқиб тушганидан химояланган учун дастгоҳлар экран, шит ва бошқа мосламалар билан жиҳозланган бўлиши;

дастгоҳларни тозалаш материаллари ювилган ва дезинфекцияланган бўлиши ва ундан

<p>Ўқувчи-талабалар кўлларини артмасликлари; кўлни минерал мойлардан тозалашда органик эритувчилардан фойдаланмаслик; мойлаш-совутиш суюқликлари таъсирида терининг яллиғланишини олдини олиш мақсадида рухсат этилган ювувчи воситалардан фойдаланиш; ишдан сўнг устки ва ички кийимларни алмаштириш, душ қабул қилиш ва иш кийимларида уйга кетмасликлари.</p>
<p>Электроника ва радиотехника тавёрлов йўналиши амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган ҳамда технологик жиҳозлар билан жиҳозланган устахоналарда олиб борилиши керак. 2. Иш жойини тоза тутиш мақсадида хотишма ва канифоллар махсус идишларга солиниши керак. 3. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётида ўқувчи-талабаларнинг ҳар бири махсус иш столи билан таъминланиши лозим.
<p>Кимёвий технология, нефть ва газни қайта ишлаш технологияси йўналишлари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётларида ўқувчи-талабалар қуйидаги зарарли кимёвий моддалар билан ишлаши тақиқланади: I-тонфага тегишли (Ута хавфли) моддалар; кондироген моддалар (анинл бўёқлари, баъзи металллар – хром, никель, улар бирикмалари, бензол, винилхлорид ва бошқалар); кумулятив моддалар (симоб, кўргошин ва бошқалар); узок вақт ишлаш натижасида мутаген, эмбриотроп, гонадотроп ва тератоген таъсирини келтириб чиқарадиган моддалар (бензол ва унинг гомологи, мишяк, хлоропрен ва бошқалар); тери ва шиллик пардага салбий таъсир этувчи ва ўткир ҳидли моддалар (меркаптанлар, акролеин, ацетальдегид ва бошқалар); аллергияни кўзгатувчи моддалар (урсол, нитро ва нитрозо аралашмалари ва бошқалар) билан ишлаши. 2. Диплом олди амалиёти чоғида иш ҳажми қуйидагича олиб борилиши лозим: биринчи ойда конвейерда ишлаганда иш (нормаси) меъёри катталариникидан 75-80 фоиздан кам бўлиши; туғти смепадаги ишдан озод этилиши. 3. Иш жойларининг хавосини янгилашни назорат қилиб туриш лозим. 4. Ишлаб чиқариш амалиётида ўқувчи-талабалар турли таъмирлаш ишларида иштирок этиши ва газ портлаши хавфи бор жойларда ишлаши тақиқланади.
<p>Ковчилик иши тавёрлов йўналиши касблари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган ҳамда технологик жиҳозлар билан таъминланган устахоналарда ҳамда ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш шахта полигонларида олиб борилиши керак. 2. Ишлаб чиқариш амалиёти даврида иш берувчилар ва ишлаб чиқариш таълим усталари томонидан ўқувчи-талабаларнинг организми ишлаб чиқариш шароитларига кўнгикишларини таъминлашлари лозим. 3. Ишлаб чиқариш амалиётининг биринчи ойда ўқувчи-талабаларнинг ишлаш меъёри, ишчилик ишлаш меъёрининг 60 фоизини ташкил этиши, бунда битта ишчи ўрнига иккита ўқувчи-талаба жойлаштирилиши лозим. 4. Шахталарда ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган ўқувчи-талабалар шахсий химоя воситалари, махсус кийим ва махсус пойабзал билан таъминланиши лозим.

106-чизма. ЎзР ОЎМТВ Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимлариянинг лавозимлари ва тоифалари

Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларининг лавозимлари ва тоифаларининг норматив ва методик асослари	Академик лицейда (АЛ) ходимларининг лавозими ва тоифалари	Касб-хунар коллежида (КХК) ходимларининг лавозими ва тоифалари
ЎзР Президентининг 30.07.2008 й. ПҚ-929-сонли «Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларини моддий рағбатлантиришни кучайтириш ва улар меҳнатига ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори	<ul style="list-style-type: none"> • Директор • Ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари • Маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари • Маъмурий-хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари • Чақирувгача тайёргарлик раҳбари • Жисмоний тарбия раҳбари • Бош ўқитувчи • Етакчи ўқитувчи • Катта ўқитувчи • Олий маълумотли ўқитувчи • Ўрта махсус маълумотли ўқитувчи • Психолог • Тарбиячи • Ишлаб чиқариш таълими устаси • Услубчи • Тўғарақ раҳбари • Маданият ва санъат академик лицейи концертмейстри • Академик лицейи концертмейстри 	<ul style="list-style-type: none"> • Директор • Ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари • Маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари • Ишлаб чиқариш таълими бўйича директор ўринбосари • Маъмурий-хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари • Чақирувгача тайёргарлик раҳбари • Жисмоний тарбия раҳбари • Катта уста • Ўқув ишлаб-чиқариш устaxonаси мудир • Бош ўқитувчи • Етакчи ўқитувчи • Катта ўқитувчи • Олий маълумотли ўқитувчи • Ўрта махсус маълумотли ўқитувчи • Психолог • Тарбиячи • Ишлаб чиқариш таълими устаси • Услубчи (Методист) • Тўғарақ раҳбари • Олимпия захиралари коллежи тренер-ўқитувчиси • Спорт коллежи тренер-ўқитувчиси • Олимпия захиралари инструктор-услубчиси • Маданият ва санъат КХК концертмейстри • КХК концертмейстри
ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 01.08.2008 йил 1 августдаги 165-сонли «Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг такомиллаштирилган тизимини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори		
ЎзР Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази, ЎзР ВМ Давлат тест марказининг 2008 йил 25 августдаги 39, 36/ҚҚ, 01-275-сон қарори кўшма қарори Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 29.08.2008 й. 1845-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилди		
«Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими асосий лавозимлари малака тавсифларини тасдиқлаш ҳақида» ЎзР ОЎМТВ Ўрта махсус, касб-хунар таълими Марказининг 30.12.2012 й. 41-сонли буйруғи		
ЎзР ОЎМТВ Академик лицейи ва Касб-хунар коллежларининг раҳбар ходимлари, ўқитувчилари, муҳандис педагоглари ўртасида мансаб вазифаларини тақсимлаш тартиб қоидалари. Услубий қўлланма. Самарқанд, 2014.-60 б.		

**107 - чизма. Академик лицей ва касб-хунар коллежи
директорининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги
вазифалари**

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	ЎзР Таълим ва кадрлар тайёрлашга оид қонун ҳужжатларининг АЛ ва КХҚда бажарилишини таъминлайди	ҲФХ га оид қонун ҳужжатларини АЛ ва КХҚда бажарилишини таъминлайди
2.	Таълим муассасаси фаолияти устидан раҳбарликни амалга оширади.	ҲФХ менежментини ташкил этади
3.	Педагогик кенгаши бошқаради	Ҳар ойда камидан бир мартаба Педагогик кенгаш кун тартибига ҲФХ га оид масалани киритади ва тегишли қарорни қабул қилиниши ҳамда амалда бажарилишини назорат қилади
4.	Таълим сифатини яхшилаш, ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигини ошириш, ривожлантириш ва мукаммаллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди	ҲФХ таълимини унинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан тарзда олиб борилишини таъминлайди
5.	Ўқув-тарбия жараёнининг барча босқич ва бўлимлари фаолиятини ташкиллаштиради	Ўқув-тарбия жараёнининг барча босқичларида корпоратив субъектларининг хавфсиз фаолият юритишларини ташкиллаштиради
6.	Ўқув жараёнига ДТС, ўқув режалари ва дастурларини киритишни таъминлайди, уларни татбиқ этиш назоратини амалга оширади	Ўқув жараёнига ҲФХ бўйича ДТС, ўқув режа ва дастурларни татбиқ этилишини назорат қилади
7.	Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаси Устави талабларига риоя қилишни таъминлайди	Таълим муассасаси Уставида ҲФХ талабларини кириши ва унга риоя қилинишни таъминлайди
8.	Давлат ва жамоат ташкилотларида ўрнатилган тартибда таълим муассасаси маиёвотларини ҳимоя қилади	Давлат органлари ва жамоат бирлашмаларида таълим муассасасида бехатар фаолият кўрсатишга оид масалаларни кўтариб чиқади ва уни амалга оширишда бош-қош бўлади
9.	Таълим муассасасининг йиллик ва ойлик иш режаларини тасдиқлайди ҳамда педагоглар йиллик иш режаларининг бажарилишини назорат қилади	Таълим муассасасининг йиллик ва ойлик иш режаларига ҲФХни ҳам ўқув, ҳам амалиёт нуқтан назардан киритилишига эришадди ва унинг бажарилишини назорат қилади
10.	Ўқувчилар томонидан тизимли билимлар олиш ва уларга бўлган эҳтиёжни ривожлантириш, базавий ўқув, илмий ва умуммаданий билимлар, ижодий, мустақил фикрлашни шакллантириш, меҳнат кўникмалари, тавланган касбга ва атроф-муҳитга оғли муносабатини юзага келтиришни таъминлайди	Ўқувчиларнинг ёши ва психологик хусусиятларидан келиб чиққан тарзда уларга ҲФХдан тегишли билим, кўникма ва малакалар берилишини, унинг регионал жиҳатлари ва ихтисосликка томон йўналтирилган таълимни юзага келтиришни таъминлайди

11.	Ўқув жараёнига мукаммаллашган ва самарали педагогик технологиялар ва таълим воситаларини киритди	ЎФХ таълимга педагогик технологиялар ва воситаларни тегишли полигон, лаборатория ва жиҳозлашган хоналарда ўтирилиши таъминлайди
12.	Ўз ваколати доирасида таълим муассасасининг молия ҳўжалик масалаларини ҳал этади, бюджет ва бюджетдан ташқари молиявий маблағларни шакллантиради ва улардан самарали фойдаланишини таъминлайди	ЎФХ таълими ва амалиётини йўлга қўйишида бюджет ва бюджетдан ташқари маблағлардан самарали фойдаланишини таъминлайди
13.	Ўқув жиҳозлари ва бошқа ўқитиш воситаларининг сақланишини таъминлайди, моддий-техник базасини ривожлантириш ишларини ташқил этади	Таълим муассасасида бор ўқув жиҳозлари ва воситаларининг ЎФХ ўқув курсини талаб даражасида ўтирилишига жалб этади ва бир пайтнинг ўлида ЎФХни моддий-техник базасини ривожлантириш ишларини ташқил этади
14.	Педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларни аниқлайди, уларни танлаш ва жой-жойига қўйишни амалга оширади, штат жадвалини белгиланган хизмат доирасида тасдиқлайди	ЎФХ ўқув курсидан ким ва қандай дарс беришини, унинг тегишли малака ошириш ёки қайта тайёрлаш курсларидаги ўтиб келишини таъминлайди
15.	Педагогик ходимлар аттестациясини ташқиллаштиради	Педагогларни ЎФХ бўйича аттестациядан ўтишини ташқиллаштиради
16.	Ходимлар билан меҳнат шартномаларини тузади	Ходимлар билан шартнома тузишда ЎФХга оид йўриқномалар билан таништиради
17.	Меҳнат, ишлаб чиқариш, ижро интизоми ва техника ҳавфсизлиги қондаларига амал қилинишини таъминлайди	Педагог ва ходимларни меҳнат муҳофазаси ва техника ҳавфсизлиги қондаларига амал қилинишини таъминлайди
18.	Ўрнак кўрсатган ходимларни рағбатлантириш бўйича махсус комиссияга бошчилик қилади, комиссия қарори асосида ходимларга қўшимчалар, бир мартабалик мукофотлар ва моддий ёрламини тайинлайди	ЎФХни таъминлашда ўрнак кўрсатган ходимларни рағбатлантириш бўйича махсус комиссияга бошчилик қилади, комиссия қарори асосида ходимларга қўшимчалар, бир мартабалик мукофотлар ва моддий ёрламини тайинлайди
19.	Ўқувчиларнинг билим сифатини ДТСга мувофиқлиги, ўқув-тарбия ишларининг самардорлигини таъминлайди ва назорат қилади	Ўқувчиларнинг ЎФХ бўйича билим сифатини ДТСга мувофиқлиги, ўқув-тарбия ишларининг самардорлигини таъминлайди ва назорат қилади
20.	Педагог ходимларни рағбатлантириш учун ДТС талаблари бажарилишини ҳолис ҳисобга олинишини ташқиллаштиради	Педагог ходимларни рағбатлантириш учун ЎФХ бўйича ДТС талаблари бажарилишини ҳолис ҳисобга олинишини ташқиллаштиради
21.	Ўқитувчилар фаолияти самардорлиги ва сифатини баҳолаш учун ўқувчилар ўртасида танланма тестларни ташқил этади	ЎФХдан дарс берадиган ўқитувчилар фаолияти самардорлиги ва сифатини баҳолаш учун танланма тестларни ташқил этади
22.	Ўқувчиларни дарслик ва ўқув кў-	Ўқувчиларни ЎФХга оид ўқув, ўқув-

	ланмалари билан таъминлашнинг ташкил этади	методик адабиётлар билан таъминлашнинг ташкил этади
23.	Васийлик кенгаши, ота-оналар, маҳалла кўмитаси, жамоат ва ҳомий ташкилотлари билан ўқув-тарбия ишларини ривожлантириш бўйича ҳамкорлик ишларини ташкил этади	Васийлик кенгаши, ота-оналар, маҳалла кўмитаси, жамоат ва ҳомий ташкилотлари билан ҲФХга оид ҳамкорликнинг ташкил этади
24.	Ўқувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш амалиётини ташкил этади, корхона, ташкилот ва муассасалар билан ўқувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш бўйича шартномалар тузади	Ўқувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш амалиёти вақтида ҲФХга оид корхона, ташкилот ва муассасалар билан шартномалар тузади ёки умумий шартномада уни акс эттиради
25.	Ўсмирларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялаш ва муҳофазалаш бўйича талабномаларга амал қилишнинг таъминлайди, меҳнатни муҳофазалаш ва техника хавфсизлиги бўйича тушунтириш ишларини олиб боради	Ўқувчилар ўртасида меҳнатни муҳофазалаш ва техника хавфсизлиги бўйича тушунтириш ишларини олиб боради
26.	Таълим муассасаси фаолияти ҳақида ҳисоботлар тайёрлайди	Таълим муассасаси фаолияти ҳақидаги ҳисоботларга ҲФХга доир ишларни киритади
27.	Буйруқлар чиқаради	ҲФХни таъминлашга оид буйруқлар чиқаради
28.	Ходимлар учун ижтимоий-маиший шароитлар яратди	Инсон ҳуқуқлари нуқтан нозардан ходимлар учун барча шароитларни яратиб беришга бошчилик қилади
29.	Малака ошириш учун шароитлар яратди	ҲФХ бўйича малака ошириш ва уларни тегишли билим, кўникма ва малака ҳосил қилишнинг талаб этади ва у учун шароитлар яратди
30.	Ходимларнинг мажбуриятлари, вазифаларини белгилайди ва улардан алоҳида ўрناق кўрсатганларини мукофотлаш ва рағбатлантириш учун тавсия беради	Ходимларнинг муассасалаги хавфсизликни таъминлашга доир мажбуриятлари ва вазифаларини белгилайди, улардан алоҳида ўрناق кўрсатганларини мукофотлаш ва рағбатлантириш учун тавсия беради
31.	Ўз ваколати доирасида жазо чораларини қўллайди	Меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлигига риоя қилмаган ходимларга нисбатан, ўз ваколати доирасида, жазо чораларини қўллайди
32.	Жамов аъзолари ва ўқувчилар контингенти ҳуқуқларини ҳимоялашга, ҳаёти ва соғлигини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади	Таълим муассасаси жамоаси ва ўқувчиларни ҳаётини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади

**108-қизма. Академик лицей ва касб-хувар коллежи ўқув ишлари
бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва
ХФХ таъминлашдаги вазифалари**

T/p	Лавозим функциялари	ХФХни таъминлаш вазифалари
1.	Ўқув жараёнини ташкил қилади, ДТСда белгиланган ўқув режа ва дастурларнинг бажарилишини таъминлайди	ХФХга оид ДТСда белгиланган ўқув режа ва дастурларнинг бажарилишини таъминлайди
2.	Педагогик кадрларни танлаш ва ишга жойлаштиришда қатнашади, педагогик жамоанинг ўқув-услубий ишларини бошқаради	ХФХ ўқув курсини қим ўтиши, қандай билим, кўникма ва малакаларга эга бўлишини аниқлайди, унинг ўқув-методик ишларини бошқаради.
3.	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш устазларининг илгор тажрибасини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади, замонавий педагогик технологиялари татбиқ этади	ХФХни таъминлашга оид ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш устазларининг илгор тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади ҳамда ушбу курсни ўтишда замонавий педагогик технологияларни татбиқ этишда бош-қош бўлади
4.	Педагог ходимларга методик ёрдами ташкил қилади ва амалга оширади	Педагог ходимларга ХФХ бўйича методик ёрдами ташкил қилади ва амалга оширади
5.	Жамоа ва алоҳида ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятини таҳлил қилади	Жамоани ва ХФХ ўқитувчисининг педагогик фаолиятини таҳлил қилади
6.	Ўқитувчиларнинг йиллик, чорак ва ойлик иш режаларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва бажарилишини назорат қилади	Ўқитувчиларнинг йиллик, чорак ва ойлик иш режаларида ХФХга оид бандларни қиритилишини таъминлайди ва тасдиқлайди
7.	Ўқитувчиларнинг тасдиқланган иш режалари асосида иш вақтини ҳисоблайди ва бажарилишини назорат қилади	ХФХ ўқитувчисининг тасдиқланган иш режа бандларини бажарилишини назорат қилади.
8.	Дарс жадвали, тестлар, имтиҳонлар ва бошқа ўқув тақдиротлари графигини ишлаб чиқади	ХФХ бўйича тадбирлар графигини ишлаб чиқади
9.	Ўқув жараёни назоратини ташкил қилади, таълим стандартлари талабларининг бажарилиши, ўқувчиларнинг худжи ва ўзлаштиришининг мониторингини амалга оширади	ХФХ ўқув жараёнини олиб бориш назоратини ташкил қилади, ДТС талабларининг бажарилиши, ўқувчиларнинг ушбу ўқув курсини ўтиш жараёнидаги худжи ва ўзлаштиришининг мониторингини амалга оширади
10.	Факультатив дарслар ва фан тўғрақларини ташкил этади	ХФХ факультатив дарс ва тўғрақларини ташкил қилади
11.	Ўқув хоналарини кўргазмали ва техник ўқув куроллари билан, ҳамда ахборот ресурс марказларини китоблар, журналлар ва бошқа ахборот материаллари билан таъминлашини ва расмийлаштирилишини бошқаради	Ўқув хоналарида меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик бўйича кўргазмали куроллар билан таъминлашни ва расмийлаштирилишини бошқаради

12.	Фанлар бўйича услубий (методик) қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий (методик) ёрдам ташкил этиш, ўқитувчиларнинг касбий маҳоратлари ва малакаларини ошириш бўйича ишларни олиб боради, ўқитувчиларнинг ўқув юкларини такомиллаштиради	ЎФХ бўйича методик қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга методик ёрдам кўрсатишни ташкил этиш, турли фан ўқитувчиларининг ЎФХни таъминлашдаги касбий маҳоратлари ва малакаларини ошириш бўйича ишларни олиб боради, ўқитувчиларнинг ўқув юкларини такомиллаштиради
13.	Гуруҳ журналларининг юритилиши ва сақланишини таъминлайди, гуруҳ раҳбарлари фаолиятини бошқаради ўқув ишларининг ҳолати ва натижалари бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, ота-оналар билан ҳамкорлик ишларини ташкил қилади	Гуруҳ журналларида меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик қондаларини юритилишини таъминлайди
14.	Педагог ходимлар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена режими ва техника хавфсизлигига амал қилишини таъминлайди	Педагог ходимлар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена режими ва техника хавфсизлигига амал қилишини таъминлайди
15.	Жамоа аъзолари ва ўқувчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш, ҳаёти ва соғлигини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади	Таълим муассасаси жамоаси ва ўқувчиларини ҳаёти ва соғлигини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади
16.	Директор йўқлигида унинг лавозим мажбуриятларини амалга оширади	Директор йўқлигида унинг ЎФХга доир лавозим мажбуриятларини амалга оширади

109-қизма. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи маънавий-маърифий ишлари бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ЎФХ таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ЎФХни таъминлаш вазифалари
1.	Таълим муассасасида маънавий-маърифий ишларни ташкил қилади	Таълим муассасасида инсонларни бехатар яшашга энг олий кадрият эканлигига доир маънавий-маърифий ишларни ташкил қилади
2.	Тарбиявий ишлар бўйича йиллик, ойлик иш режаларини ишлаб чиқади, гуруҳ раҳбарларининг тарбиявий ишлар бўйича иш режаларининг бажарилишини назорат қилади	Гуруҳ раҳбарларининг иш режаларида ўқувчилар меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик қондаларига риоя қўлаётганлигини назорат қилади
3.	Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асосларига кирувчи фанлар бўйича таълим стандартлари талабларининг бажарилишини назорат қилади, бу фанларнинг ўзлаштирилиши мониторингини олиб боради	Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асосларига кирувчи фанларда ЎФХнинг маънавий-маърифий хавфсизлик талабларининг бажарилишини назорат қилади ва мониторингини олиб боради
4.	Ўқувчиларнинг тартиб-интизоми ва лавозим, тарбиявий ишлар самарадорлигининг назоратини амалга оширади	Ўқувчиларнинг хавфсизлигини таъминловчи тартиб-интизоми ва лавозим, унга оид тарбиявий ишлар

		самардорлигининг назоратини амалга оширади
5.	Ётоқхоналарда ўқувчиларнинг яшашига муқобил шароитлар яратилиши, уларнинг ўрнатилган тартиб-қоидаларга амал қилишини таъминлади	Ётоқхоналарда ҲФХ талабларига мос муҳитни яратилиши
6.	Спорт секциялари ва кизиклиги бўйича тўғрақларнинг доимий фаолиятини таъминлади	Тўғрақларда ҲФХ талабларини бажарилишини таъминлади
7.	Миллий урф-одатлар, тарихий кадриятлар ва буюк аждодларимиз мисолида ўқувчиларнинг ватанпарварлик руҳидаги тарбиявий ишларини ташкиллаштирилади ва назорат қилади	ҲФХни таъминлашда миллий урф-одатлар, тарихий кадриятлардан келиб чиққан тарздаги тарбиявий ишларини ташкиллаштирилади ва назорат қилади
8.	Ўқувчиларнинг маънавий-маърифий тарбияси масалаларини ечишга йўналтирилган тарғибот ва ташвиқот кўргазмалари билан жихозлашни ташкил этади	Ўқувчиларнинг маънавий-маърифий хавфсизлиги бўйича тарбиясига доир масалаларни ечишга йўналтирилган тарғибот ва ташвиқот кўргазмалари билан жихозлашни ташкил этади
9.	Гуруҳ раҳбарлари услубий бирлашмасининг фаолиятини ташкил этади, илгор педагогик тажрибалар алмашиш жараёнини мувофиқлаштирилади, тарбиявий ишлар сифати ва натижаларини таҳлил қилади	ҲФХни таъминлашга тегишли бўлган ишларни гуруҳ раҳбарларининг мустақил бирлашмаси фаолиятини ташкил этади, хавфсизлигини таъминловчи илгор педагогик тажрибалар алмашиш жараёнини мувофиқлаштирилади, унинг сифати ва натижаларини таҳлил қилади
10.	Педагог кадрларини танлаш ва жой-жойига қўйишда қатнашади, юқори малакали устозларнинг илгор педагогик тажрибаларини ўрганади, умумлаштирилади ва тарқатади	Педагог кадрларини танлаш ва жой-жойига қўйишда қатнашади, юқори малакали устозларнинг илгор педагогик тажрибаларини ўрганади, умумлаштирилади ва тарқатади
11.	Тарбиявий ишлар бўйича услубий қўлланмаларни ишлаб чиқариши ва ёш мутахассисларга услубий ёрдамни ташкил этади	ҲФХнинг маънавий-маърифий тарбиясига доир ишларнинг услубий қўлланмаларини ишлаб чиқиши ва ёш мутахассисларга тегишли ёрдам кўрсатишни ташкил этади
12.	Ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини ва малакасини ошириш ишларини олиб боради	ҲФХ ўқитувчиларининг маънавий-маърифий кўрсаткичлари бўйича ҳам касбий маҳоратини ва малакасини оширишни талаб этади
13.	Салтанаткорлар, жамоат арбоблари, уруш ва меҳнат faxрийлари билан учрашувлар ва ижодий кечалар ўтказилишини ташкил қилади	ҲФХни таъминлашда жонбозлик кўрсатган давлат ва жамоат арбоблари, меҳнат faxрийлари билан учрашувлар ва ижодий кечалар ўтказилишини ташкил қилади
14.	Гуруҳ раҳбарларининг тарбиявий фаолиятини бошқаради, таълим муассасасида тарбиявий ишларнинг ҳолати ва натижалари бўйича ҳисоботлар тайёр	Гуруҳ раҳбарларининг хавфсизликка тегишли тарбиявий фаолиятини бошқаради, муассасадаги тегишли тарбиявий ишлар ҳолати ва натижалари

	лайди, ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил этади	бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил этади
15.	Ҳуқуқ-тартибот ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари билан ўқувчилар ўртасида ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш масалалари бўйича ҳамкорлик қилади	Ҳуқуқ-тартибот ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари билан ўқувчилар ўртасида ҲФХга доир ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш масалалари бўйича ҳамкорлик қилади
16.	Педагог ходимлар меҳнатини муҳофаза қилиш талаблари, санитария-гигиена режим ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди	Педагоглар, ходимлар ва ўқувчилар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена тартиби ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди
17.	Жамоа аъзолари ва ўқувчилар контингенти ҳуқуқларини ҳимоялаш, ҳаёти ва соғлиғини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади	Таълим муассасаси жамоаси ва ўқувчиларни ҳаёти ва соғлиғини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади
18.	Донмий равишда ўз малакасини ошириб боради	ҲФХнинг маънавий-маърифий жиҳатлари бўйича ўз малакасини оширади

110-қизма. Касб-хунар коллежи ишлаб чиқариш таълими бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	Ишлаб чиқариш таълими ўқув жараёнини ташкил этади, ўрта махсус, касб-хунар таълими стандартларида кўзда тутилган ўқув, тарбиявий режалар ва дастурларнинг bajarilishini таъминлайди	Ишлаб чиқариш таълимига ҲФХни ўқув жараёнини ташкил этиш таъминлаш талабларини жорий этади ва унинг bajarilishini таъминлайди
2.	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарини таълаш ва жой-жойига қўйишда иштирок этади	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарини меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик йўриқномалари билан таъинтиради
3.	Ишлаб чиқариш таълими жараёнини бошқаради, устозларнинг, ишлаб чиқариш таълими усталарининг илгор тажрибаларини ўргатиш ва умумлаштиришни ташкил қилади, замонавий педагогик технологияларни татбиқ этади	Ишлаб чиқариш таълими жараёнида ҲФХни таъминлаётганлигини назорат қилади, ишлаб чиқариш таълими усталарининг меҳнат муҳофазасига оид илгор тажрибаларини ўргатиш ва умумлаштиришни ташкил қилади
4.	Педагогик ходимлар ва ишлаб чиқариш таълими усталарига услубий ёрдам ташкил қилади, жамоа, айрим ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарининг педагогик фаолиятини таҳлил қилади	Педагогларга услубий ёрдамини ҲФХ бўйича ташкил қилади, жамоа, айрим ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарининг педагогик фаолиятини таҳлил қилади

5.	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарининг йиллик, чорак ва ойлик иш режаларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва бажарилишини назорат қилади. Тасдиқланган режа асосида ўқитувчиларнинг иш вақти ҳисобини юритади, дарс жалвали, тестлар сиповлари, имтиҳонлар графигини ишлаб чиқади	Педагогларнинг йиллик, чорак ва ойлик хавфсизлик иш режаларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва бажарилишини назорат қилади.
6.	Ўқув жараёни назоратини ташкил қилади, таълим стандартларининг бажарилиши, ўқувчиларнинг ҳуқуқи ва ўзлаштиришни мониторингини амалга оширади, факультатив дарслар ва фан тўғарақларини ташкил этади	Ўқув жараёнига ҲФХ элементларини тадбиқ этилганлиги назоратини ташкил қилади, ДТС бажарилиши, ўқувчиларнинг хавфсизликка тегишли ҳуқуқи ва ўзлаштиришни мониторингини амалга оширади, хавфсизлик бўйича факультатив дарслар ва фан тўғарақларини ташкил этади
7.	Ўқув хоналарини кўргазмалар ва техник ўқув қуроллари билан ҳамда ахборот-ресурс марказини китоблар, журналлар ва бошқа ахборот материаллари билан таъминлашни ва расмийлаштирилишини бошқаради	Ўқув хоналарини ҲФХга тегишли бўлган кўргазмалар ва техник ўқув қуроллари билан, ахборот-ресурс марказини эса тегишли китоблар, журналлар ва бошқа ахборот материаллари билан таъминлашни ва расмийлаштирилишини бошқаради
8.	Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиётини ташкил этади ва назорат қилади	Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиётига ҲФХни ташкил этади ва назорат қилади
9.	Фанлар бўйича услубий қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий ёрдам ташкил этиш, ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг касбий маҳоратлари ва малакаларини ошириш бўйича ишларни олиб боради	Фанлар бўйича услубий қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий ёрдам ташкил этиш, ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг касбий маҳоратлари ва малакаларини оширишда ҲФХни таъминлашга доир ишларни олиб боради
10.	Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиётини ҳолати ва натижалари бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил этади	Ишлаб чиқариш амалиёти хоналарининг техник хавфсизлигини таъминлайди, ота-оналар билан ҳаёт хавфсизлиги бўйича ўзаро ҳамкорликни ташкил этади
11.	Педагоглар, ходимлар ва ўқувчилар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена тартиби ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди	Педагоглар, ходимлар ва ўқувчилар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена тартиби ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди
12.	Довмий равишда ўз малакасини ошириб боради	ҲФХ бўйича ўз малакасини оширади

**III-чизма. Академик лицей ва касб-хунар коллежи
маъмурий-хўжалик бўйича директор ўринбосарининг лавозим
функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари**

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	Умумтаълим ва махсус фан ўқув хоналари, ишлаб чиқариш таълими устaxonалари, лаборатория ва технологик жиҳозларни йўналиш бўйича ишлатиладиган технологик лойиҳа меъёрларига мувофиқ жойлаштиришни ташкил этади	Ўқув хоналари, ишлаб чиқариш таълими устaxonалари, лаборатория ва технологик жиҳозларни йўналиш бўйича ҲФХ меъёрларига мувофиқ жойлаштиришни ташкил этади
2.	Умумтаълим ва махсус фан ўқув хоналари, ишлаб чиқариш устaxonалари ва лабораторияларини техника хавфсизлиги қондаларига жавоб берадиган замонавий жиҳозлар, мосламалар билан таъминланишини назорат қилади	Умумтаълим ва махсус фан ўқув хоналари, ишлаб чиқариш устaxonалари ва лабораторияларини ҲФХ қондаларига жавоб берадиган замонавий жиҳозлар, мосламалар билан таъминланишини назорат қилади
3.	Ўқитувчилар, педагог-муҳандислар билан техника воситалари ва бошқа жиҳозлардан тўғри фойдаланиш ва уларни сақлаш ишлари бўйича тушунтириш олиб боради	Ўқитувчилар, педагог-муҳандислар билан техника воситаларидан хавфсизлик нуқтан назардан тўғри фойдаланиш ва уларни сақлаш ишлари бўйича тушунтириш олиб боради
4.	Ўқув устaxonаларидаги мавжуд техника воситалари ва жиҳозлардан тўғри фойдаланиш қондаларига риоя этилиши, меҳнат, электр ва ёнгин хавфсизлиги, санитария-гигиена талаблари, ишлаш вақти меъёрларига риоя этилиши ташкил этади ва амалда бажарилишини назорат қилади	Ўқув устaxonаларидаги мавжуд техника воситалари ва жиҳозлардан тўғри фойдаланиш қондаларига риоя этилиши, ҲФХ талабларига риоя этилиши ташкил этади ва назорат қилади
5.	Техник воситалар ва жиҳозларини техник жиҳатдан соз ёки носозлигини назорат қилади	Техник воситалар ва жиҳозларини техник хавфсизликка жавоб беришини назорат қилади
6.	Техник кўрик синов ва таъмирлаш ишларини таълим муассасасининг ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, педагог-муҳандислар билан биргаликда, зарур ҳолларда шартнома асосида бошқа ташкилотлар ёрдамида амалга оширади	Хавфсизлик бўйича техник кўрик синов ва таъмирлаш ишларини амалга оширишда муассасасининг ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, педагог-муҳандислар билан биргаликда, зарур ҳолларда шартнома асосида бошқа ташкилотлар ёрдамида амалга оширади
7.	Ўқув ишлаб чиқариш устaxonалари, ўқув-машқ полигонлари, ўқув хўжаликларида мавжуд техник воситалар, жиҳоз ва дастгоҳлардан тўғри ва мақсадли фойдаланишини таъминлайди	Ўқув ишлаб чиқариш устaxonалари, ўқув-машқ полигонлари, ўқув хўжаликларида мавжуд техник воситалар, жиҳоз ва дастгоҳлардан ҲФХ дарсларини ўтишда фойдаланишини таъминлайди

8.	Техник восита, жиҳоз ва асбоб-ускуналарнинг ҳисобини олиб боради ва техник хизмат кўрсатиш ишларини амалга оширади	Техник восита ва асбоб-ускуналарнинг ҲФХни ўтиш мумкинлиги ҳақидаги ҳисобин олиб боради ва техник хизмат кўрсатиш ишларини амалга оширади
9.	Қўриқлаш ва ёнгиндан хабар берувчи қурилма (сигнализация)ларни ўрнатиш ишларини ташкил этади	Хавфсизликни таъминлаш учун ёнгиндан хабар берувчи қурилма (сигнализация)ларни ўрнатиш ишларини ташкил
10.	Ўқув устахоналари, лабораториялар ва ўқув хоналаридаги электр энергия, сув ва газ билан ишловчи қурилмалар ҳамда мосламалар ишнинг тўғри ташкил этилишини назорат қилади	Ўқув устахоналари, лабораториялар ва ўқув хоналаридаги электр энергия, сув ва газ билан ишловчи қурилмалар ишнинг хавфсизлик жиҳатдан ташкил этилишини назорат қилади
11.	Таълим муассасасининг экологик ҳолатининг сақланиши, атроф-муҳитнинг санитария-гигиена талаблари даражасида экинлиги устидан назорат ўрнатади	Таълим муассасасининг экологик ҳолатининг сақланиши, атроф-муҳитнинг санитария-гигиена талаблари даражасида экинлиги устидан назорат ўрнатади
12.	Хўжалик хизмати ишчиларига раҳбарлик қилади, таълим муассасаси биноларини капитал ва жорий таъмирланишини, тозаланишини таъминлайди	Хўжалик ходимларини ҲФХ йўриқномаларига риоя қилишларини таъминлайди ва назорат қилади
13.	Мунгазам равишда ўз малакаси ва касбий маҳоратини ошириб боради	ҲФХ бўйича ўз малакасини оширади

112-чизма. Касб-ҳунар коллежи катта устасининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	ДТСнинг замонавий талабларига мувофиқ касбий таълим бўйича уста ишнинг ташкиллаштиради	ДТСда ҲФХга оид ишларни ташкиллаштиради
2.	Касбий таълим усталарининг амалий фаолиятини назорат қилади ва бошқаради, уларни амалий ишларни режалаштириш, иш юритиш ва ҳисоботлар бўйича зарурий ҳужжатлар билан таъминлайди	Касбий таълим усталарининг амалий хавфсизлик фаолиятларини назорат қилади, бошқаради, режа-лаштиради, иш юритиш ва ҳисоб-отлар бўйича зарурий ҳужжатлар билан таъминлайди
3.	Касбий таълим усталари ўқув лаборатория хоналари, устахоналар, полигон ва бошқаларнинг раҳбарлари, шунингдек хизмат кўрсатиш ходимлари билан услубий ва кўрсатмалар бериш бўйича йиғилишлар ўтказиши	Ўқув лаборатория хоналари, устахоналар, полигонларнинг раҳбарлари, ҳамда хизмат кўрсатиш ходимлари билан ҲФХ таъминлашга доир услубий йиғилишлар ўтказиши
4.	Касбий таълим бўйича директор ўринбосари билан биргаликда касбий таълим усталарининг малакасини ошириш ва аттестациядан ўтказишни ташкил этади	Касбий таълим бўйича директор ўринбосари билан биргаликда ҲФХ бўйича малака ошириш ва аттестациядан ўтказишни ташкил этади

5.	Ўқувчилар амалий тайёргарлигининг ДТС талабларига мослигини назорат қилади	Ўқувчилар амалий тайёргарлигининг ДТСда берилган ҲФХ талабларига мослигини назорат қилади
6.	Амалий ўқув машғулоти, амалиётлар ўтказишда касбий таълим усталарига ёрдам беради, меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги қондаларига амал қилинишида, техник шароитлардан келиб чиқиб сифатни таъминлашда стан-дарт талабларининг бажарилишини тек-ширади	Амалий ўқув машғулоти ва амалиёт хоналарида меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги қондаларига амал қилиниш талабларининг бажарилишини текширади
7.	Ўқувчиларни амалий ишларидаги билим ва кўникмаларни ўзлаштиришларининг назоратини амалга оширади	Ўқувчиларни амалий ишларидаги билим ва кўникмаларни ҲФХ талаблари асосида ўзлаштиришларининг назоратини амалга оширади
8.	Касбий таълим усталари билан биргаликда ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш қорхонасини таштайди	Ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш қорхоналарини меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги таъминланганлиги бўйича таштайди
9.	Қорхоналар билан амалиётни ўтказиш тўғрисида шартномалар тузиб, уларни тасдиқлашга тайёрлайди	Қорхоналар билан амалиёт ўтказиш учун тузилган шартномаларда ҲФХга доир бандларни киритади
10.	Ўқувчиларга техника хавфсизлиги ва меҳнат муҳофазаси қондаларига амал қилиш бўйича тушунтириш ишларини амалга оширади	Ўқувчиларга техника хавфсизлиги ва меҳнат муҳофазаси қондаларига амал қилиш бўйича тушунтириш ишларини амалга оширади
11.	Донний равишда ўз малакасини оширади	ҲФХ бўйича ўз малакасини оширади

113-чизма. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи психологининг лавозим функциялари ва ҲФХни таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	Таълим муассасаларида таълим олувчиларга таълим-тарбия бериш жараёнида руҳий, жисмоний ва ижтимоий томондан муҳофаза қилади ва психологик шарт-шароит яратеди	Ўқувчилар ўртасида ҲФХни таъминлашда психологик муҳитни яратеди
2.	Болалар ҳуқуқини ҳимоя қилиш конвенцияси асосида фаолият юритади.	Болалар ҳуқуқини ҳимоя қилиш конвенциясида берилган ҲФХ талаблари бўйича фаолият юритади.
3.	Таълим муассасасининг ижтимоий муҳитини мувофиқлаштиришни таъминлайди ва ижтимоий мослашмаслик ва зўриқишларнинг юз беришини олдини олишни таъминлайди	Таълим муассасасининг ижтимоий-психологик хавфсизлик муҳитини мувофиқлаштиришни таъминлайди ва ижтимоий мослашмаслик ва зўриқишларнинг юз беришини олдини олишни таъминлайди
4.	Таълим муассасасининг метъерий-услубий ҳужжатларига мос ҳолда ижтимоий-психологик хизматни ташкил қилади	Таълим муассасасининг метъерий-услубий ҳужжатларига мос ҳолда ижтимоий-психологик хавфсизлик хизматини ташкил қилади

5.	Ўқувчи шахсини аниқлашда уларга махсус методикалар асосида психологик-педагогик ва ижтимоий-психологик таъхис кўяди	Ўқувчи шахсини аниқлашда уларга махсус методикалар асосида психологик-педагогик ва ижтимоий-психологик хавфсизлик таъхисини кўяди
6.	Ўқувчи шахсини ривожланишига таъсир килувчи омилларни аниқлайди.	Ўқувчи шахсини хавфсизлик бўйича ривожланишига таъсир килувчи омилларни аниқлайди.
7.	Психологик ёрдам кўрсатиш йўллари топади (Психологик тузатиш ва ривожлантириш, реабилитация ва маслаҳат бериш). Муаммоларни ҳал қилишда ўқувчилар, ота-оналар ва педагогик жамоага ёрдам кўрсатади	Ходимларга хавфсизлик бўйича психологик ёрдам кўрсатиш йўллари топади, тегишли муаммоларни ҳал қилишда ўқувчилар, ота-оналар ва педагогик жамоага ёрдам кўрсатади
8.	Ўқувчилардаги руҳий, жисмоний ва бошқа характерларни аниқлаш учун тестлар ўтказида.	Ўқувчилардаги руҳий, жисмоний ва бошқа характерларни хавфсизлик нуқтан назардан аниқлаш учун тестлар ўтказида
9.	Ўқувчиларни индивидуал ва ёш хусусиятларига қараб ривожлантирувчи ва коррекцион дастурлар тузиш ва режалаштиришда иштирак этади. Уларга ҳаётний ва касбий ўз-ўзини англашида, турли ҳолатларда муаммоларни ўзлари ҳал қилишларига тайёрлигини шакллантиришда ёрдам беради	Ўқувчиларни индивидуал ва ёш хусусиятларига қараб хавфсизлик малакаларини олишни ривожлантирувчи ва коррекцион дастурлар тузиш ва режалаштиришда иштирак этади. Уларга ҳаётний ва касбий фаолияти хавфсизлигини англашида, турли ҳолатларда хавфсизлик муаммоларини ўзлари ҳал қилишларига тайёрлигини шакллантиришда ёрдам беради

Лавозим – (арабчада керакли, зарурий) – муассаса, идора, ташкилот, корхоналарда бирор расмий хизматни бажариши билан боғлиқ бўлган ўрни, вазифа ўрни, амал, мансаб.

Ваколат (логинчада “Competentio” – эришаман, лойиқман, мувофиқ келаман) – 1. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи шахсга бериладиган фаолият доираси.

2. Маълум бир давлат органи, мансабдор шахс ёки жамоат уюшмасининг давлат органлари тизимида тутган ўрнини белгилаб берувчи юридик ваколатлар, ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси.

Психология: 1. Инсон фаолияти ва ҳайвонлар хатти-ҳаракатида борлиқнинг аке этишини, руҳий жараёнлар, ҳодисалар ва ҳислатларни ўрганувчи фан.

2. Бирор фаолият билан боғлиқ бўлган психик жараёнлар мажмуи.

Уста (арабчада ўргатувчи, муаллим) – Бирор касб-ҳунар билан шуғулланувчи малакали мутахассис.

Катта уста – касб-ҳунар билими, кўникмаси ва малака даражаси юқори бўлган ва усталарга раҳбарлик қиладиган лавозим.

2-қисм

ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ

1-қизма. "Экология" тушунчаси

Т/р	"Экология" ятамасига берилган тушунча	Муаллифи	Асарнинг номи ва чоп этилган йили
1	Табиятни иктисодий жиҳатдан тадқиқ қилиш орқали ҳамма тирик организмларнинг органик ва ноорганик муҳит унсурлари билан бирга, унинг таъсир доирасида турган антогонистик ва ноантогонистик алоқадорликда бўлган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўртасидаги муносабатларни очиб беришдир.	Э.Геккель (Германия)	Организмларнинг умумий морфологияси 1866
2	Умумбиологик фан бўлиб, у организмлар ва муҳит ўртасидаги алоқадорлик қонуниятлари тўғрисидаги фан	Б.Иоганзен (Россия)	Экология асослари 1959
3	Организмлар ва уларнинг атроф-муҳити ўртасидаги ўзаро алоқадорлик йнгилисиди ва характерига оид фан	Ю.Одум (АҚШ)	Экология асослари 1971
4	Тирик организмларнинг яшаш шароити ва уларнинг ушбу шароитдаги ўзаро алоқадорлигини тадқиқ қилувчи фан	Р.Дажо (Франция)	Экология асослари 1972
5	Тирик организмларнинг яшаш шароити ёки ташқи муҳит билан ўзаро муносабати ҳақидаги фан	А.Тўхтаев, А.Ҳамидов (Ўзбекистон)	Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш 1994
	Организмлар ва улар билан атроф-муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганадиган фан	ЎЗМЭДИН	Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 2005
7	Организмлар ва инсон фаолияти таъсир этувчи табiiий яшаш муҳитида организмларнинг ҳаётiiй фаолияти қонуниятларини тадқиқ қилувчи фан	А.Эргашев (Ўзбекистон)	Экология асослари 2008
8	Нозволуцион тарзда ривожланувчи табiiат тизимидаги тирик организмлар ва уларнинг атроф-муҳит билан бўладиган муносабатларига доир қонуниятларини тадқиқ қилувчи фан тармоғи, уларга оид билимларини берувчи таълим йўналиши, уларни оптималлаштирувчи халқ хўжалиғи соҳаси, деiiншимиз мумкин.	А.Нигматов (Ўзбекистон)	Экология нима? 2005
9	Муайян табiiат тизимида (экотизимида) организмлар ўзаро ва уларни яшаш муҳити (макони, нишаси) ўртасидаги муносабатларининг турли жиҳатларини тадқиқ қилувчи фан тармоғи, уларга оид билим, кўникма ва малакаларни берувчи таълим йўналиши, уларни оптималлаштирувчи иктисодиёт соҳаси.	А.Нигматов (Ўзбекистон)	Экология нима? 2014
10	Экотизимида организмлар ўзаро ва уларни атроф табiiий муҳити ўртасидаги алоқадорлигини тадқиқ қилувчи фан тармоғи, уларга оид билим, кўникма ва малакаларни берувчи таълим йўналиши, экотизимида ҳолатини оптималлаштирувчи иктисодиёт соҳаси.	А.Нигматов, Ш.Мухамедов, Н.Ҳасанова (Ўзбекистон)	Ҳаёт фаолияти хавфсизлиғи ва экология менежменти 2014

2-чизма. Экология фаши, таълим ва амалиётнинг асосий вазифалари

Э
К
О
Л
О
Г
И
К
В
А
З
И
Ф
А
Л
А
Р

Экологиянинг умумэтироф этилган илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш

Унинг тарихи, ҳозирги ҳолати ва келажак истиқболларини турли микёсларда уйғунлашган ҳолда аниқлаш

Экологик маънавиятли, яъни экологик оғи ва маданиятли шахсни тарбиялаш

Ер планетаси табиий ресурслари ва бойликларини ҳисобга олиш, баҳолаш, кадастрлаш, аудитлаштириш ва экспертизаларини олиб бориш

Давлат ва жамият экологик бошқарув талабларини амалга кенг жорий қилиш

Атроф табиий муҳит муҳофазасида фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини йўлга қўйиш, нодавлат ташкилотлар ва жамоат уюшмалари назоратини ўрнатиш ва уларни тавсия кучидаги маълумотларидан экологик бошқарувда кенг фойдаланиш механизмини ишлаб чиқиш

Локал (маҳаллий), миллий, регионал (минтақавий), глобал (курравий) микёсда экологик хавфсизлик мониторингини олиб бориш

Давлат, давлатлар ва халқаро ҳамжамият томонидан экологик назоратни ташкил этиш ва уларни ишлаш механизмини яратиш

Истиқболга йўналтирилган экологик режа ва дастурларни мамлакат, минтақа ва глобал микёсда ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва амалга талбиқ этиш

Маҳаллий, миллий ва халқаро микёсда экологик-ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва ишлаш механизмини яратиш

Экологик ҳуқуқбузарликлар ва уларнинг жавобгарлигини белгиловчи регионал ва глобал микёсдаги ихтисослашган тергов, прокуратура ва суд органларини тизимини яратиш

Маҳаллий, миллий, регионал ва глобал микёсда фаолият юритувчи «экологик тез ёрдам» ташкилотлари, жамғармалари, гуруҳларини тузиш ёки улар фаолиятини фаоллаштириш

Экологик тағлиқдаги қуруқлик ҳудудлари (Оролбўйи, Чернобил, Марказий Африка...) ва сув акваторияларини (Орол денгизи, Балхаш ва Чад кўллари...) инсонларнинг биргаликдаги ҳаракатлари орқали ҳал қилиш

Экологик терроризмини олдини олиш йўллариини ишлаб чиқиш

Амалда жамиятнинг табиғатга нисбатан экологик ёки экологик-иқтисодий муносабат шаклларини ўрнатиш ва ҳ.к.

Анъанага кўра, **экология** – *тирик организмлар ўзаро ва уларни яшаш муҳити ўртасидаги муносабат ҳақидаги фан*, деб юритилади. Бу маъно унинг грекча атамасидан келиб чикқан тарзда ифода этилган. Чунки грекчада “oikos” – уй, яшаш жойи, яшаш муҳити, “logos” – таълимот деган маъноларни англатади. Ушбу атамани биринчи бўлиб фанга немис табиатшунос олими Эрнст Геккель 1866 йилда чоп этилган ўзининг “Организмларнинг умумий морфологияси” деган китоби орқали олиб кирди.

Э. Геккелдан сўнг экология атамаси таърифига турли тадқиқотчилар томонидан кўплаб ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилган (1-чизмага қаранг). Лекин, ҳанузгача унинг бирламчи мазмуни ва моҳияти умумий тарзда сақланиб қолди.

Экология фан тармоғи бўлгани учун ҳам у ижтимоий категорияга, яъни инсонларга хос муносабат шаклига киради. Шунинг учунг ҳам унинг мақсадида “инсон учун” деган ибора бирламчи аҳамият касб этади. **Экологиянинг мақсади** – *ҳозирги ва келажак авлодлар учун барча организмларнинг яшаш ва фаолият юритиш муҳити хавфсизлигини таъминлаш*. Экологик хавфсиз яшаш муҳити – организмлар, жумладан инсонларнинг муайян экоти-зимларда беҳатар ҳолатда кўпайиши, ўсиши ва ривожланиши учун тоза, соғлом ва қулай атроф табиий муҳит ҳолати демакдир. Ушбу мақсадга эришмоқ учун, бизнинг фикримизча, куйидаги **экологик тусдаги вазифаларни** бажариш талаб этилади (2-чизмага қаранг).

Экологик хавфсизлик – 1. *Организмлар ва уларнинг яшаш муҳитини табиий ва антропоген омиллар таъсири туфайли турли миқёсда ва тезликда юзага келувчи салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси ва уларнинг яшаш муҳитини табиий ва антропоген омиллар таъсири туфайли турли миқёсда ва тезликда юзага келувчи салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси..* Мазкур тушунчада ҳам экологияга (организмлар ва уларнинг яшаш муҳити), ҳам хавф-сизликка (салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси) тегишли бўлган иборалар ифода этилган.

2. *Табиат объектлари, алоҳида инсон ва инсониятнинг бевосита ёки бивосита ҳаётий муҳим элементларини зарарланишларига (ёки бу зарарланишдан келадиган хавфларга) олиб келмайдиган фаолият, вазият ва жараёнлар уйғунлиги* (Реймерс Н.Ф., 1992).

3. Ер шари ва унинг турли минтақаларида инсониятнинг табиий, иқтисодий-ижтимоий, техноген ва сиёсий таъёргарлиги (жисдий бўлмаган талафотларга мослашиши) даражасида экологик мувоза-натни таъминловчи вазият, жараён ва фаолиятлар мажмуаси (Реймерс Н.Ф, 1990).

4. Шахс, аҳоли, саноат ва табиат объектларини ташиқи таъсирдан ҳимояланганлик даражаси (Тиллаев Т., 2010).

5. Экотизимларда организмларнинг беҳатар яшаш кўрсаткичлари, даражалари ва оптимал ҳолатини таъминланганлиги.

3-чизма. Экологик хавфсизлик ва уни таъминлаш зарурати

Кишилиқ жамияти тарихида табиатга нисбатан қандай муносабатда бўлганлиги, қандайлиги ва қандай бўлиши лозимлиги экология фанининг юзага келиши, ривожланиши ва истиқболларини белгилаб бермоқда. Чунки Ер сайёрасида содир

бўлаётган табиий жараёнларнинг деярли 90 фонзида инсон фаолиятининг маҳсули акс этмоқда. Бу жараёнларни ҳар доим ҳам ижобий деб бўлмайди. Чунки организмлар учун хавфсиз муҳит, жумладан, инсонларнинг муҳим ҳаётини манфаатлари ва авваламбор тоза, соғлом ва қулай табиий шароитга эга бўлиш ҳуқуқини тўла қондиришга қодир бўла оладиган атроф табиий ва ижтимоий муҳит ҳолати инқироз ва фалокат томон интилиб бормоқда. Уни олдини олмаслик ўзини ўзи ўлимга маҳкум этиш билан баробардир.

Кишилиқ жамиятининг табиатга нисбатан муносабат шакли – муайян даврдаги кишиларнинг атроф табиий муҳитга узвий боғланган ҳаёт тарзи. Агар жамиятни табиатга нисбатан муно-сабатларини инсоният тарихи нуқтаи назаридан қараганда уни қуйидаги шаклларга ажратиш мумкин: *оддий, оддий–иқтисодий, иқтисодий, иқтисодий–экологик, экологик.*

Кишилиқ жамиятининг табиатга нисбатан оддий муносабат шакли – экологик тизимни бузмайдиган кишиларнинг соддалаш-тирилган ҳаёт тарзи. Ибтидоий кишилиқ жамияти формацияси одамларнинг Ер куррасида пайдо бўлишидан (5 – 6 млн. йил аввал) то синфий жамият юзага келгунигача қадар бўлган ижтимоий тарихни ўз ичига олади. Ибтидоий жамоода ишлаб чиқариш кучлари ва меҳнат қуролиларининг такомиллашмаганлиги учун ҳам уларнинг ҳаёт тарзи табиатнинг бир қисми сифатида кечган. Табиий муҳит ҳолати эса организмлар, хусусан, одамлар учун нисбатан қулай даражада бўлган.

Жамиятнинг табиатга нисбатан оддий–иқтисодий муносабат шакли – экологик тизимларнинг кам ва кичик ҳудудларда бузилишига олиб келадиган кишиларнинг ҳаёт тарзи. Синфий жамият шакллана борган сари, кишилар сони ва ишлаб чиқариш қуролиларининг мукамалланиши, табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг янги оддий–иқтисодий шаклини юзага келтирган. Натижада, кишиларнинг ҳаёт тарзи кичик бир табиий ҳудуд – геомажмуаларда атроф табиий муҳит ҳолатини кескинлашувига олиб келган. Бундай маҳаллий (локал) кўринишдаги экологик ўзгаришлар кишиларнинг жамоа бўлиб тўпланган ерларига хос бўлган. Лекин улар атроф-муҳитнинг хавфсизлик даражасига кескин равишда таъсир эта олмаганлар.

Ўзбекистон ҳудудида оддий–иқтисодий шакл ибтидоий жамоа тузумининг сўнгги ва қулдорлик тузуми даврига тўғри келади.

Эрамиздан аввалги 12–15-минг йилликларда (мезолит даврида) маҳаллий аҳолининг ишлаб чиқариш курали сифатида найза, камон, айланма ёйларнинг бўлиши, ҳайвонот дунёсининг камая боришига, металл омов ва белкуракларнинг яратилиши эса ерларни ўзлаштириш ва деҳқончиликни юзага келтирди. Оқибатда, улар атроф табиий муҳит ҳолатига бирмунча таъсир эта бошладилар. Сугориш шохобчаларининг оддий кўринишдаги «тўғон» усули обикор (сугорма) деҳқончиликни юзага келишига, дарё ўзанлари – «лиман» усулининг пайдо бўлиши эса дарёларнинг табиий сув режими ўзгаришига олиб келди. Уй ҳайвонларининг кўпайиши Қашқадарё, Чирчиқ, Зарафшон, Қуйи Амударё, Сирдарё водийларида ўсимлик дунёсининг сийраклашишига олиб келди.

Кишилиқ жамиятнинг табиатга нисбатан оддий-иқтисодий муносабат шакли табиий муҳитнинг энг асосий компонентлари – ер ва сувнинг кичик айланишига таъсир этди. Лекин ижтимоий муҳитнинг бундай ҳолати табиий тизимларнинг буферлик (ташқи таъсирга қарши туриш қобилияти) хусусиятини йўқотиб қўймади.

Жамиятнинг табиатга нисбатан иқтисодий муносабат шакли – иқтисодий маданияшган кишиларнинг ўз моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учунгина, атроф табиати истеъмолчилик психологияси позициясидан туриб фойдаланиши натижасида, атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши, табиий ресурсларнинг камайиши ва табиий тизимларининг ўзгаришига олиб келган ҳаёт тарзи. Кишиларнинг бундай ҳаёт тарзи экологик тизимларни катта майдонларда ва кенг (глобал) миқёсда бузди. Бу даврда, гарчанд инсоният тарихида илк бор юридик элементларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига қарамасдан, кишиларнинг онги, билими ва маданияти истеъмолчилик психологиясида эди.

Катта тарихий муддатни ўз ичига олган, ханузгача ривожланаётган ва бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларда ўз асоратини сақлаб келаётган ушбу муносабат шакли иқтисодиётни ҳар қандай атроф-муҳит муҳофазасидан устувор эканлигини намоён этмоқда. Гарчанд бундай ўлка ва мамлакатларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан самарали фойдаланиш борасидаги ҳукукий-меъёрий ҳужжатлар етарли даражада бўлса-да, лекин уларнинг амалий татбиқ этиш механизми ишлаб чиқилмаган ёки оммалаштирилмагандир. Акс ҳолда ҳукукий

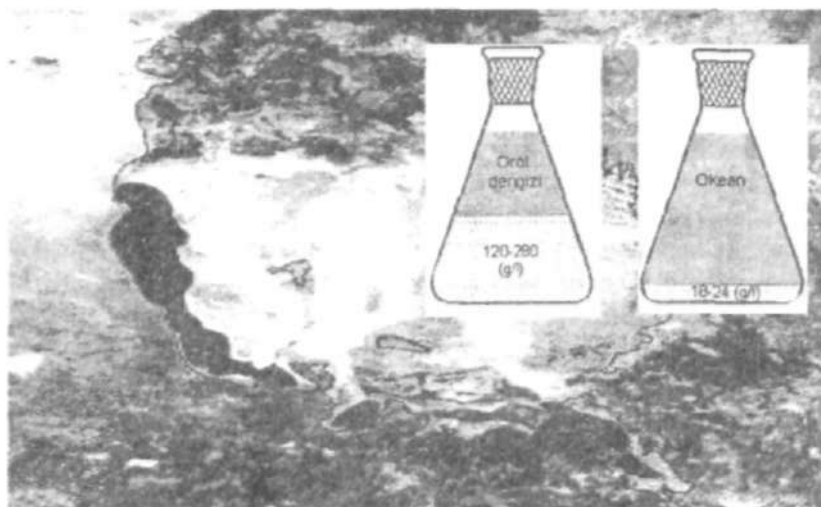
демократия ва адолат мезонининг ўчоғи бўлмиш АҚШ прерийларида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмида сон-саноксиз бизонлар ёппасига кириб ташланганлиги, ўрмонлар майдони икки баробаргача қисқаргани, емирилган ва ювилган ерлар 40 млн га га етгани, кишлоқ хўжалиги оборотидан 58 фоиз унумдор ерлар чиқиб кетганлигини қандай тушуниш мумкин? Илмий техника ютуқлари у даврда атроф табiiй муҳит хавфсизлигини сақлаб қолишга эмас, балки глобал микёсда қуролли тўқнашувлар ва совуқ урушларда ғолиб чиқиш, маълум бир қатламдаги аҳолини бойитишга хизмат қилган. Шунинг учун ҳам Ж.Б.Ламарк 1820–1960 йилларни “инкилобий саноат юксалиши”, табiiй тизимларни эса инкирозга томон “судралиши” даври, деб бежиз айтмаган.

Атроф табiiй муҳит инкирозига мисол тариқасида Орол денгизи, тўғрироғи кўлининг атрофидаги ҳолатни олиш мумкин. Қачонлардир дунёда энг катта кўллар тоифасига кирган Орол денгизи тарихан жуда қисқа муддат ичида, яъни 40–50 йил ичида энг шўр (4-чизмага қаранг), ифлосланган ва халқ хўжалиги аҳамиятига деярли эга бўлмаган ўртгача кўллар тоифасига кириб қолди. Бунинг асосий сабабларидан бири – Амударё ва Сирдарё сув режимининг кескин ўзгариши. 1982–1983 йилларга келиб икки серсув дарёларнинг Оролга қуйилишининг 13–14 баробарга камайиб кетишидир. Натижада, Орол денгизининг сув сатҳи 21 метрга, сув юзаси 3,5 баробарга, сув ҳажми 8 баробарга камайиб кетди. Сувдан қуриган юза 5,5 млн гектарни ташкил қилгани ҳолда дефляция (шамол эрозияси) натижасида тузлар миңглаб километр доирада атроф-муҳитни ифлослантормоқда. Амударё ва Сирдарё сувларининг оғир металллар, пестицид, гербицид каби кимёвий моддалар билан ифлосланиши ва шўрланиши натижасида уларнинг суви ичимлик суви сифатида фойдаланиб бўлмашлигини мутахассислар исбот қилиб беришди. Қачонлардир балиқчилик ва ов қилиш маскани бўлган Қуйи Амударё қуриган қолдиқ кўллар ва шўрланган тупроқлар масканига айланиб қолди.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси ва Марказий Осиё давлатларининг биргаликдаги савий-ҳаракатлари туфайли 1995–1997 йиллар-га келиб, Орол денгизига сув қуйилиши 15–17 км³ гача кўпайтирилди. Ёпиқ ҳавзанинг сув тақсимоти халқаро шартнома ва кели-шувлар орқали тартибга солинишига ҳаракат қилинмоқда.

Иқтисодий муносабат шакли даврига хос экологик қонуилардан бўлмиш Мазовларнинг XIII–XIV асрларда «Ўрмон, тур, зубр ва тарпанлар муҳофазаси», Литва князи Сигизмунд II нинг «Волок низоми»да балиқларни урчиш даврида ов қилиш ман этилган. XIV асрда Францияда «Сувлар ва ўрмонлар» махсус бошқармаси тузилган бўлиб, ўрмонларни муҳофаза қилиш уларнинг вазифасига кири-тилган. Қадимги Вильгелм подшоҳлиги даврида кийик, ёввойи чўчка ва ҳаттоки, қуёнларни ўлдирганлари учун кишилар ўлим жазосига мубтало этилган. Аммо бу қонуилар кўпроқ табиий муҳитни эмас, балки феодал мулкни сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишга қаратилган эди, холос.

4-чизма. Орол денгизи ва дунё океани сувининг шўрлик даражаси

Жамиятнинг табиатга нисбатан иқтисодий-экологик муносабат шакли — мавжуд экологик тизимларни сақлаб қолиш даражасидаги кишиларнинг ҳаёт тарзи. Бунда кишиларнинг ҳар қандай шаклдаги экологик ҳаракатлари давлат томонидан тўлалигича қўллаб-қувватланади. Табиий ресурсларни камайтириш ва атроф-муҳитни йфлослангириш нафақат фуқароларга, ҳаттоки давлат идоралари ходимларига на моддий ва на маънавий фойда келтиради. Масалан, АҚШ «Атроф табиатни муҳофаза қилиш миллий сиёсати»

(НЕПА) қонунига биноан, ҳамма жисмоний, юридик шахслар, ҳаттоки, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳам бирон-бир табиий объектдан фойдаланишларидан аввал турли кўриниш ва шаклдаги экологик тест синовларидан ўтадилар ва табиатга таъсир этиши “ариза”сини топширадилар. Тест синовлари натижасининг биринчи босқичиданок 10% “ариза”лар судларга келиб тушади. АҚШ Президентининг ижроия кўмитаси қошидаги Табиатни муҳофаза қилиш Кенгашига келиб тушган аризалар рўйхати ва судларнинг қабул қилган қарорлари тўғрисида очиқ маълумотлар эълон қилинади. Ундан ташқари, табиатни муҳофаза қилиш бўйича ҳар бир штат ўзига яраша қонун қабул қилиш имконига эга. Чунки штатдаги экологик ҳолат, авваламбор, маҳаллий аҳолига таъсир қилади-да.

Табиий муҳитни инкирозга, ижтимоий муҳитни фалокатга олиб келмаслик учун биз яқин келажакда босқичма-босқич экологик муносабат шаклига ўтиб олишимиз зарур. *Жамиятнинг табиатга нисбатан экологик муносабат шакли — атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва экологик тизимларни қайта тиклаш ҳамда соғломлаштиришга қаратилган кишиларнинг ҳаёт тарзи.* Экологик муносабат шаклида давлат бошқарув тизими, авваламбор, экологик нобоп ҳудуд ва объектларни тиклашга қаратилади. Бунда ишлаб чиқариш технологияси, биринчи навбатда, кам чикитли ёки ёпик – чикитсиз циклни талаб этади. Экологик онг ва маданият кишиларнинг жамиятда тутган ўрни ва ижтимоий нуфузини белгиловчи асосий мезонлардан биридир. Экологик қонунлар ва норматив ҳужжатлар нафақат бевосита, балки билвосита ҳам экологиялаштирилган, амалий татбиқи эса экологик-ҳуқуқий механизмга тўлиқ асосланишни тақозо этади. Табиий ресурслардан фойдаланишни чеклаш ва табиий объектларни қайта тиклаш бир мамлакат миқёсида эмас, балки экологик хавфли ҳудудлар бўйича амалга оширилади ва давлатларнинг алоҳида муҳофаза қилиш объектига киритилади. Экологик муаммолар давлатларнинг янги барқарор ривожланиш концепцияси нуқтан назаридан ҳал этилади.

Жамиятнинг табиатга нисбатан бешта муносабат шаклини аниқлаб олиш давлатларнинг экологик сиёсатини белгилашда ҳамда қонунчилик тизимини йўлга қўйишда дастурул амал бўлиб қолади.

5-чизма. Экологик тусдаги фавқулодда вазиятлар(ЭФВ)

Келиб чиқиш хусусиятига кўра ЭФВ		
Педосфера ва литосфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган	Гидросфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган	Атмосфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган
<ul style="list-style-type: none"> - Табиий, антропоген ва аралаш турдаги офатларнинг содир бўлиши. - Ер ости қазилма бойликларини ўрганиш, разведка қилиш ва қазиб олиниши. - Тупроқларни зарарли кўмбвий моддалар ва оғир металллар билан ифлосланиши. - Ерлаш ботқоқланиши, тупроқ чириндисининг камайиши, шўрланиши, эрозияси, техноген бузилиши каби жараёнларнинг юзага келиши. - - ва х.к. 	<ul style="list-style-type: none"> - Сув манбаларининг ифлосланиши натижасида тоза сувнинг камайиши. - Технологик жараёнлар ва мансий-хўжалик ишларига сув сарфининг ортинги натижасида чучук сув захирасининг камайиши. - Дунё океани ва денгизларининг ифлосланиши натижасида экологик мувозанатнинг бузилиши. - дарёлар сув режимининг турли гидротехник қурилмалар натижасида ўзгариши. - ва х.к. 	<ul style="list-style-type: none"> - Антропоген таъсир натижасида иқлимнинг кескин ўзгариши. - Атмосферада зарарли моддаларнинг руҳсат этилган меъёридан орташи. - Шаҳарларда ҳаво ҳароратининг кўтарилиши. - Шаҳарларда "хис-лоред" таъсири; - Шовқини РЭМдан юқорилиги. - Кислотали ёғинларнинг ҳосил бўлиши. - Озон қатламининг емирилиши. - Атмосфера тинчлигининг ўзгариши. - ва х.к.

Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсати – 1. *Аҳолининг экологик ҳавфсизлигини таъминлаш учун атроф табиий муҳитни муҳофаза, соғломлаштириш ва яхшилаш борасида олиб бораётган ички ва ташқи фаолият тизими.* Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган қонунига мувофиқ.

2. *Давлатнинг экотизимларни муҳофаза қилиш, уларнинг табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва бузилган экотизимларни қайта тиклаш борасида олиб бораётган ички ва ташқи фаолият тизими.* Дарсликда экологияга берилган илмий-назарий таъриф нуқтаи назаридан.

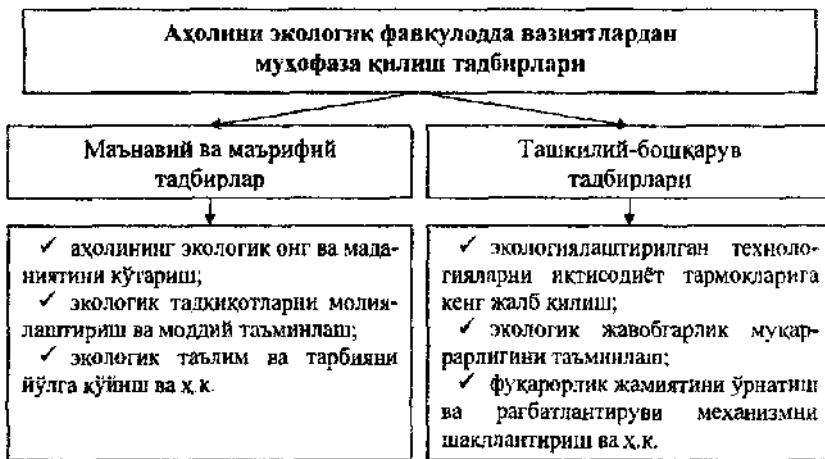
Экологик тусдаги фавқулодда вазиятлар – 1. *Инсониятнинг ҳаёт фаолияти, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига, гидросфера ва атмосферага беқийс таъсирини кўрсатадиган ҳалокатли вазиятлар.*

2. *Экотизимларда модда ва энергия алмашинуви кескин равишда ўзгартириб юборадиган жараён, воқеа ва ходисалар натижасида юзага келган салбий ҳолат.*

6-чизма. Ўзбекистонда ХФХга таъсир этувчи экологик хавфлар

7-чизма. Ўзбекистонда аҳолини экологик фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тadbирлари

Корпоратив экологик бошқарув – минитехнотизимларда, яъни муассаса, корхона, ташкилотларда экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган жамоани танлаш, тегишли фаолиятга оид қарорлар қабул қилиш ва унинг бажарилишини назорат қилиш жараёни.

Экологик менежмент: 1. Минитехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган корпоратив бошқарув.

Тор маънода, юқорида экологияга берилган тушунча нуктаи назардан Экологик менежментга таъриф берилган бўлиб, унда “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” объекти бўлган минитехнотизимлар, яъни муассаса, корхона ва ташкилотларни бошқариш объекти сифатида қаралган. Зеро, экология фанининг объекти бўлмиш – экотизимлар классификацияси умумэътироф этилган даражада таснифланмаган.

2. Минитехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат унсурларини қайта тиклашга қаратилган корпоратив бошқарув.

Мазкур тушунча кенгрок маънода акс эттирилган одатий кўринишга эга бўлиб, у Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишнинг амалий талабларига мос тушади.

Халқаро стандарт – муайян фаолиятни сертификатловчи ҳамжа-мият томонидан умумэътироф этилган сифат даражаси.

Дунё бўйича 1996 йилда экологик менежментни юритувчи 1491 та юридик шахслар рўйхатга толинган бўлса, 2000 йил – 22 897, 2004 йил – 72 877, 2010 йил 235 435 таси халқаро стандартларга жавоб бера оладиган экологик фаолият билан шуғулланмоқдалар.

Экологик менежмент ривожланиш тарихий босқичлари корпоратив бошқарувга қаратилган гоёлар тизими, яъни концепцияси билан ажралиб туради¹. Ушбу босқичларни экологик менежмент нуктаи назардан қуйидаги гуруҳларга ажратиш ва номлаш мумкин: назоратлаш → тартибга солиш → бошқариш → комплекс бошқариш.

1970 йиллар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида давлат

¹ Чижикова, В. Практика сертификации систем управления окружающей средой на предприятии по ГОСТ Р ИСО серии 14000 / В. Чижикова // Стандарты и качество. – 2003. – № 2. – с. 88-91.

бошқарув органларига экологик назорат функцияси бериладиган бўлди. Ушбу назорат корхоналарда турли шакл ва кўринишдаги мослама қурилмаларни ўрнатишга, яъни завод ва фабрикаларнинг қувурларидан чиқаятган чиқиндиларни текшириб бориш ва тегишли жавобгарликка тортиш нуқтаи назардан қаралади. Бу ҳолат атроф-муҳитни ифлослантираётган корхоналар учун жуда қимматга туша бошлади. Натижада корхоналарни ички экологик корпоратив бошқарув тизимини жорий қилинди. Лекин, ушбу мажбурий чоралар катта самара бермади, яъни “Қувурнинг охири” кўринмай қолди.

1983 йил БМТнинг Халқаро атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ривожланиш комиссияси тузилди ва унга “Брундтланд комиссияси” деб ном берилди, чунки комиссия раиси этиб норвегиялик давлат ва жамоат арбоби Гро Харлем Брунтланд сайланди. У 1987 йил БМТ Саммитида “Бизнинг умумий келажагимиз” мавзусидаги маърузасини қилди. Маърузада Г.Х.Брундтланд иқтисодиёт кишиларнинг қонуний эҳтиёжларини қондириши керак, лекин унинг ўсиш чегараси планетамизнинг экологик имкониятларидан ошиб кетмаслиги лозим, деган талабни бутун дунё ҳамжамияти олдиға қўйди. Натижада, 1980 йилларда ўзини ўзи экологик корпоратив бошқариш функцияси юзага келди. Ривожланган мамлакатларда “Чиқиндисиз технологиялар”га асосланган иқтисодиёт пайдо бўла бошлади.

1992 йилнинг июнида Бразилиянинг Рио-де-Жанейрода бўлиб ўтган халқаро конференцияда 179 та давлатдан келган юқори мартабали раҳбарлар Ер планетаси муаммоларига бағишланган қизиқарли ва унумли учрашувлари натижасида 700 бетлик “XXI аср кун тартиби”ни қабул қилдилар. XXI асрга келиб “Барқарор ривожланиш концепциясини”, яъни иқтисодиёт ривожланиш, ижтимоий муҳофазалаш, экологик хавфсизликни таъминлашнинг ягона бир тизимда турувчи ва бир пайтнинг ўзида уни амалға оширувчи жараён эканлиги тан олинди. 2010 йил ЎзР Президенти И.Каримов ҳам ўзининг БМТнинг Мингйиллик ривожланишга бағишланган Саммитида қилган маърузасида ушбу концепцияни маъқуллади ва Ўзбекистон ҳам ушбу жараёнға фаол кириша боришини таъкидлади.

10-чизма. Экологик менежментнинг мақсади ва вазифалари

Экологик менежмент

Мақсади:

Экологик хавфсизликни таъминлаш учун муассаса, корхона ва ташкилотларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат унсурларини қайта тиклашга қаратилган бошқарувни амалга ошириш

Вазифалари:

- экологик менежмент концепциясини ишлаб чиқиш;
- тегишли дастур, режа ва қарорларни қабул қилиш;
- экологик менежментга доир кадрларини тайлаш ва уларни ваколат вазифаларини белгилаш;
- кундалик, ҳафталик, ойлик, йиллик идоравий назорат ва мониторинг тизимини жорий қилиш;
- табиат компонентлари (унсурлари) кадастрини яратиш;
- корпоратив йиғилишларда тегишли масалани кун тартибига киритиб бориш;
- экологик тусдаги фавқулодда вазиятларда жамоа хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш ва уни синовдан ўтказиш;
- жамоанинг экологик онг ва маданиятини кўтаришга оид тадбирларни уюштириш ва уни реализация қилишга эришиш;
- давлат, жамоат, ҳамжамият бошқарув органлари билан мазкур масала юзасидан ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ҳ.к.
- экологик тайлов, конкурс ва ўйинларни ташкил этиш ва ҳ.к.

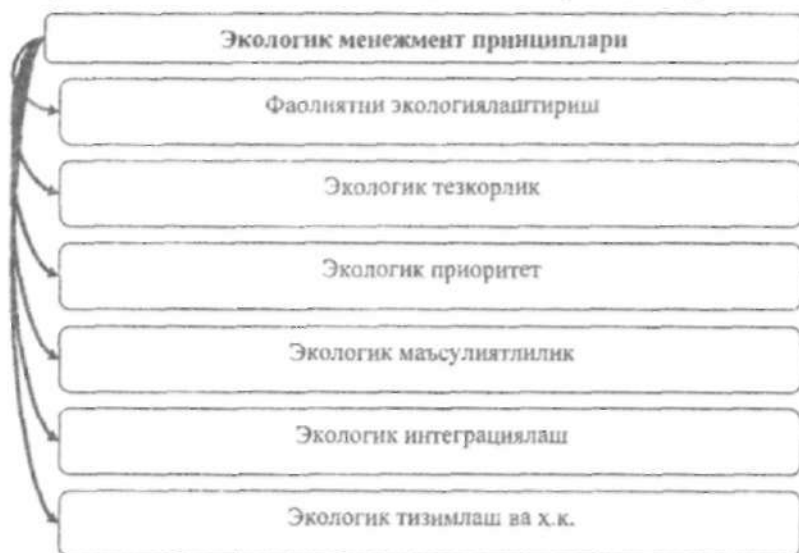
Экологик менежментнинг мақсади – экологик хавфсизликни таъмин-лаш учун муассаса, корхона ва ташиқлотларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат унсурларини қайта тиклашга қаратилган бош-қарувни амалга ошириш.

Экологик мақсад корпоратив бошқарув мазмуни ва моҳиятига қараб турли шаклда акс эттирилади. Ишлаб чиқариш корхоналарида экологик менежмент мақсади хизмат кўрсатиш муассасаларидан тубдан фарқ қилиши мумкин.

11-чизма. Экологик менежментнинг тузилиши

12-чизма. Экологик менежмент принциплари

Экологик менежментнинг вазифалари – экологик менежментнинг асосий мақсадидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириладиган чора-тадбирлар.

Экологик менежментнинг тузилиши – муассаса, корхона ва ташкилотларда экологик бошқарувнинг зарурий қисмлари. Улар тизимлашган кўринишдаги қуйидаги элементлардан иборат:

- Тасдиқланган ички экологик сиёсат.
- Экологик менежмент учун жавобгар шахслар.
- Экологик ҳуқуқий-норматив ҳужжатларни назорат қилиш.
- Фаолиятнинг экологик баҳолаш ва индентификациялаш тартиби.
- Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш мақсади ва вазифаларини белгилаш.
- Даврлаштирилган экологик дастурларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш.
- Экологик менежмент тизимини ҳужжатлаштириш.
- Жараёнларни экологик жиҳатдан бошқариш.
- Экологик таълим ва тарбияни йўлга қўйиш.

- Ҳаракатларни тартибга солиш ва оғоҳлантириш механизмини яратиш.

- Экологик аудит орқали фаолиятни даврий баҳолаб бориш.

- Раҳбарият томонидан экологик фаолиятни таҳлил қилиб бориш.

Экологик менежмент принциплари – *корпоратив экологик бошқарувда амал қилиниши керак бўлган йўналтирувчи қоидалар.*

Уларга:

Фаолиятни экологийлаштириш – минитехнотизимларда барча фаолиятни экологик жиҳатдан қараб чиқиш.

Экологик тезкорлик – экологик муаммоларни тез ва ўз вақтида ҳал этиш.

Экологик прворитет – экологик муаммоларни биринчи навбатда ечимини топиш.

Экологик масъулиятлилик – барча бошқарув қарорларининг экологик оқибатларга нисбатан масъулиятини ошириш.

Экологик интеграциялаш – корхона, ташкилот ва муассасаларнинг умумий бошқарув тизимига экологик бошқаришни интеграция қилиш.

Экологик тизимлаш – экологик масалаларни қисмларга ажратиш ва уларни уларни ҳал этиш нуқтан назаридан иерархик поғонага жойлаштириш.

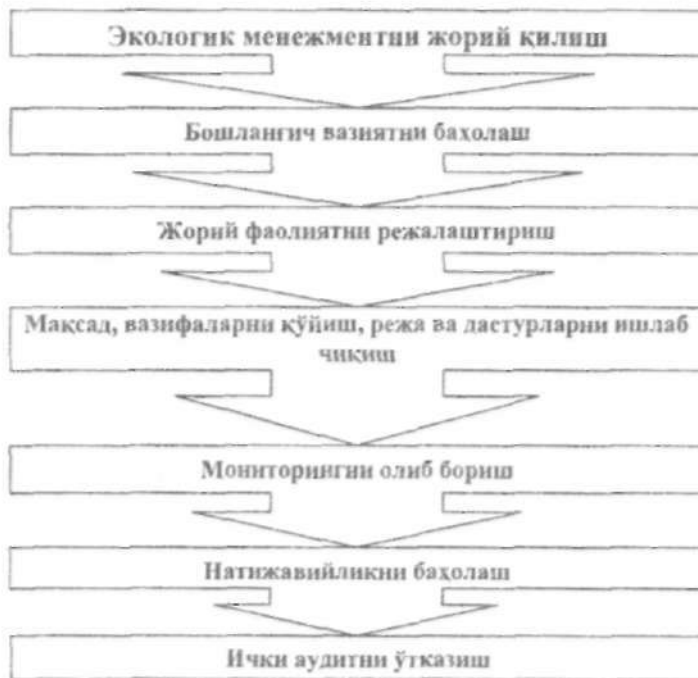
13-қизма. Экологик фаолиятни режалаштириш

Т/р	Экологик фаолият режасига киритилмаган масалалар	Изоҳ
1.	Ички ва ташқи экологик фаолиятни ташкил этиш	Фаолият самарадорлигини ошириш учун йўналтирилган чоратадбирлар
2.	Ходимларни мотивациялаш ёки иштиёқини уйғотиш	Ходимларга экологик масалаларни ҳал этишнинг фойдали эканлигини аниқлаш
3.	Ички экологик назорат ва мониторинг	Экологик талафотларни олдини олишни профилактикалаш
4.	Экологик фаолиятни таҳлил қилиш ва баҳолаш	Тегишли маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш ва тегишли қарорларни қабул қилиш
5.	Экологик бошқарув ва менежмент тизимини кўриб чиқиш ва такомиллаштириш	Экологик бошқарув фаолияти натижасига кўра тегишли қарорларни қабул қилиш

14-чизма. Экологик менежмент методлари

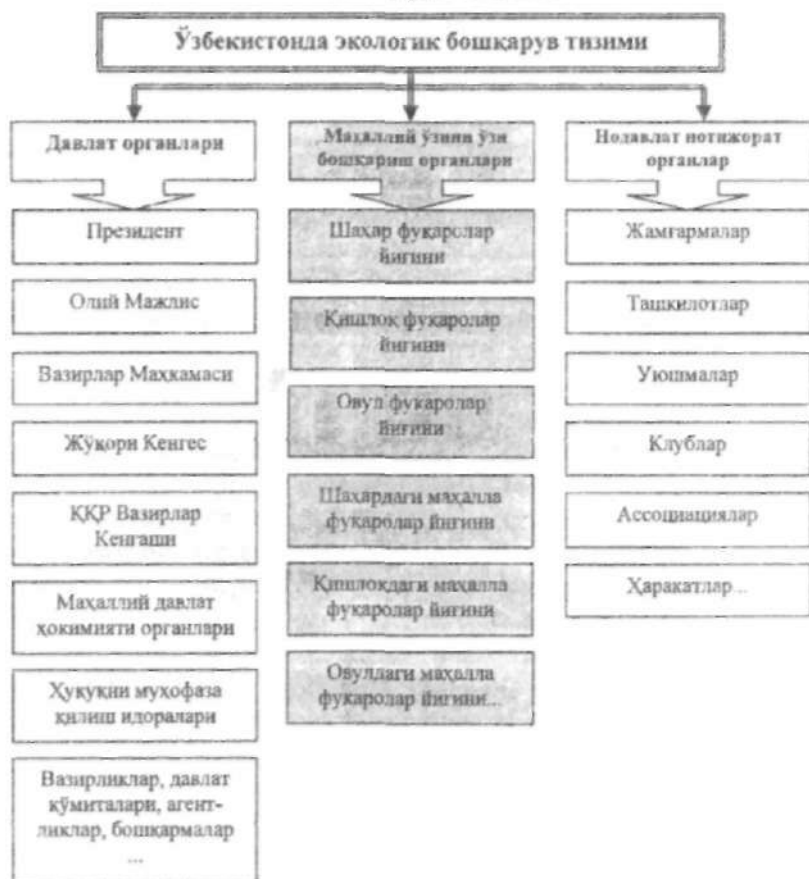
15-чизма. Экологик менежментни жорий қилиш механизми

Экологик фаолиятни режалаштириш – экологик фаолият хавфсизлигини таъминлаш учун муайян муддатга (тактик ёки стратегик ривожланиш нуқтаи назаридан) мўлжалланган амалга ошириладиган ҳаракатлар ва чора-тадбирларни тартибга солиш ва тизимлаштириш.

Экологик менежмент механизми – корпоратив даражада экологик қонунчилик тизимига оид ҳуқуқий-меъёрий нормаларни муассаса, корхона, ташкилотда жорий этиш жараёни.

16-чизма. Ўзбекистон Республикасида экологик бошқарув тизими

Давлат бошқаруви – 1. Ваколатли давлат органларининг табиий ресурслардан фойдаланиш ҳамда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ижро этиш ва фармойиш бериш фаолиятидир (Экология ҳуқуқи, –Т.: "Адабиёт жамғармаси", 2001. – 64-б.).

Адабиётларда давлатнинг ижроия ҳокимият органларининг фаолияти экологик фармойишлар бериши уларнинг юридик ва жисмоний шахсларга мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқидир, дейилган. Лекин бу ўринда президентлик институти, олий қонун чиқарувчи ҳокимият, суд ҳокимияти, ҳуқуқни муҳофаза қилиш давлат органларининг экологик функциялари инобатта олинмай қолаётти. Ваҳоланки, уларнинг ҳам экологик муносабатларини тартибга солишдаги аҳамияти, айниқса, Ўзбекистонда жуда беқийсдир. Маъмурий ҳуқуқда давлатнинг маълум бир ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда умумий ва махсус ваколат доирасидаги органлари ажратиб олинади. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 2-бўлимида давлат ҳокимияти ва бошқарув (тўғрироғи, ижро этувчи) идораларининг экологик муносабатларни тартибга солишдаги ваколатлари берилган. Уларга умумий ваколатланган – Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, ҳокимиятлар, махсус ваколатланган Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси киритилган. Лекин экологик нормаларни қабул қилиш ҳамда уларни амалга татбиқ этиш жараёни серқирра тизим ва ўта муҳим масала.

Давлатнинг экологик бошқаруви – ўз ваколат доирасида давлат бошлиғи, ҳокимияти, ижро этувчи давлат органлари ва уларнинг экологик муносабатларни тартибга солишдаги фаолияти.

Давлатнинг экологик бошқарувини ҳуқуқшуносликда давлатнинг экологик функцияси деб ҳам аталади. Функция эса ваколат доирасидан келиб чиқадиган фаолиятдир. Давлатнинг экологик бошқаруви икки кўринишда – умумий ва махсус давлат органларининг функцияси орқали амалга оширилади.

Давлатнинг умумий экологик бошқаруви – давлат бошлиғи ва ҳокимиятининг ўз ваколатлари доирасида экологик муносабатларни тартибга солиш функцияси.

Ушбу фаолият Ўзбекистон Республикаси бутун ер кенглиги доирасида амалга ошириладиган бўлса давлатнинг марказий органларининг экологик бошқаруви, агарда ушбу органлар муайян маъмурий-худудий бирликларда экологик бошқарувни амалга

оширса – умумий кўринишдаги маҳаллий экологик бошқарув. дея эътироф этилади. Давлат раҳбари ва ҳокимиятининг экологик функциялари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, тегишли конституциявий қонун ва қонунларда акс эттирилган.

Нодавлат нотижорат ташкилот (ННТ) – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этиладиган, даромад (фойда) келишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимлайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилоти.

ННТнинг экологик бошқаруви демократик давлат ва фуқаролик жамиятини куришда уларнинг фаолиятини эркинлаштириш ва уларга ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида улкан ваколатлар беришдан иборат.

17-чизма. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг экологик ваколатлари

Давлат бошлиги, ҳокимияти ва бошқарув органлари	Экологик ваколатлари
<p>Ўзбекистон Республикаси ПРЕЗИДЕНТИ</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасига мувофиқ равишда давлат бошлиги ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишнинг ҳамда ҳамкорлигини таъминловчи шахс сифатида</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ фуқароларнинг экологик хавфсиз муҳитда яшаш ҳуқуқлари ва эркинликлари, миллий экологик қонуқчиликка риоя этилишининг кафили; ✓ экологик масалаларга доир музокаралар олиб боради ҳамда ЎзРнинг шартнома ва битимларини имзолайди, республика томонидан тузилган экологик тусдаги шартнома, битим ва унинг қабул қилинган мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди; ✓ ЎзР Олий Мажлисига мамлакат ички ва ташқи экологик сиеватини амалга оширишнинг энг муҳим масалалари юзасидан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга; ✓ республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида баҳамжиҳат ишлашнинг таъминлайди; ✓ экология ва атроф-муҳит муҳофазаси йўналишидаги вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан тузади ва тугатади, шу масалаларга доир фармонлари кейинчалик ЎзР Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади; ✓ ЎзР Олий Мажлисининг Сенатига Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади; ✓ республика давлат бошқаруви органларининг ва ҳокимларнинг қабул қилган экологик ҳужжатларини улар қонун ҳужжатлари нормаларига номувофиқ бўлган ҳолларда тўхтатади, бекор қилади; ✓ ЎзР экологик тусдаги қонуқларни имзолайди ва эълон қилади, қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун ЎзР Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли; ✓ давқулдада вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда

	<p>фуқароларнинг экологик ҳавфсизлигини таъминлашни кўзиб, ЎзРнинг бутун ҳудудда ёки унинг айрим жойларида факулдада ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида ЎзР Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади. Экологик тусдаги факулдада ҳолат жорий этиш шартлари ва тартиби қону билан белгиланади;</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзР орденлари, медаллари ва ёрлиғи билан экология соҳасида олиб борган ижобий фаолиятларни мукофотлайди, малакавий ва фахрий унвонларни беради; ✓ ЎзР Конституцияси ва қонулариди назарда тутилган бошқа экологик тусдаги ваколатларни ҳам амалга оширади.
<p>Ўзбекистон Республикаси ОЛИЙ МАЖЛИСИ ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ ВА СЕНАТИ</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзРнинг Конституциясига экологик тусдаги моддаларни қабул қилади, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритади; ✓ атроф-муҳит муҳофазасига оид конституциявий қонулар ва қонуларни қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритади; ✓ ЎзР ички ва ташқи экологик сиебсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилади; ✓ ЎзР қону чикарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва экологик ваколатларини белгилайди; ✓ ЎзР таркибига янги экологик йўналишдаги давлат тузилмаларини қабул қилади ва уларнинг ЎзР таркибидан чиқши ҳақидаги қарорларни тасдиқлайди; ✓ ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига бивоан Давлат бюджетиди экологик муммоларнинг ечимини топишга оид маблағларни ажратишни қабул қилади ва унинг ижросини назорат этади; ✓ экологик солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларини жорий қилади; ✓ экология борасидиги давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этади; ✓ ЎзР Президентининг атроф-муҳитни муҳофаза қилишга тегишли бўлган вазирлик, давлат қўмитаси ва давлат бошқарувининг бошқа органдарини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлайди; ✓ мамлакат ижтимоий-иқтисодий, жумладан экологик ривожланишининг долзарб масалалари юзасидан Бош вазирнинг ҳисоботларини эшитидаи ва муҳоқима қилади; ✓ ЎзР Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакали ва унинг ўринбосарини сайлайди; ✓ ЎзР Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, факулдада экологик ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлайди; ✓ халқаро экологик тусдаги шартномаларни ратификация ва денонсация қилади; ✓ атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир парламент назорати ва ЎзР Конституциясиди назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.
<p>Ўзбекистон Республикаси ОЛИЙ МАЖЛИСИ ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 79-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзР Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини экологлардан сайлайди; ✓ ЎзР Бош прокурорининг тақдимига бивоан Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Ўзбекистон экоҳаражат вакиллари депутатларини дахлсизлик ҳуқуқиди маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этади; ✓ ўз экологик фаолиятини ташкил этиш ва палатанин ички экологик тартиб қондалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади; ✓ экологик сиебсат ва ҳаёт соҳасидиги уч ёки буч масалалар юзасидан,

	шунингдан давлат ички ва ташқи экологик сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилади.
Ўзбекистон Республикаси ОЛИЙ МАЖЛИСИ СЕНАТИ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 80-моддасига мувофиқ равишда	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзР Президентининг тақдимида бинови ЎзР Табиати муҳофаз қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлайди ҳамда уни лавозимдан озод этади; ✓ ЎзР Табиати муҳофаз қилиш давлат қўмитаси раисининг ҳисоботини эшитади, ✓ ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички экологик тартиб қондалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади; ✓ сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, жумладан экологик ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи экологик сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш қиради.
Ўзбекистон Республикаси ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига мувофиқ равишда	<ul style="list-style-type: none"> ✓ самарали иқтисодий, ижтимоий, молиявий, пул-кредит, жумладан экологик сиёсат юритилиши, экологик фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда атроф-муҳитни муҳофаз қилиш соҳасини ривожлантириш бўйича дастурлар ишлаб чиқиши ва амалга оширилиши учун жавобгар; ✓ фуқароларнинг экологик ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади; ✓ давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг экологик фаолиятларини мувофиқлаштиради ва йўналтиради, уларнинг экологик фаолияти устидан қонунида белгиланган тартибда назоратни тъяминлайди; ✓ ЎзР экологик тусдаги қонуллари, Олий Мажлис қарорлари, ЎзР Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини тъяминлайди; ✓ ЎзР Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий, жумладан экологик ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан маълумотлар тақдим этади; ✓ ЎзР Конституцияси ва қонулларида назарда тутилган бошқа ваколатларни ҳам амалга оширади.
Ўзбекистон Республикаси МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ОРГАНЛАРИ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига мувофиқ равишда	<ul style="list-style-type: none"> ✓ экологик қонунийлиқни, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг экологик қавқисизлигини тъяминлайди; ✓ ҳудудлари экологик жиҳатдан ривожлантиради; ✓ атроф-муҳитни муҳофаз қилишга доир маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий экологик солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари экологик жамғармаларни ҳосил қилади; ✓ маҳаллий коммунал хўжалиги атроф-муҳитга таъсирини камайтириш юзасидан раҳбарлиқни амалга оширади; ✓ ўз ваколат доирасида атроф-муҳитни муҳофаз қилади; ✓ экологик тусдаги норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда ЎзР Конституцияси ва қонулларида зид келмайдиган бошқа экологик ваколатларни ҳам амалга оширади.
Ўзбекистон Республикаси ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ДАВЛАТ ҚўМИТАСИ 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган Низомига мувофиқ	<ul style="list-style-type: none"> ✓ атроф-муҳитни муҳофаз қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни қайта тиклаш устидан давлат назоратини амалга оширади. ✓ табиати муҳофаз қилишга доир фаолиятни тармоқлараро комплекс бошқаради; ✓ табиати муҳофаз қилиш ҳамда ресурсларни тежаш борасида ягона сиёсатни ишлаб чиқади ва амалга оширади; ✓ атроф-муҳитнинг экологик ҳолати қулай бўлишини тъяминлайди ва экологик вазиятни соғломлаштиради.

ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ДАВЛАТ ҚЎМИТАСИ

бўйсунди ва ҳисобот беради	Олий Мажлис
амал қилади	ЎзР Конституциясига, қонунарига, Олий Мажлис
бўлиниди	ҚҚР қўмитасига, вилоят ва Тошкент шаҳар
қарорлари ижро этилади	вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, юридик ва жисмоний шахслар томонидан
қарорларни қабул қилиши мумкин	вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда идоралар билан биргаликда ва келишилган ҳолда
бошқарувни амалга ошириши	давлат ҳокимият ҳамда бошқарув органлари билан келишилган ҳолда назоратини ва тармоқлараро
ҳалқаро ва минтақавий муаммоларни ҳал қилиши	бошқа давлатларнинг тегишли табиатни муҳофаза қилиш органлари ва ташкилотлари билан ҳамкорликда
мувофиқлаштириб боради	соғлиқни сақлаш ва Ички ишлар вазирликлари, Саноатда ишларни бехатар олиб бориш ва қончилик назорат агентлиги, Ўрмон бош бошқ., Ўзгеокадастр, Бошгидромет, Давлат стандарти ва бошқа экологик назорат органлари фаолиятини
ҳамкорлик қилади	жамоат бирлашмалари ва аҳоли билан
принципларига амал қилади	кенг қўламда иқтисодий таъсир этишини қўллаш, экологик фаолиятни рағбатлантириш, илмий-техник ютуқларини кенг жорий қилиш
ишлаб чиқаради, тасдиқлайди ва ташкиллаштиради	экологик меъёрларни, экологик қонда ва стандартларини, экологик жамғармаларини
амалга оширади ва таҳлил қилади	экологик назоратнинг услубий раҳбарлигини, агроф-мухит мониторингини
ҳақ ундиради ва олиб боради	табиатни ифлослантирганлик ва чиқиндиларни жойлантирганлик учун давлат экологик экспертизасини
бошқаради, юридади ва тақлиф қилади	қўриқхона ишини, алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларнинг давлат кадастрини ва янгилаш ташкил қилишини
қатнашади, келишади ва тасдиқлайди	табиатни муҳофазасига қаратилган ва янги объектларни қабул қилиш ва ишга туширишда, хўжалик фаолияти учун бериладиган ерларни танлаш ва ажратишни, "Кичик китоб" тўғрисидаги Низомни

19-чизма. Экологик йўналишдаги нодавлат ноτιжорат ташкилотлари (ЭННТ) ва уларнинг ҳуқуқий фаолиятлари

Э Н Н Т	Ташкилотлар	Ф А О Л И Я Т Т У Р Л А Р И	Экологик тарғибот
	Ҳаракатлар		Конференция, симпозиум, давра суҳбати чақириш ва уюштириш
			Жамгарма назорати
	Уюшмалар		Жамоат экспертизаси
			Ақсиялар (сийсий ҳаракатлар)
			Референдумлар
Қўмиталар	Жамоат талаблари		
	Клублар тузиш		
	Ҳамкорлик		
	Митинглар		
Жамғармалар	Петисиялар (жамоат илтимослари)		
	Экологик ўйинлар		
Ассоциациялар	Кўрик-таъловлар		
	Экологик ўқув ва тарбия		
	Тижоратсиз иктисодий фаолият		
	Дастур ва лойиҳалар		
	Келишувлар		
	Шартнома, контрактлар ва меморандумлар		
	Хорижий маблағларни (инвестицияларни) жалб қилиш		
	Экологик нобоп объектларни моддий таъминлаш		
	Атроф табиий муҳитнинг экологик ва санитар ҳолатини яхшилашга қаратилган бошқа чора-тадбирлар		

**20-чизма. Ўзбекистон экологик ҳаракати (Экоҳаракат)
жамоат бирлашмасининг ҳуқуқий мақоми.**

Э К О Ҳ А Р А К А Т	2008 йил 2 августда <i>юридик шахс сифатида ташкил топди</i>
	2008 йил 20 сентябрда <i>рўйхатдан ўтди</i>
	Шiori – <i>Соғлом муҳит – инсон саломатлиги</i>
	Мақсади - <i>Ўзбекистонда аҳолининг қулай атроф-муҳит ҳолатини таъминлаш, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитини муҳофаза қилиш, табиатдан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш борасидаги ҳуқуқларини рўёбга чиқариш ва унга риоя этиш имкониятларини яратиш</i>
	Ишлаш тартиби – <i>Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишига мувофиқ равишда фаолият олиб бориш</i>
	Фаолият принциплари – <i>қонунийлик, ўзини ўзи бошқариш ва ошкоралик</i>
	Бошқарув органлари – <i>Конференция, Марказий Кенгаш, Ижроия кўмити</i>
	ЎзР Олий Мажлисига вакиллиги – <i>15 нафар депутат КҚР, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан унинг Республика Конференциясида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар. Экоҳаракат депутатлари Олий Мажлисининг барча кўмиталарида унинг мақсадидан келиб чиққан тарзда қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда фаолият юритадилар</i>

1999 йил 14 апрелдаги «Нодавлат ноижорат ташкилотлари тўғрисида»ги қонун нодавлат идоралар фаолиятининг ҳуқуқий асоси ҳисобланади. ННТнинг экологик-ҳуқуқий мақоми ўзи тўғрисидаги қонун, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунларда ҳам белгилангандир. Уларга республикада фаолият юритувчи миллий, халқаро, чет эл нодавлат

нотижорат ташкилотлари кириши мумкин. Ушбу ташкилотлар ихтиёрлик асосида ташкил этилган жамгарма, уюшма, клуб, ассоциация, кўмита ва ҳаракатларга бирлашиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистонда 2014 йилга келиб 120 тадан зиёд экология ва саломатлик йўналишидаги ННТ ташкилотлари тузилган. Айрим мамлакатларда «Кедр», «Гринпис», «Яшиллар партияси» каби экологик оқимлар фаолият юргизишмоқда. Бу ҳам аҳолининг экологик бошқарувда қатнашинининг бир йўли, чунки илмий-техника революцияси табиатга «бостириб» келар экан унинг зарарли оқибатларининг олдини олиш, авваламбор, фуқаролар, уларнинг мақсадли ва қонуний уюшмаларининг хоҳиш ва иродасини инобатга олган тарзда экологик муносабатларни тартибга солишинини тақозо этади.

**21-чизма. “Экологик бошқарув” билан
“Экологик менежмент”нинг фарқи**

Т/р	Экологик бошқарув	Экологик менежмент
1.	Ҳамжамият, давлат ва жамоат томонидан олиб борилади	Муассаса, ташкилот ва корхоналар томонидан олиб борилади
2.	Экологик қонунчилик талабларидан келиб чиққан тарзда ташқи мотивацияланган фаолият	Самарадорлик ва манфаатдорлик тамойилларига асосланган ички мотивацияланган фаолият
3.	Мажбурий фаолиятга асосланган	Ташаббускор ва ихтиёрий фаолиятга асосланган
4.	Кўрсатма ва лавозим мажбуриятлари доирасидаги фаолият	Раҳбарнинг шахсий хусусиятлари – касбий даража, тажриба ва маҳоратини ақс эттирувчи натижавий фаолият
5.	Бошқарув жараёнини натижадан устун қўйилади	Натижавий жараёндан бошқарув жараёнини устун қўйилади
6.	Салбий натижаларни инкор этади	Салбий натижалардан фаол фойдаланилади
7.	Бошидан формалашган, консерват-лашган ва чекланган	Бошидан фаоллашган, янги инновацион характерга эга бўлган, ижодий йўнал-тирилган
8.	Фаолият самарасини ошириб кўрса-тишга, имитация қилишга қаратилган ва ҳ.к.	Фаолият самарасини ошира олмайдиган, имитация қилишнинг имкониятини настиги ва сохталаштиришининг иложи камлиги ва ҳ.к.

22-қизма. Экологик менежментнинг асосий талаблари

Экологик менежментнинг асосий талаблари – *корпоратив миқёсда экологик бошқарувни амалга оширишда лозим бўлган бирламчи қоидалар мажмуаси.*

Экологик менежмент самарадорлигини таъминлашда мутахассислар (Э.С.Навасардова, 2002, 2007; Экология ҳуқуқи, 2003, А.Н.Нигматов, 2004, 2012, 2014 ва бошқ.) уч муаммонинг ечимини топишни тавсия этадилар: экологик баҳолаш, кадастр, мониторинг ва назорат тизимини йўлга қўйиш; экологиялаштирилган технологияларни кенг жалб этиш; ходимларнинг экологик онги ва маданиятини кўтариш. Кейинги икки муаммонинг ечими корхона, ташкилот ва мусасаларнинг изчил экологик бошқарув ва назоратини йўлга қўйиш билан узвий боғлангандир.

Юқорида келтирилган экологик менежмент тизими қисмлари, албатта, мана шундай кетма-кетликда ва иерархик поғонада туради. Уларнинг бирисиз иккинчисини амалга ошириш ёки бошқарув механизмининг юритишнинг имконияти йўқ. Корпоратив объектни аниқламай туриб, уларнинг ўзига хос сифат ва сон кўрсаткичларининг ҳолатини айта олмаймиз. Миньитехнотизим компонентларининг ҳолати, даражаси уларнинг сифати, таркиби ва сони экологик кадастр учун индикатор бўлиб хизмат қилади ва ҳ.к. Ҳеч қачон экологик мониторингни тизим компонентларини

баҳоламай ёки кадастрини олиб бормаи туриб ўтказилиши мумкин эмас. Экологик бошқарувнинг энг асосий элементлари – экологик кадастр, назорат ва экспертизадир. Чунки уларнинг амалдаги ҳолати қайси бир технотизимда яхши йўлга қўйилса, ана шу даргоҳда экологик менежмент механизми ҳаракатда бўлади ва у самара беради.

23-чизма. Экологик кадастрини олиб бориш объектлари.

Экологик кадастр – экотизим ва унинг табиий ва техноген ўзгарган унсурларини жойлашуви, ҳуқуқий мақоми, миқдор, сифат тавсифлари ва баҳоси тўғрисидаги янгиланиб туриладиган (ўзгарувчан) маълумотлар ва ҳужжатлар тизими. Экологик кадастр объектлари турли мамлакатларда турлича белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасига биноан экологик кадастр объектларига 11 та кадастрлаш объекти киритилган.

Экологик кадастрини юритишда ҳудудни тўлиқ камраб олишлик, фазовий координатларининг ягона тизимини қўллаш, методологик умумийлик, ахборотнинг аниқлиги ва оммавийлиги каби ҳуқуқий принципларга асосланилади.

Корпоратив миқёсдаги экологик кадастр объектлари – корхона, муассаса, ташилотнинг табиий ва техноген ўзгарган унсурларини (компонентларини) жойлашуви, ҳуқуқий мақоми,

миқдор, сифат тавсифлари ва баҳоси тўғрисидаги янгилашиб туриладиган (ўзгарувчан) маълумотлар ва ҳужжатлар тизими.

Корпоратив миқёсда кадастрларни юритиш тартиби ЎзР Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонун ва у асосида қабул қилинган қонун ости норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида олиб борилади ва тегишли давлат органлари томонидан тасдиқланади. Масалан ер кадастри 1998 йил 6 августда тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни сифат, иқтисодий ва қиймат баҳосини аниқлашнинг Муваққат услуги»га биноан ерларнинг меъёрий баҳолари, банклардан ипотека қарзлари беришда, хусусий турар жойлар қуриш учун ер ажратиб бериш, фермер хўжалигига қўшимча ер бериш ва ер солиғи ставкаларини аниқлаш каби ҳолларда ер участкасининг дастлабки (бошланғич) баҳоси белгиланади. Республикамизда бошқа табиий объектларни кадастрлаш бўйича ҳам Низомлар ишлаб чиқилган ва амалда татбиқ қилинмоқда.

Экологик кадастр объектлари бўйича ҳужжатлар – минитехнотизим ва унинг компонентларига нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқларни тасдиқловчи ҳужжатлар, йиғма жиғди, картаси (плани), китоби, ҳолати ҳақидаги ҳисоботлар.

24-чизма. Экологик назорат объектлари, шакллари, турлари ва методлари

Экологик назорат — экологик муносабат субъектлари фаолиятларини ваколатланган давлат органлари, нодавлат ношижорат ташкилотлари ва жамоат бирлашмалари томонидан текшириб бориш ва тегишли чораларни қўллаш.

Экологик назорат даврий кузатишни олиб бориш, экологик қонун ҳужжатларида кўрсатилган меъёр ва қоидаларнинг бажарилишини текшириб бориш ҳамда тегишли юридик оқибатларни келтириб чиқариш, давлат ва ички экологик хавфсизликни таъминлашга қаратилган дастур, режа ва лойиҳаларини рўёбга чиқариш каби вазифаларни бажариш учун олиб борилади.

Экологик менежментнинг назорат тизими – экологик муносабатларнинг даврий ўзгаришини экологик кадастр маълумотларига асосланган ҳолда кузатиб бориш; олинган маълумотларни умумлаштириш ва тегишли чора-тадбирларни қўллаш; ходимларнинг экологик фаолиятларини баҳолаш; тегишли хулосалар чиқариш ва чора-тадбирларни белгилаш; жисмоний шахсларнинг экологик фаолиятларига лицензиялар бериш; ноэкологик фаолият юритаётган шахсларнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизликларини огоҳлантириш, ҳуқуқларини чеклаш, фаолиятларини бекор қилиш ёки тўхтатиб туриш ҳамда тегишли жавобгарликка тортиш ёки уларни рағбатлантириш кетма – кетлиги.

Экологик мониторинг – экологик назоратнинг биринчи босқичи бўлиб, у атроф табиий муҳит ва табиий ресурсларнинг даврий ўзгаришини (кадастр маълумотларига асосланган тарзда) кузатиб бориш, ҳисобга олиш, баҳо бериш ва истиқболини белгилаш тизими. У миллий, регионал (минтақавий) ва глобал миқёсда олиб борилади.

Ўзбекистонда умумий экологик назорат органлари – Олий Мажлис (экологик қонунлар ва ўз қарорларининг бажарилишини назорат қилади), Президент (экологик хавфсизлик ва давлат экологик назорати хизматларини тузади, уларнинг раҳбарларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади), Вазирлар Маҳкамаси (экологик қонун ва қонун ости норматив ҳужжатлар, жумладан, дастур, режа ва лойиҳаларнинг бажарилишини назоратлайди), Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари (ўз ваколат доирасида

экотизимларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича назорат ишларини) олиб борадилар.

Ўзбекистонда махсус ваколатланган экологик назорат органлари – *Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси* (атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат мажмуаларини қайта тиклаш устидан комплекс давлат назорати), *Соглиқни сақлаш вазирлиги* (атроф-муҳит санитарияси, гигиенаси ва эпидемиологик ҳолати бўйича назорат), *Саноатда ва қончиликда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш инспекцияси* (халқ хўжалиги тармоқларида ер ости ва усти минерал бойликларидан фойдаланиш ишларини табиат ҳолатига кескин зарар етказмайдиган қилиб олиб борилиши), *Ички ишлар вазирлиги* (жойларда экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган профилактик назоратга қўмаклашиш, жамоат жойлари тозалитини назоратлаш, автотранспортдан атмосфера ҳавосининг ифлосланишини ва шовқинланишини назорат қилиш, табиий ва халқ хўжалиги объектларининг ёнғинга қарши туриш ҳолатини назорат), *Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги* (қишлоқ хўжалиги ер, сув ва ўрмон фондларидан унумли фойдаланиш ҳамда уларнинг муҳофаза қилинишини назорат), *Ер ресурслари, давлат кадастрлари, картография давлат қўмитаси* (ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш устидан назорат) каби давлат идораларининг тегишли йўналишлар бўйича жисмоний ва юридик шахслар, давлат органларининг экологик фаолиятини тешкириб бориши ва тегишли жавобгарликларга тортиши ёнги унга оид тақдимномаларни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига киритиши.

Экология соҳасидаги идоравий назоратни – *давлат ва жамоат уюшмалар ва идораларнинг экологик хизматларини ўз тасарруфидаги корхона, муассаса ҳамда ташкилотларини текшириш, тегишли жавобгарликларга тортиши ёнги унга оид тақдимномаларни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига киритиши.*

Экология соҳасидаги корпоратив назорат – *корхона, ташкилот, муассасалардаги назорат хизматлари томонидан экологик фаолиятни текшириш ва тегишли жавобгарликка тортиши.*

Бу ўринда миллий қонунчиликларда қўпинча акс этмай қолган муассасани алоҳида таъкидлаб ўтиш даркор. Чунки таълим соҳаси ёки илмий-тадқиқот муассасаларида экотизимлардан оқилона

фойдаланиш, янги турдаги маданий ўсимликлар, химикатлар ва дориларни яратиш, уларни синаб кўриш мобайнида ишлаб чиқариш фаолиятининг экологик талабларга жавоб беришини назорат қилиш ҳам экологик хавфсизликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Идоравий ишлаб чиқариш ва жамоатларнинг экологик назоратининг ташкил этилиши, фаолият юритиши, ҳуқуқ ва мажбуриятлари тегишли ички норматив ҳужжатлари ва низомларида берилади.

Экология соҳасидаги жамоат назорати – *нодавлат ташиқлотлари, жамоат бирлашмалари, ўзини ўзи бошқарув бўлинмаларини экологик фаолиятни текшириш ва тегишли жавобгарликка тортишни ташиқллаштириш.* Унда экологик назорат – фуқаролар йиғи кенгаши, кенгаш қошидаги махсус экологик комиссиялар ёки шахслар, экологик назорат инспекторлари, меҳнат жамоалари, фаол мутахассислар гуруҳи, жисмоний шахслар томонидан олиб борилади.

Экологик экспертиза – *режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган ҳўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини белгилаш ҳамда экологик экспертиза объектини рўёбга чиқариш мумкинлигини аниқлаш.* Экологик экспертизанинг асосий мақсади ва вазифалари мўлжалланаётган ҳўжалик, бошқа хил фаолиятни режалаштириш ҳамда амалга оширишдан аввал, ушбу фаолиятни экологик талаблар, хусусан, фуқаролар соғлиғига қай даражада таъсир этиши мумкинлигини аниқлаш, шунингдек, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича назарда тутилаётган тадбирларнинг экологик талабларга жавоб бера олиши етарлилиги ва илмий асосланганлигини аниқлашдан иборат.

Экспертиза сўзи лотинчада «expertus» – тажрибали, деган сўздан олинган бўлиб, у маълум бир масалани тажрибали мутахассис томонидан ёритиб берилиши демакдир. Экспертиза турли фан ва ҳўжалик соҳаларида турлича кўринишда намоён бўлиб, воқеа ва ҳодисаларни тўғридан-тўғри белгилаш, ўлчаш ва аниқлаш имконияти бўлмаган тақдирда, ушбу соҳадаги мутахассислар ҳулосасига муҳтож ҳолатларни ҳам инобатга олади.

Ўзбекистон Республикаси экологик қонунчилигида илк бор экологик экспертиза 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг махсус VI бўлим 24–27-

моддаларида ёритиб берилди. Ушбу қонуннинг 4-моддасида эса экологик экспертизанинг мажбурийлик принципи белгилаб қўйилди. Лекин Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун экологик экспертизанинг императив (қатъий) шартларини белгилади, холос. Унинг асл моҳияти, турлари, олиб бориш методлари, муддатлари, принциплари ва объектлари эса ёритилмай қолган эди. 2000 йил 25 майда қабул қилинган ва шу йилнинг 1 июлидан қучга қирган «Экологик экспертиза тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳуқуқий-экологик механизмни шакллантиришда ва уни ҳаётга таъбиқ қилишда қатта ҳисса қўшди, десак асло муболага бўлмайди.

Экологик экспертиза объекти бўлиб давлат ва ички дастурлар, концепциялар, ишлаб чиқариш қучлари, ижтимоий ва иқтисодий соҳа тармоқларини жойлаштириш ҳамда ривожлантириш лойиҳаларини тузиш; барча турдаги қурилишлар учун ер участкаларини ажратиш, ҳужжатларни тайёрлаш ва ўтказиш; техника, технология, материаллар, моддалар ва маҳсулотларнинг янги турларини яратишга донр ҳужжатлар тайёрлаш; алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ва фавқулудда экологик вазият ҳамда экологик офат зона (тегра)лари мақомини бериш; шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлаб чиқиш, уларни амалий қўллаш механизми ҳам экспертиза объекти бўлади ва улар, албатта, мутахассислар ҳулосасига муҳтождир.

Экологик экспертиза давлат, жамоат ва иқтисослаштирилган фирмалар томонидан ўтказилиши мумкин. Лекин давлат экологик экспертизасидан ўтиш инсон фаолиятининг юқорида санаб ўтилган ҳамма жабҳалари учун мажбурийдир. Шунинг учун ҳам махсус ваколатланган органларнинг турли мақомдаги эксперт бўлинмалари томонидан ўтказилиши мумкин. Агарда хўжалик ёхуд бошқа фаолият юргизувчи субъект (буюртмачи) давлат экологик эксперт комиссияси ҳулосасидан қониқмайдиган бўлса, у ўз эътирозини умумий ёки хўжалик судларида кўриб чиқиш учун даъво билдириши мумкин.

Давлат экспертизасини ўтказиш муддати турлича белгиланади. Масалан Ўзбекистонда унинг муддати 30 кундан ошмайди ва айрим, ўта мураккаб шароитларда, бош давлат эксперти рўхсати билан 2 ойдан ошмаган муддатга узайтирилиши мумкин. Ушбу экспертиза фаолиятини молиялаш буюртмачилар ҳисобидан амалга оширилади.

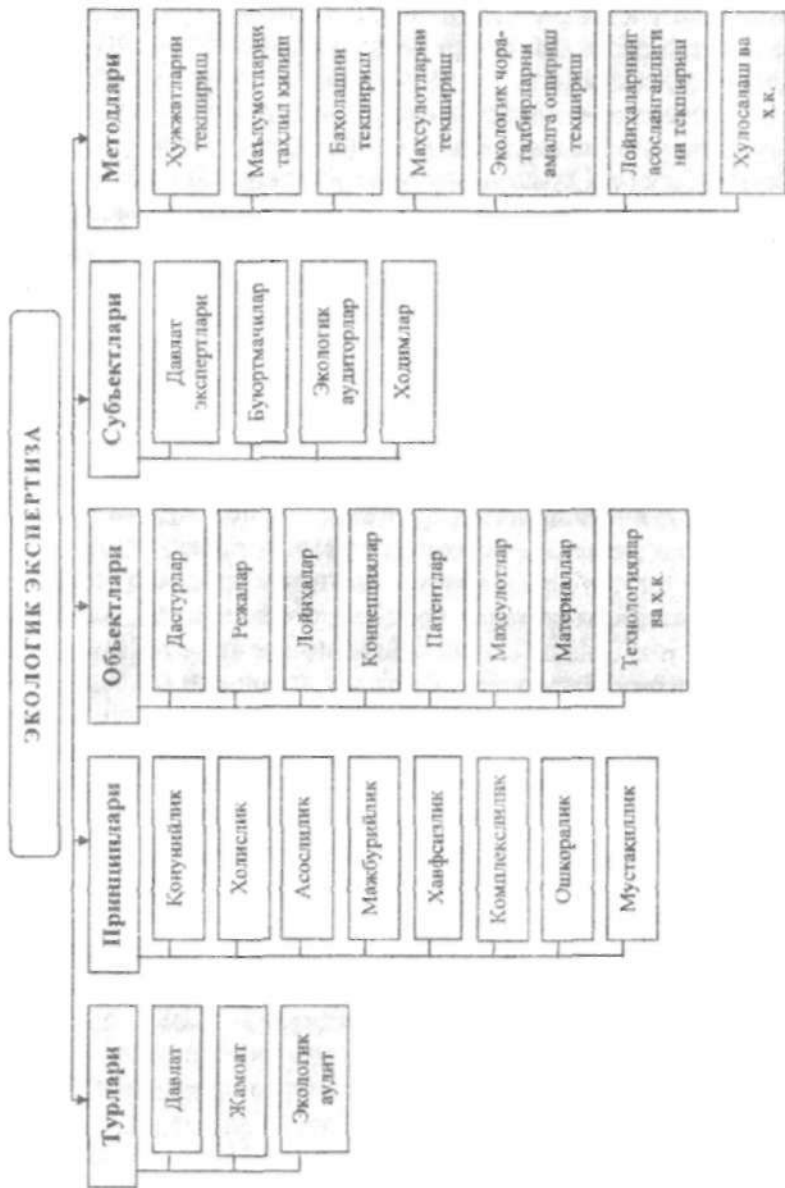
Фуқаролар, фуқаролар йиғини, ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан *жамоат экспертизасини ўтказилиши мумкин*. Экологик экспертиза нуқтаи назаридан, улар ўз маблағлари ҳисобига, давлат экспертизасидан ташқари мустақил ҳолда экологик экспертизани ўтказишлари мумкин. Фақатгина жамоат экологик экспертиза ҳулосаси тавсия кучига эга бўлади ва давлат экспертиза ҳулосасини текшириб кўриш ҳамда судга даъво эътирози билан чиқиш имконини беради.

Жамоат экологик экспертизасини ўтказиш учун фуқаролар, фуқаролар йиғини ёки жамоат ташкилотлари мустақил эксперт комиссиясига «Экологик оқибат аризасини» беришлари мумкин. Бу аризада улар икки масалани ёритишлари керак: экологик таваккалчиликни ҳисобга олган тарзда атроф табиий муҳит ҳолатининг бузилиш оқибатлари; экологик зарар оқибатларини тугатиш, атроф-муҳит ҳолатини тиклаш ва мўътадиллаштириш учун зарурий чора-тадбирларни кўрсатишлари керак. Экспертларнинг вазифаси эса ушбу вазият ёки ҳолатни тўғри ёки нотўғрилигини исботлашдан иборат, ҳолос. Агарда жамоат экспертизаси давлат экспертизаси ҳулосаси билан мос келмаса, унда ушбу низоли ҳолат ҳақида давлат экологик экспертизасини тайинловчи давлат органи, прокуратура ёхуд суд органларига муружаат этиш орқали масалага ойдинлик киритилади.

Бозор муносабатларининг ўзига хос томонларидан бири турли кўринишдаги аудиторлик фаолиятини шакллантиришдан иборат. Аудит инглиз тилида «audit» — текшириш, яъни бухгалтерия китоблари, ҳисоботлари ва ҳужжатларини тафтиш қилиш, деган маънони англатади. Ўзбекистонда аудиторлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш 2000 йил 26 майдаги «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонун ва шу асосда қабул қилинган қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Экологик аудит – экологик муносабат субъектларининг *бухгалтерия китоблари, ҳисоботлари ва ҳужжатларини тафтиш қилиш*. Аудиторлик фаолияти аудитор (аудит фирма)лар томонидан тадбиркорлик фаолияти кўринишида амалга оширилади. Экологик аудит бирмунча ўзига хос кўринишга эга.

25-чида. Экологик экспертиза турлари, принциплари, объектлари, субъектлари ва усуллари.

Экологик аудит уч хил: 1) ишлаб чиқаришда экологик экспертиза; 2) ҳудудий экологик экспертиза; 3) экологик консалтинг кўринишда олиб борилади.

Ишлаб чиқариш объектларини экологик аудитлашнинг мақсади атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир талаб ва йўриқномаларга муассаса, ташкилот ва корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолияти тўғри келиши, табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари бўйича тавсияномаларни тайёрлаш ҳамда табиий ресурслардан фойдаланишдаги сарф-харажатларни текширишдир. Бундай текширув ишлари назоратловчи органлар билан бўладиган низоли ҳолатларда амалга оширилади.

26-қизма. АҚШда ҲФХМга таъсир этувчи экологик хавфларнинг хавфлилиқ даражаси (Логвиновский В.Д., 2002)

Т/р	Экологик хавфлар тури	Социологик сўровнома натижалари, %
1.	Хавфли чиқиндиларни кўмиш полигонларининг ишлатилаётганлиги	67
2.	Хавфли чиқиндиларни кўмиш полигонларининг ишламаяпганлари мавжудлиги	65
3.	Ер усти сувларининг саноат корхоналари орқали ифлосланаётганлиги	63
4.	Нафть ва нефть маҳсулотларининг атроф-муҳитга ташланиши	60
5.	Озон қатламининг емирилиши	60
6.	Саноат корхоналарида бўлаётган ҳалокатлар натижасида атроф-муҳитга етказилаётган зарар	58
7.	Радиоактив чиқиндилардан нурланиш	58
8.	Денгиз олди сувларининг ифлосланиши	54
9.	Қаттиқ чиқиндилар ва ахлатлардан атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши	53
10.	Қишлоқ хўжалигини юритиш натижасида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши	51
11.	Тозалаш иншоотларини сувларни ифлослантириши	50
12.	Транспорт ҳаракати натижасида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши	50
13.	Иссикхона самараси	48
14.	Иччимлик сувининг ифлосланиши	46

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Рахбарий адабиётлар

1. Каримов И. Танланган асарлар // 1996-2014 йй.–Т.: “Ўзбекистон”.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.–Т.: “Ўзбекистон”, 2014.
3. Ўзбекистон Республикасининг Мехнат кодекси.– Т.: “Адолат”, 2010.
4. “Мехнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 1998 . 5–6 - сон.
5. “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан мажбурий давлат ижтимоий сугуртаси тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2008. 37–38-сон.
6. “Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий сугурта қилиш тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2009, 16-сон.
7. “Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 28 майдаги 1761-сон қарори.
8. “Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларининг рахбар ва педагог кадрларини малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 10 августдаги 242-сонли қарори.
9. “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисида”ги низом // Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 июндаги 286-сонли қарори.
10. Ахоли ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари. –Т.: “Адолат”, 2007.
11. Национальный доклад “О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов Республики Узбекистан”. –Т.: “Chinor ENK”, 2013.

Асосий адабиётлар

12. Залесский Л.Б. Экологический менеджмент. –М.: “ИЮНИТИ-ДАНА”, 2004.
13. Икромов Э.Ж. Фавкулудда вазиятлар ва жамоатчилик фикри. –Т.: “Адолат” 2004.
14. Қудратов О. Ганиев Т. Фавкулудда вазиятларда фуқаро муҳофазаси. –Т., 2005.
15. Масленникова И.С., Кузнецов Л.М., Пшенин В.Н. Экологический менеджмент. –СПб, 2005.
16. Нигматов А., Мухамедов Ш. Инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги. – Т.: Наврўз, 2014.
17. Нигматов А. Экология нима. –Т., “Файласуфлар” нашриёти, 2014.
18. Нурхўжаев А, Ҳикматуллаев С. Табиий офатлар. –Т., ЎЗР ФВВИ нашриёти, 2004.
19. Основы экологии и охрана окружающей среды / А. Г. Банников, А. А. Вакулин, А. К. Рустамов. –М.: “Колос”, 2003.
20. Пахомова А., Эндерс К. Рихтер Н. Экологический менеджмент. – СПб.: “Питер”, 2003.
21. Рамазонова Х. Фавкулудда вазиятлар учун тиббий ҳамширалар тайёрлаш. – Т., 2006 йил.
22. Ферару, Г.С. Экологический менеджмент. – М.: “Юпитер”, 2006.
23. Хакимов Р.Т. Правовое регулирование чрезвычайных ситуаций в Узбекистане и в странах СНГ- Т., 2005.
24. Ҳаётий фаолият хавфсизлиги / А. Курбонов ва бошқ. –Т., 2005.
25. Экологический менеджмент / Т.А.Трифоновна и др. –М.: “Академический проект”, 2005.

Қўшимча адабиётлар

26. Ergashev A., Ergashev T. Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish. – Т., 2005.
27. ISO 14001, Environmental management systems. An easy-to-use checklist for small business. Are you ready
28. Sultonov R.S. Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish asoslari. – Т. “Musiq”, 2007.
29. Белов С.В. Безопасность жизнедеятельности. –М. “Высшая школа”, 2001 .

30. Декларация Конференции ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де Жанейро // Зеленый мир. – 1993. – № 3. – С. 2.
31. Ёрматов Г.Е. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги // Маърузалар матни. –Т., 2003.
32. Нигматов А., Пардаев Ф. Экологик хавфсизлик ва барқарор ривожланиш / Қўшимча таълим учун қўлланма. –Т.: ТВПИ нашриёти, 2004.
33. Нигматов А.Н. Экологиянинг назарий асослари. –Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2013.
34. Новиков Ю.В. Экология, окружающая среда и человек.–М.: “ФАИР-ПРЕСС”, 2002.
35. Основы устойчивого развития / Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.ektor.ru/pages/iso.asp?id=11>.
36. Перцик Е. Н. Среда человека: предвидимое будущее. –М.: “ИНФРА-М”, 2000.
37. Петюшенко Л. Охрана окружающей среды и человеческая деятельность // Стандарты и качество. – 2003. № 2. С. 80–82.
38. Реймерс Н.Ф. Природопользование / Словарь-справочник. – М.: “Мысль”, 1990.
39. Стандарты ИСО серии 14000: история и статистика / Н. Аладышкина // Стандарты и качество. – 2001. – № 5–6. – С. 92–95.
40. Тимофеева С.С. Экологический менеджмент.– Ростов на Дону : “Феникс”, 2004.
41. Урсул А.Д., Романович А.Л. Концепция устойчивого развития и проблема безопасности.–Электронный ресурс.–Режим доступа: <http://www.philosophy.nsc.ru/journals/philscience>.
42. Устойчивое развитие всегда на пике достижений! // ИСО 9000 + 14000. – 2004. – № 4. – С. 17–19.
43. Хабарова Е.И. Экологически ориентированный производственный менеджмент // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. - №3. – С.111 – 117.
44. Экологический менеджмент промышленных предприятий как путь уменьшения реального вклада стационарных источников в загрязнение окружающей среды свинцом в Российской Федерации / Т. В. Гусева и др. // Электронный ресурс. –Режим доступа: <http://www.14000.ru/articles/viniti.php>.
45. 100 величайших катастроф мира. Перевод В.Ф. Дюбина, В.А. Иванова, Г.А. Коломорова. – М.: «Мир книги», 2007

Интернет сайтлари

1. www.bilim.uz – ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.
2. www.ziyo.edu.uz – ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.
3. www.ziyo.net.uz – ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.
4. www.mintrud.uz – ЎзР Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги сайти.
5. www.minzdrav.uz – ЎзР Соғлиқни сақлаш вазирлиги сайти.
6. www.mchs.gov.uz – ЎзР Фавқулодда вазиятлар вазирлиги сайти.
7. www.uznature.uz – ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси сайти.
8. www.standart.uz – ЎзР Стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги сайти.
9. www.lex.uz – ЎзР Адлия вазирлиги сайти.
10. www.sanoatkm.uz – ЎзР Саноатда, қончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси сайти.
11. www.znakcom-plect.ru - Охрана труда и техника безопасности РФ.
12. www.hsea.ru – Охрана труда. Промышленная и пожарная безопасность. Предупреждение чрезвычайных ситуаций РФ.
13. www.ipb.mos.ru – Технологии техносферной безопасности. РФ
14. www.un.org/esa/sustdev/ – Бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ) нинг барқарор ривожланиш комиссияси сайти.
15. www.unesco.org – БМТнинг маориф, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти сайти.
16. www.unep.org – БМТнинг атроф-муҳит бўйича дастури сайти.
17. www.undp.org – БМТнинг ривожланиш дастури сайти.
18. www.unece.org/env/esd/ – БМТнинг иқтисодий комиссияси сайти
19. www.unfra.org – БМТнинг аҳолишунослик дастури сайти.
20. www.who.org – Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг сайти.
21. www.ekotalim.uz – Миллий касбий таълимда экотаълим сайти

**Нигматов Асқар Нигматуллаевич
Мухамедов Шерзод Нурмухамедович
Хасанова Нигора Асқаровна**

**ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ ВА
ЭКОЛОГИЯ
МЕНЕЖМЕНТИ**

«Наврӯз» нашриёти. Тошкент - 2014

**Мухаррир: Турсунова М.
Техник муҳаррир: Хақимов М.
Саҳифаловчи: Мухамедов Ш.**

**«NAVRO'Z» нашриёти. Лицензия № АЛ170
Нашриёт манзили: Тошкент, А.Темур кўчаси, 19 -уй.**

**Босишга руҳсат этилди 20.12.2014 й. Қоғоз бичими 60x84 ^{1/1}
Times гарнитураси. Босма тобоғи 12,5. Нашр ҳисоб тобоғи 13,5.
Адади 200 та. Оффсет қоғоз. Буюртма № 1815976
«Munis design group» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилган.
100170, Тошкент ш. Дўрмон йўли-25.**

ISBN 978-9943-381-06-3